

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

Э. ҲОЖИЕВ, О. КАМАЛОВ, Б. АРТИКОВ

МОЛИЯ ҲУҚУҚИ

Маърузалар курси

Тошкент – 2012

Такризчилар:

Тошкент давлат юридик институти маъмурий ва молия ҳуқуқи
кафедраси ўқитувчиси, юридик фанлари номзоди **А. А. Ли;**

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси иқтисодий фанлар
кафедраси бошлиғи, иқтисод фанлари номзоди **Ш. Т. Рустамов**

Ҳожиёв Э.

Ҳ-69 **Молия ҳуқуқи: Маърузалар курси / Э.Ҳожиёв, О. Камалов,**
Б. Артиков. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
2012. – 319 б.

Ушбу маърузалар курсида молия ҳуқуқи фанининг асосий тушунчалари, яъни давлат молиявий фаолияти ва унинг принциплари, молиявий-ҳуқуқий нормалар, молия ҳуқуқининг тизими ва унинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун аҳамияти, молиявий назорат, давлат бюджети тушунчаси тизими, давлат даромади ва харажатлари, давлат кредити, солиқ ва унинг турлари, суғурта тушунчаси ва унинг функциялари, банк тушунчаси ва банк операциялари, пул тушунчаси, тизими ва турлари, валютани тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари, инвестиция фаолиятини ҳуқуқий бошқариш каби бир қатор бошқа масалалар ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ олий таълим муассасаларининг курсантлари ва тингловчиларига мўлжалланган бўлиб, ундан республикамиздаги бошқа юридик олий таълим муассасаларининг талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ББК 67.99(5У) 2я73

СЎЗ БОШИ

Маълумки, бозор иқтисоди асосида товар-пул муносабатлари ётади. Бозор иқтисоди эса эркин товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодий монополияни инкор қилувчи, ижтимоий тараққиётга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йўналишига эга бўлган ва бошқарилиб бориладиган иқтисоддир.

Бозор муносабатлари шароитида банк-молия тизимидаги ислохотларнинг ўрни ва аҳамияти юқорилигини таъкидлаш лозим. Шу сабабли, банк, суғурта тизимини такомиллаштириш, банкларнинг мустақиллигини ва пул муомаласидаги аҳвол учун жавобгарлигини ошириш, пул-кредит муносабатларини тартибга солиш, сўмнинг барқарорлиги ва юксак нуфузини таъминлаш саҳасидаги муаммоларни ўрганиш, шунингдек, тегишли илмий хулосалар чиқариш ва тавсияларни ишлаб чиқиш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади. Бу муносабатларни тартибга солишга, албатта, молиявий-ҳуқуқий нормалар орқали эришиш мумкин.

Президент Ислом Абдуғаниевич Каримов 2010 йилнинг 12 ноябрь куни Олий Мажлиснинг қўшма мажлисида «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»ни эълон қилди. Ушбу концепцияда мустақил Ўзбекистоннинг қарийб йигирма йиллик ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий ривожланишининг илмий-назарий ва амалий жиҳатлари чуқур таҳлил этилиб тегишли хулосалар чиқарилди. Жумладан:

– Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини белгилаб берувчи «Ўзбек модели» жаҳон амалиётида ўз исботини топди. 2008–2010 йиллардаги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари 8,1 – 9 фоизни, йигирма йиллик тараққиёт мобайнида эса ўртача ўсиш 3,5 баробарни ташкил этгани, Ўзбекистоннинг ташқи қарзи ялпи ички маҳсулотнинг 10 фоиздан ошмаётганлиги мамлакатимизни босқичма-босқич юксалиб бораётганидан далолатдир. Бу ютуқлар Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки сингари нуфузли халқаро молия ташкилотлари томонидан эътироф этилмоқда;

– жаҳон миқёсидаги глобаллашув ва рақобат тобора кучайиб, замоннинг тез ўзгариб бораётганлиги, фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий маданияти юксалгани тараққиёт дастури ва уни амалга ошириш стратегиясига эга бўлишни объектив заруратга айлантирди.

Ҳозирги вақтда молиявий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муаммоси – Ўзбекистон давлатининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида долзарблиги билан ажралиб туради.

Зеро, ҳозирги кунда ИИВ Академияси тингловчиларига «Молия ҳуқуқи» фанидан дарс беришда тегишли дарслик, ўқув қўлланма ва бошқа адабиётларнинг етарли даражада таъминланмаганлиги ҳам ушбу маърузалар курсини тайёрлаш ва чоп этиш заруратини тақозо этмоқда.

Ушбу маърузалар курсининг асосий мақсади Академия тингловчиларига молия ҳуқуқи фанидан ўқув дастурларида белгиланган мавзулар доирасидаги билимларни бериш ҳамда келажакда ички ишлар органлари фаолиятидаги молиявий-ҳуқуқий муносабатларни тўғри қўллаш ҳақида амалий кўникмаларни ҳосил қилишдан иборатдир.

Маърузалар курси нафақат ИИВ Академияси тингловчиларига, балки ИИВ тизимидаги ўқув муассасаларининг тингловчи ва курсантлари, олий таълим муассасаларининг талабалари, молия ҳуқуқи бўйича илмий изланиш олиб бораётган стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар ҳамда молия ҳуқуқи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

УМУМИЙ ҚИСМ

1-МАВЗУ: МОЛИЯ ҲУҚУҚИ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДЛАРИ, ТИЗИМИ ВА МАНБАЛАРИ

1. *«Молия ҳуқуқи» тушунчаси ва предмети.*
2. *Молия ҳуқуқининг услублари ва манбалари.*
3. *Молия ҳуқуқининг тизими ва унинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун аҳамияти.*
4. *Давлат молиявий фаолияти ва унинг принциплари.*

1. «Молия ҳуқуқи» тушунчаси ва предмети

«Молия ҳуқуқи» тушунчаси ва предмети. Молия ҳуқуқи мустақил ҳуқуқ тармоғи ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг тегишли соҳаси сифатида кенг ривожланиб бормоқда. Бунинг натижасида молиявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети аниқланмоқда, унинг ички тузилиши ва институтлари янгиланиб бормоқда.

Ҳуқуқ тизимининг тармоқлари бир-биридан, биринчи навбатда ҳуқуқий тартибга солиш предметиға қараб фарқланади. Шунинг учун «молия ҳуқуқи»га тушунча беришдан олдин, унинг предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларни аниқлаш лозим.

Давлат томонидан молиявий фаолиятнинг олиб борилиши унда иштирок этувчи субъектларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлигини тартибга солишни талаб этади. Молия ҳуқуқининг вазифаси айнан мана шундан иборатдир. Молия ҳуқуқи нормалари ёрдамида давлат томонидан молиявий тизим ҳаракатга келтирилади ва ундан фойдаланилади.

Молия соҳаси турли ҳуқуқ соҳалари нормалари билан тартибга солинади. Молия соҳаси молия ҳуқуқини бутунлай қамраб олса ҳам, молиявий тизимнинг турли поғоналарида унинг нормалари турлича қўлланилади. Бу ҳолат шу билан изоҳланадики, молия ҳуқуқи предметини – давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг молияси ташкил этади. Молия ҳуқуқи молиявий тизимнинг бошқа бўғинлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари пул жамғармаларига маблағларни йиғиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар молия ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, давлатнинг молиявий фаолияти давомида молиявий муносабатлардан ташқари бошқа ижтимоий муносабатлар ҳам, масалан, меҳнат, фуқаролик муносабатлари юзага келади ва у тегишли ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинади. Молия ҳуқуқи фақат молиявий муносабатларни тартибга солади.

Молиявий тизим тузилишини мустаҳкамлаш, мазкур соҳадаги вазифаларни тақсимлаш, молиявий фаолият давомида юзага келадиган муносабатларни тартибга солиш бевосита молия ҳуқуқининг предмети ташкил этади.

Молия ҳуқуқи предметиға кирувчи муносабатлар ўзининг мазмунига кўра турли туманлиги билан ажралиб туради. У ижтимоий ишлаб чиқариш ва тақсимлашнинг барча тузилмаларини қамраб олади. Бундан ташқари, молиявий муносабатлар унда иштирок этувчи томонларнинг кўплиги билан ҳам ажралиб туради. Молиявий муносабатларнинг мазмуни давлат ва маҳаллий пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишга қаратилгандир. Табиийки, бу муносабатлар давлатнинг бевосита иштироки ва таъсири остида вужудга келади.

Молия ҳуқуқи нормалари ёрдамида давлат молиявий фаолиятининг асосий тамойиллари ва шакллари, давлат пул жамғармаларидаги маблағларни тўплаш усуллари, ушбу жамғармаларни ташкил қилувчи маблағлар турлари, уларни ундириш тартиби, давлат пул жамғармаларидан фойдаланиш ҳамда корхона, ташкилот ва муассасалар пул маблағларининг ташкил топиш манбалари тартибга солинади. Молия ҳуқуқи ушбу муносабатларни тартибга солиб, давлат органлари, корхоналар, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамлайди.

Шундай қилиб, **молия ҳуқуқи предмети** – бу давлат томонидан ўз олдида турган вазифаларни амалга ошириш мақсадида, марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларининг ташкил қилиниши, тақсимланиши ва ундан фойдаланилиши жараёнида юзага келувчи ижтимоий муносабатлардир.

Молия ҳуқуқи предмети ташкил этувчи ижтимоий муносабатларнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

- бу муносабатлар мулкӣ хусусиятга эга;
- бу муносабатлар давлат ва маҳаллий молиявий маблағларни ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишга йўналтирилган;
- бу муносабатларнинг мажбурий иштирокчиси бевосита давлат ва у ваколат берган органлар (мансабдор шахслар) ҳисобланадилар.

Молиявий фаолиятнинг функциясига қараб молия ҳуқуқининг предметини қуйидаги ижтимоий муносабатлар ташкил этади: давлат ва маҳаллий пул жамғармаларида пул маблағларини тўплаш бўйича бўладиган муносабатлар; давлат ва маҳаллий пул маблағларини тақсимлаш жараёнидаги муносабатлар; давлат ва маҳаллий маблағлардан фойдаланиш жараёнидаги муносабатлар; молиявий назоратни амалга ошириш соҳасидаги муносабатлар; пул эмиссияси соҳасидаги муносабатларга бўлинади.

Молиявий институтлар қўйидагича: бюджет соҳасидаги муносабатлар; давлат ва маҳаллий бюджетдан ташқари жамғармалар жараёнидаги муносабатлар; давлат ва маҳаллий даромадларни ташкил этиш бўйича бўладиган муносабатлар; давлат ва маҳаллий харажатларни амалга ошириш бўйича бўладиган муносабатлар; корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг молиявий фаолияти жараёнида юзага келадиган муносабатлар; солиқ соҳасидаги муносабатлар; кредит соҳасидаги муносабатлар; суғурта соҳасидаги муносабатлар; пул муомиласи ва ҳисоб-китоблар соҳасидаги муносабатлар; валютани тартибга солиш соҳасидаги муносабатлар кабилар.

Молиявий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши — давлат органлари фаолиятини тўғри ташкил этилишини, корхона, ташкилот, муассаса ва фуқаролар манфаатларига риоя этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиши молиявий - ҳуқуқий нормаларнинг ўзгаришига олиб келди. Мазкур нормалар барча мулк шакллари субъектларининг тенглиги ва уларнинг давлат олдидаги молиявий мажбуриятлари, қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллиги ва бошқа тамойилларга асосланади.

Молия соҳасида давлат органлари ваколатларини мустаҳкамловчи молиявий-ҳуқуқий нормалар ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилига асосланади.

Молиявий фаолият жараёнида турли хилдаги ижтимоий муносабатлар, (масалан, бюджет даромадлари ва харажатларини тақсимлашда, бюджетни тайёрлаш, тасдиқлаш ва ижро этишда давлат ҳокимияти органлари билан давлат бошқаруви органлари ўртасида; бюджетга мажбурий тўловларни тўлаш ёки бюджет маблағлари олишда молия-кредит органлари билан давлат корхоналари, муассасалари ва бошқа жамоат ташкилотлари ўртасида) юзага келиши

мумкин. Бунга ўхшаш муносабатлар қуйи турувчи органлар билан юқори турувчи органлар ўртасида (масалан, кредит олишда, маблағларни қайта тақсимлашда), шунингдек молия-кредит органларининг ички тизимида (масалан, Марказий банк билан банклар ўртасида) юзага келиши мумкин. Бу муносабатларнинг барчаси молия ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Молия ҳуқуқи турли хилдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиб, давлат фаолиятини пул маблағлари билан таъминлайди, мамлакат мудофаасининг мустаҳкамланишида, халқаро иқтисодий ва маданий алоқаларнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга.

Демак, **молия ҳуқуқи** – давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг ўз олдига қўйган вазифаларини амалга оширишлари учун зарур бўлган пул жамғармаларининг (молия маблағларининг) ташкил топиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши жараёнида юзага келади-ган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндисидан иборат.

2. Молия ҳуқуқининг услублари ва манбалари

Молия ҳуқуқи услуби. Ҳуқуқ тармоғининг мустақиллигини англатувчи яна бир элемент – бу унинг тартибга солиш услубининг мавжудлигидир. Молия ҳуқуқининг тартибга солувчи услубларини умумий ва махсус услубларга таснифлаш мумкин. Умумий услублар – давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар молиявий фаолиятининг барча жабҳаларида татбиқ этилиши мумкин бўлса, махсус услублар – молиявий фаолиятнинг маълум бир функцияларини амалга ошириш жараёнида қўлланилади.

Молия ҳуқуқи тартибга солиш функциясини амалга ошириб, молиявий муносабатлар қатнашчилари ахлоқ қоидаларига ўз нормаларининг таъсир кўрсатишини тартибга солувчи ҳуқуқий воситалар ёки усулларнинг муайян мажмуидан фойдаланади. Улар предмет билан бирга, ҳуқуқнинг ҳар қандай тармоғи, шу жумладан молия ҳуқуқининг тавсифини беради.

Тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар доираси, яъни предмет бўйича ҳуқуқ тармоқлари кўпинча ўзаро яқин бўлиб, айрим ҳолларда ўзларининг асосий кўринишларида бир-бирига мос ҳам келади (масалан, ҳисоб-китоб ва кредит муносабатлари, шунингдек, суғурта соҳасидаги муносабатлар, фуқаролик ҳуқуқи ва молия

ҳуқуқи предметини ташкил этади). Шунинг учун ҳам тартибга солиш услуби ҳуқуқ тармоқларини чегаралашда белгиловчи восита бўлиб ҳисобланади.

Ҳуқуқнинг ҳар қандай тармоғи ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир этишнинг қўйидаги уч услубидан фойдаланади: **ёзма буйруқ (кўрсатма), ман этиш, рухсат бериш.**

Ёзма буйруқ (кўрсатма) – ҳуқуқ нормасида назарда тутилган шароитларда у ёки бу ҳаракатни амалга ошириш, яъни бошқача эмас, балки айнан шундай ҳаракат қилиш учун тўғридан-тўғри юридик мажбуриятни зиммага юклаш. *Ман этиш (тақиқлаш)* – амалда бу ҳам кўрсатма, аммо у тескари белгилли, яъни ҳуқуқ нормасида назарда тутилган шароитларда у ёки бу ҳаракатларни амалга оширмаслик бўйича юридик мажбуриятни зиммага юклашдир. *Рухсат бериш* – ҳуқуқ нормасида назарда тутилган шароитларда у ёки бу ҳаракатларни ўз хоҳиши бўйича амалга ошириш учун юридик рухсат берилишидир.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг кўрсатилган услублари ҳуқуқ тармоғининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланилади.

Қайд этилганидек, молия ҳуқуқи тартибга солишнинг ўз предметига эга бўлиб, хусусан, бу – давлат молиявий фаолияти соҳасида юзага келадиган ижтимоий муносабатлардир. Ушбу фаолият давлат фаолиятининг бошқа турларидан ўзининг вазифалари, мақсадли йўналиши ва намоён бўлиш шакллари билан фарқ қилади. Молия ҳуқуқи предметини ташкил этувчи муносабатлар учун шу нарса хоски, улар давлат пул маблағлари жамғармаларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш, шунингдек, молиявий фаолият натижасида амалга ошириладиган жараёнларни назорат этиш билан боғлиқдир. Муносабатларнинг бундай тури молия ҳуқуқи нормалари ҳаракатларининг ўзига хос алоҳида хусусиятларини ҳам белгилаб беради.

Молиявий-ҳуқуқий тартибга солиш учун давлат органи ёки мансабдор шахсдан чиқадиган кўрсатмалар хосдир. Молиявий муносабатларнинг бошқа томони ушбу кўрсатмага бўйсунишга мажбур. Масалан, ҳисоб-китоб ва валюта операцияларини амалга ошириш қоидалари барча юридик ва жисмоний шахслар учун мажбурийдир. Бу шунинг англатадики, давлат органининг ҳокимият кўрсатмалари яққол намоён бўлиб, улар ёрдамида давлат амалда ўзининг молиявий фаолият соҳасидаги ваколатларини амалга оширади.

Молиявий-ҳуқуқий тартибга солиш учун яна бошқа бир хусусият ҳам хос бўлиб, у бир томоннинг ўз хоҳиш-иродасини билдиришидир.

Демак, давлат номидан ҳаракат қиладиган ва молиявий муносабатларда унинг манфаатларини ва хоҳиш-иродасини ифода этадиган, юқорида кўрсатилган органларнинг ўз хоҳиш-иродасини билдириши бир томонлама ва мажбурий бўлиши яққол кўриниб турибди. Бу шуни англатадики, мазкур ҳолда биз давлат молиявий фаолияти соҳасида томонларнинг юридик жиҳатдан тенгсизлигини кўраяпмиз.

Айнан мана шу сабабли *молия ҳуқуқининг асосий услуби*, яъни *молиявий муносабатлар қатнашчиларининг хулқ-атворида таъсир кўрсатиш услуб ва услублари давлат-ҳокимият кўрсатмалари услуби ҳисобланади*. Ушбу услубнинг қўлланиши жамиятнинг муҳим ижтимоий ва иқтисодий вазифаларини амалга ошириш учун керак бўлган тегишли давлат пул жамғармаларини ташкил этиш зарурати билан белгиланади. Молиявий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг фақат мазкур услуби асосидагина пул маблағларининг давлат тасарруфига тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушиши, улардан қатъий равишда мақсадли фойдаланиш, давлат молия интизомига риоя этилиши таъминланиши мумкин.

Молия ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга хос бўлган давлат-ҳокимият кўрсатмалари мазмуни турличадир. Давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи органлар хоҳиш-иродасининг бир томонламалиги ва мажбурийлиги нафақат молия ҳуқуқи томонидан белгиланадиган тўғридан-тўғри кўрсатмалар учун, балки тақиқлар учун ҳам хосдир. Улар, шунингдек, молиявий муносабатлар томонларига ахлоқ қоидаларини мустақил танлаш ҳуқуқини берадиган рухсат беришга ҳам хос. Бироқ рухсат берилган ҳаракатларни бажариш молия ҳуқуқи нормалари билан белгиланган қатъий умумий қоида доирасида амалга оширилиши шарт. Бу маънодаги рухсат бериш бир томонлама хусусиятдаги кўрсатмани гўёки тўлдиради, ўзига тегишли ҳуқуқларни амалга ошириш тўғрисидаги масалани мустақил ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлган томон эса, юридик жиҳатдан молия ҳуқуқи умумий қоидаларига бўйсунди.

Молия ҳуқуқи айрим ҳолларда бир томонлама ҳужжатни қабул қилишдан олдин у ёки бу масалаларни биргаликда келишиш, муҳокама этиш ва кўриб чиқиш кераклигини назарда тутди.

Молиявий фаолиятни амалга оширувчи органларнинг кўрсатмалари уларни муваффақиятли амалга ошириш учун кўпинча тавсиялар билан бирга берилади. Бошқача айтганда, молиявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий услуби – давлат-ҳокимият кўрсатмаларининг келишиш ва тавсиялар бериш каби услуб ва услублари билан тўлдирилиши мумкин.

Шундай қилиб, молия ҳуқуқи предмети билан молиявий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хос бирлашуви молия ҳуқуқини ҳуқуқнинг мустақил тармоғига ажратиш учун барча асосларга эгадир.

Молия ҳуқуқининг манбалари. Ўзбекистон Республикасида молия ҳуқуқининг манбалари деганда, молиявий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган норматив қонунчилик ҳужжатлари тушунилади. Бу қонунчилик ҳужжатлари, албатта, давлатнинг ваколатли органлари томонидан қабул қилиниб, умуммажбурий аҳамиятга эга бўлади.

Молия ҳуқуқининг манбалари асосини молиявий қонунчилик тизими ташкил этади ва ушбу тизим эркин бозор иқтисодиёти талабларига мослаштирилган.

Молия ҳуқуқининг манбалари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб: *биринчидан*, молиявий муносабатларни тартибга солишда давлат ва ҳуқуқнинг барча воситаларидан, тадбирларидан фойдаланилади; *иккинчидан* эса, молия ҳуқуқининг манбалари жуда хилма-хил ва кўпчиликни ташкил этади, яъни улар бир тизимга солиниб, жамланса, жуда йирик бир тизимни вужудга келтиради.

Молиявий қонунчилик мураккаб тизимга эга бўлиб, қуйидагиларни ташкил этади:

- а) молия ҳуқуқининг конституциявий асослари;
- б) Ўзбекистон Республикасининг қонунлари (яъни, уларнинг фақатгина молияга оидлари);
- в) қонун ости норматив ҳужжатлари.

Молия ҳуқуқининг манбаларини қўйидаги икки қисмга бўлган тартибда ўрганамиз: *назарий* ва *умумий* манбалар.

Назарий манбалар жумласига Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарларини киритишимиз мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» номли асарида солиқ тизимига оид фикрлар келтирилган. Унда айтилишича, солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси бу ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий

хом ашё, табиий молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир. Шунингдек, ушбу асарда маҳаллий бюджетни ривожлантиришга оид чора-тадбирларни қўллаш борасидаги муҳим фикрлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Биздан озод ва обод ватан қолсин» номли асарида ҳам молия ва кредитга оид назарий фикрлар келтирилган бўлиб, унда миллий пул нуфузини мустаҳкамлаш борасидаги назарий кўрсатмалар яққол акс эттирилган.

Молия ҳуқуқининг *умумий манбалари*га қонун ҳужжатлари киради.

Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни – Конституция барча қонунчилик жумладан молия қонунчилиги учун ҳам асосий юридик манба ҳисобланади. Унда ҳуқуқнинг, шу жумладан, молия ҳуқуқининг ҳам асосий тамойиллари мустаҳкамланган. Конституциянинг XXV боби 122–124-моддаларида молиявий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган махсус қоидалар кўрсатиб ўтилган.

Конституциянинг 122-моддасида Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул-кредит тизимида эга эканлиги ҳамда Ўзбекистоннинг давлат бюджети тизими ҳақидаги нормалар белгилаб қўйилган.

123-моддасида эса Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилиши ва солиқлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳақли эканлиги қоидаси мустаҳкамланган.

124-моддасида Ўзбекистон Республикасининг банк тизими тўғрисида ва ушбу тизимга Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг бошқаруви жорий этилиши ҳақидаги норма белгилаб қўйилган.

Молия ҳуқуқининг умумий манбалари орасида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган Солиқ кодекси муҳим ўрин тутади. Солиқ кодекси Умумий ва Махсус қисм, 41-боб, 134-моддадан иборат. Ушбу кодекс 1998 йил 1 январдан кучга киритилди. Солиқ кодекси Ўзбекистон Республикаси солиқ тизимининг ҳуқуқий асосларини, солиқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, солиқ ишларини юритиш тартибини ва солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарлик масалаларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасида пул маблағларини йиғиш, жамлаш, ишлатиш, тарқатиш ва сарфлаш билан боғлиқ молиявий муноса-

батларни тартибга солувчи асосий қоида ва талаблар, ҳуқуқий восита ва тадбирлар ва уларни татбиқ этиш механизми қонунларда мустаҳкамланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги 14 декабрь 2000 йил қонуни Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тузилиши ва уни бошқариш асосларини; давлат бюджетининг тузилиши ва тамойилларини; давлат бюджетини тайёрлаш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини; давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш ва унинг харажатларини амалга ошириш тамойилларини; давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни; давлат бюджети маблағлари билан операцияларни амалга ошириш жараёнида ҳисобга олиш, ҳисобот ва контрол қилиш тартибини белгилайди.

Молиявий муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ҳам маълум бир аҳамиятга эга. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомилага киритиш тўғрисида»ги 1994 йил 16 июндаги фармони асосида республика ҳудудида 1994 йил 1 июлдан бошлаб миллий валютаміз – «СЎМ» жорий этилди. Ушбу фармонга кўра, «СЎМ» Ўзбекистон Республикасида ягона тўлов воситаси ҳисобланади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг норматив ҳужжатлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан қабул қилинадиган молияга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам молиявий муносабатларни тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади.

3. Молия ҳуқуқининг тизими ва унинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун аҳамияти

Молия ҳуқуқининг тизими. Ҳар қандай ҳуқуқ соҳасининг мустақиллигини англатувчи хусусиятлардан бири – бу унинг маълум бир тизимга эга бўлишидир. Молия ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳалари сингари ўз тизимига эга. Молия ҳуқуқи тизими – молия ҳуқуқи нормалари йиғиндисидан иборат. Молиявий-ҳуқуқий нормалар ўзига хослиги ва молиявий муносабатларни тартибга солишда ўзаро яқинлигига қараб, тартибли равишда гуруҳларга, институтларга, бўлимларга ажратилади.

Молия ҳукуқи кўпгина турдош молиявий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий институтларни бирлаштиради. Бу институтларнинг ҳар бири ягона соҳавий тартибга солиш предметиға эға.

Молиявий-ҳуқуқий институтлар молия ҳукуқи соҳасидан тартибга солиш предметининг ҳажмиға қараб ажралиб туради. Молиявий-ҳуқуқий институт молиявий муносабатларнинг маълум бир қисмини, масалан, солиқ ҳукуқи институти – жисмоний ва юридик шахсларнинг (солиқ тўловчиларнинг) бюджетға тўлайдиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловлари бўйича бўладиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Демак, молиявий-ҳуқуқий институтлар мазмуни жиҳатидан тор ва ўзаро яқин бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат.

Бир неча молиявий-ҳуқуқий институтлар бирлашиб, бўлимларни ташкил этади.

Молия ҳукуқи тизими – бу ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг институтларға, бўлимларға бирлашиши, уларнинг ўзаро алоқасидир.

Молия ҳукуқи тизими умумий ва махсус қисмлардан иборат.

Умумий қисмда – молия ҳуқуқининг асосий тамойиллари, давлат молиявий фаолиятининг шакл ва усуллари, молиявий фаолиятни амалға оширувчи давлат органлари тизими ва ушбу соҳада уларнинг ваколатларини белгилаш, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар бошқа субъектларининг ҳуқуқий мақоми ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, молиявий контрол шакл ва усуллари мустаҳкамловчи ҳуқуқ нормалари кўрсатиб ўтилган. Булар давлат молиявий фаолиятининг барча жабҳаларида ҳаракатда бўлиб, умумий аҳамиятға эға бўлади.

Молия ҳуқуқининг **махсус қисми** қуйидаги бўлим ва институтлардан иборат: бюджет ҳукуқи; бюджетдан ташқари ижтимоий жамғармалар; давлат корхоналари молияси; давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг даромадлари; давлат кредити; мулкӣй ва шахсий суғурта; давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг харажатлари; банк кредити; пул муомиласи ва ҳисоб-китоблар; валютани тартибға солиш.

Юқорида кўрсатилган молиявий-ҳуқуқий институтлар ва бўлимларнинг баъзи бирлари тўлиқ молия ҳукуқи нормалари билан тартибға солинса, баъзи бирлари молия ҳуқуқидан ташқари бошқа ҳуқуқ соҳалари билан ҳам тартибға солинади.

Молия бўлимларини алоҳида-алоҳида олиб кўрадиган бўлсак, улар тартибга солинувчи муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларига қараб бўлинмаларга, институтларга бўлинади. Масалан, давлат даромадлари бўлими. Бу бўлим солиқлар; бюджетга тўланадиган бошқа мажбурий тўловлар; солиқсиз тўловлар ва бошқа шу каби молиявий-ҳуқуқий институтларни ўз ичига олади.

Молия ҳуқуқи тизимидан **молия ҳуқуқи фанининг тизими**ни фарқлай олиш лозим. Чунки молия ҳуқуқи фанининг тизими молия ҳуқуқи тизими асосида кўрилади ҳамда у нормалар гуруҳи, ҳуқуқий институтлар ва бўлимлардан ташкил топади.

Молия ҳуқуқи фанининг умумий қисмида молия ҳуқуқининг ички бирлиги, предмети, фаннинг зарурати, молиявий фаолиятни амалга ошириш шакли ва усуллари, молия ҳуқуқининг ҳуқуқ соҳасида тутган ўрни, молиявий-ҳуқуқий норма ва молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари, молиявий контролнинг ҳуқуқий асослари баён этилади.

Молия ҳуқуқи фанининг махсус қисмида эса бюджет ҳуқуқининг асосий муаммолари давлат даромадлари (шу жумладан, давлат кредити ва суғуртанинг ҳуқуқий асослари), давлат харажатлари, бюджетдан молиялаштириш, кредитлаш, ҳисоб-китоб ва пул муомиласи, валютани ҳуқуқий тартибга солиш ва бошқалар ёритилади.

Молия ҳуқуқи барча корхона, ташкилот ва муассасаларда, яъни улар фаолиятида бўлгани каби **ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида ҳам ўзига хос аҳамиятга эгадир.**

Бу ўзига хослик қуйидагилардан иборат:

биринчидан, молия ҳуқуқининг объекти пулдир. Шундай экан ички ишлар идоралари (ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар)да хизмат қилувчи ходимлар давлат бюджетидан маош оладилар (давлат бюджетини молия ҳуқуқисиз тасаввур қилиб бўлмайди);

иккинчидан, ички ишлар идоралари (ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар) ходимлари ҳам Республикамизда яшаётган бошқа фуқаролар қатори айрим турдаги давлат солиқларини тўлайдилар (масалан жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун тўланадиган солиқлар каби);

учинчидан, бу энг асосийси ички ишлар идоралари (ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар) ходимларига молиявий фаолиятда юзага келадиган жиноятларнинг олдини олиш, уларга қарши кураш олиб бориш ва содир этилган жиноятларни тез ва тўлиқ очиш вазифалари юклатилган. Шунини таъкидлаш жоизки, бу турдаги

жиноятчиликка қарши курашда молия органларининг ҳам ёрдами каттадир. Дарҳақиқат ҳозирги пайтда солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш (Ўз.Р.ЖКнинг 184-моддаси) каби кўпайиб бораётган қонунбузарликларга қарши курашда ички ишлар идораларининг хизмати беқиёс. Қалбаки пул, акциз маркаси ёки қимматли қоғозларни яшаш, уларни ўтказиш (ЖКнинг 176-моддаси) жиноятларининг содир этилиши бевосита давлат молия тизимига катта салбий таъсир кўрсатади. Шу боис ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, хусусан ички ишлар идоралари ходимлари бу каби жиноятларга қарши фаол кураш олиб боришлари зарур.

4. Давлат молиявий фаолияти ва унинг принциплари

Давлат ўз олдида турган вазифаларни бажариш жараёнида маълум бир фаолият турини амалга оширади. Давлат фаолиятининг асосий турларидан бири – бу молиявий фаолиятдир. **Молиявий фаолият** деганда, марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларини мақсадга мувофиқ ва режали ташкил этиш, уни тақсимлаш ва фойдаланиш фаолиятини тушунамиз.

Молия ҳуқуқи фани давлатнинг молиявий фаолияти жараёнида юзага келувчи ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Мазкур муносабатларни қуйидаги бир неча гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

- 1) давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджет соҳасидаги фаолияти;
- 2) давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг солиқ соҳасидаги фаолияти;
- 3) давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг кредит соҳасидаги фаолияти;
- 4) давлат ва маҳаллий корхоналарнинг молиявий фаолияти;
- 5) мажбурий суғурта соҳасидаги давлат фаолияти;
- 6) давлат ва маҳаллий органларнинг бюджетдан ташқари жамғармалар соҳасидаги фаолияти.

Давлатнинг молиявий фаолияти – бу давлат зиммасидаги функцияларнинг бажарилишини таъмин этиш йўлида пул маблағларини тўплаш, тақсимлаш (қайта тақсимлаш) соҳасидаги тадбирлардан иборат.

Давлатнинг молиявий фаолияти қуйидаги молиявий маблағларни тўплаш ва молиявий маблағларни сарфлаш усулларда амалга оширилади.

Молиявий маблағларни тўплаш усули ўз навбатида ихтиёрий усул билан (давлатнинг чиқарган турли қимматли қоғозларини сотиб олиш, банкларга қўйиладиган омонатлар) ва мажбурий (солиққа тортиш, турли мажбурий йиғимлар) усуллар орқали амалга оширилади.

Молиявий маблағларни сарфлаш усули ҳам ўз навбатида молиялаштириш, (яъни, режали, мақсадли, текинга ва қайтариб бермаслик шарти билан давлат маблағларини бюджет ҳисобидан бериш ва кредитлаштириш (яъни, режали, мақсадли, ҳақ эвазига ва қайтариб бериш шарти билан маблағларни бериш) қуйидаги икки усуллари орқали амалга оширилади.

Молиялаштириш ва кредитлаштириш – молиявий маблағларни тақсимлашнинг асосий усуллари ҳисобланади.

Молиялаштириш асосида пул маблағи ажратилганда асосан бюджет ташкилотларига давлат бюджетидан пул маблағи қайтармаслик асосида ажратилади.

Кредитлаштириш асосида пул маблағи ажратилганда корхона, ташкилот ва фуқароларга ажратилган пул маблағи вақти тугаши билан қайтарилиши лозим. Буларга ажратилган пул маблағи маълум муддатга, маълум суммада қайтариш шарти билан ажратилади.

Биз юқорида марказлашган ва марказлашмаган фондлар тўғрисида гапириб ўтган эдик.

Марказлашган фондлар – республика, вилоятлар, туманлар фондларидан иборат бўлиб, улар фақат шу ҳудудларнинг эҳтиёжлари учунгина фойдаланилади.

Марказлашмаган фондлар – корхона ва ташкилотлар пул фондлари бўлиб, улар ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий мақсадларга ишлатилади.

Давлатнинг молиявий фаолияти қуйидаги бир неча **принциплар** асосида амалга оширилади:

- қонунийлик принципи;
- молиявий фаолиятни амалга оширишда демократик принципи;
- молиявий фаолиятни амалга оширишда фуқароларнинг ва меҳнат жамоаларининг иштироки принципи;
- миллий сиёсат принципи.

Молия ҳуқуқининг Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимида тутган ўрни. Илгари юридик адабиётларда молия ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг мустақил соҳаси сифатида намоён бўлиши шубҳа остига олинар эди. Молия ҳуқуқига давлат (конституциявий) ҳуқуқи ва

маъмурий ҳуқуқнинг ёки фақат маъмурий ҳуқуқнинг бир қисми сифатида қаралган.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришгандан сўнг иқтисоднинг янгича йўналишга қаратилганлиги молиявий механизмни қайта кўриб чиқишни, молия ҳуқуқини мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида ривожлантиришнинг чуқур ҳуқуқий асосини ишлаб чиқишни талаб этди.

Молия ҳуқуқининг мустақиллиги, биринчи навбатда, мазмуни, молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг бирлиги билан характерланади. Бу муносабатларнинг барчаси пул маблағларини йиғиш, тақсимлаш ва қайта тақсимлашга қаратилган бўлиб, бошқа ижтимоий муносабатлардан ажралиб туради. Бу муносабатларнинг йиғиндиси мустақил ҳуқуқий тартибга солишга муҳтождир.

Молия ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳаларига тааллуқли бўлмаган ўзининг тартибга солинувчи предметиға, аниқроғи давлат молиявий фаолияти жараёнида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларға эға. Бу муносабатлар ўз мазмуни ва йўналишиға кўра, давлат (маҳаллий) пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган бошқарув шакллари, шунингдек бу жараёнларни назорат қилиш тартиби билан ажралиб туради.

Молия ҳуқуқи билан тартибга солишнинг асосий усулларидан бири бу давлат - ҳокимият ваколатидан фойдаланишдир, яъни молиявий муносабат-ларда иштирок этувчи томонларнинг бири давлат номидан иш олиб боради ҳамда унга бу соҳада берилган ваколатлардан фойдаланади. Бу усул бошқа ҳуқуқ соҳаларида ҳам мавжуд, (масалан, маъмурий ҳуқуқда). Лекин молия ҳуқуқида у аниқ мазмунға эға эканлиги билан, ҳокимият ҳаракатларини олиб бориш ваколати берилган органлар доирасининг кенглиги билан фарқ қилади. Ўзининг мазмуниға кўра, давлат - ҳокимият ваколатларининг берилиши давлат бюджет тизимиға ёки бюджетға тегишли бўлмаган жамғармаларға тўланадиган маблағлар ҳажми ва тартибига тааллуқлидир. Бу усул орқали пул маблағлари ўз вақтида ва тўлиқ давлатға келиб тушади, пул маблағларининг мақсадға мувофиқ фойдаланилиши таъминланади.

Бундан ташқари, молия ҳуқуқида бошқа усуллар ҳам мавжуд. Масалан, қўлланмалар чиқариш, келишув ва бошқа усуллар. Ҳозирги вақтда молиявий муносабатлар субъектлари мустақиллигининг ошиб бориши сабабли, бу усуллардан кенг фойдаланилмоқда.

Молия ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари, уни ҳуқуқнинг бошқа соҳалари билан таққослаб кўрганда ёки уни ҳуқуқ соҳаларидан чегараланганда кўриш мумкин.

Молия ҳуқуқи давлат фаолиятининг маълум бир соҳасини қамраб олганлиги сабабли, у конституциявий ҳуқуқ ва маъмурий ҳуқуқ фанларига яқин туради.

Конституциявий ҳуқуқ – ҳуқуқ тизимида асосий рол ўйнайди. Конституциявий ҳуқуқ барча ҳуқуқ соҳалари учун бошланғич асосларни ўзида мустаҳкамлайди. У давлат сиёсати ва ижтимоий тузумини, шахснинг ҳуқуқий ҳолатини, давлат органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тамойилларини ўзида мустаҳкамлайди. Барча ҳуқуқ соҳалари каби молия ҳуқуқи ҳам конституциявий ҳуқуқ асосида ривожланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам молия ҳуқуқи нормалари ўз ифодасини топган. Масалан, Конституцияга биноан давлат бюджети Олий Мажлис томонидан қабул қилинади, унинг ижроси Вазирлар Маҳкамаси, Молия вазирлиги ва бошқа органлар томонидан амалга оширилади.

Давлат бошқаруви жараёнида давлат пул жамғармалари (даромадлари)нинг асосий қисмлари ташкил топади, тақсимланади ва ундан фойдаланилади.

Маъмурий ҳуқуқ давлат бошқаруви ёки ижро этиш ва фармойиш бериш жараёнида юзага келадиган муносабатларни тартибга солади. Бу фаолият давлат ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан молия соҳасида ҳам амалга оширилади. Давлат пул маблағларини йиғиш ва тақсимлаш жараёнида юзага келадиган кўпгина муносабатлар ижро этиш ва фармойиш бериш фаолиятидан келиб чиқиб, маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Масалан, молия ва кредит органларини ташкил этиш ва уларнинг фаолияти, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш тартиби – маъмурий ҳуқуқ томонидан тартибга солинади.

Давлат бошқарувининг асосий тамойиллари молиявий фаолиятга ҳам татбиқ этилади. Кўпгина молиявий муносабатларга тартибга солишнинг маъмурий усули хосдир. Молиявий муносабатларда иштирок этувчи томонлардан бири давлат номидан ҳаракат қилади ва ҳокимият ваколатига эга бўлади. Бу ҳолатни биз маъмурий ҳуқуқ томонидан тартибга солинадиган муносабатларда ҳам кўришимиз мумкин.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, одатда, бир томонлама тартибда, давлат бошқарув

акти асосида юзага келади. Молиявий муносабатларни амалга оширишда томонлар ўртасида юзага келадиган муносабатлар кўпинча маъмурий тартибда ҳал қилинади. Шу сабабли, маъмурий ҳуқуқни ва молия ҳуқуқини тартибга солиш усулига қараб ажратиш мушкулдир.

Молия ҳуқуқининг конституциявий ва маъмурий ҳуқуқлар билан ўзаро яқинлигига қарамай, уларни тартибга солиш предметиға қараб чегаралаш лозимдир. Молия ҳуқуқи предметиға давлат органларининг давлат пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш функциялари билан бевосита боғлиқ бўлган муносабатлар киради.

Маъмурий ҳуқуқ предметиға – ижро ҳокимияти органлари, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа органларнинг иқтисодиёт, ижтимоий-маданий, маъмурий-сиёсий соҳалардаги ва тармоқлараро соҳаларни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш фаолияти киради. Молия ҳуқуқи предметиғи эса, мазкур органлар пул жамғармаларининг ташкил топиши ва унинг манбалари, тўлов турлари, пул жамғармаларини тақсимлаш тартиби ташкил этади.

Молиявий муносабатлар жараёнида шундай муносабатлар юзага келадик, уларни тартибга солишда молия ҳуқуқидан ташқари, маъмурий ҳуқуққа ҳам мурожаат қилишга тўғри келади. Молия ҳуқуқи давлат органларининг давлат пул маблағларини тўплаш, пул жамғармаларини тақсимлаш ва унинг бажарилишини назорат қилишни тартибга солади. Маъмурий ҳуқуқ эса молия-кредит органларининг тузилишини, улар фаолиятини ташкил этиш шакллари, мансабдор шахсларни тайинлаш ва лавозимидан озод этиш ва бошқа шунга ўхшаш муносабатларни тартибга солади.

Молия ҳуқуқи **фуқаролик ҳуқуқи** билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу иккала ҳуқуқ соҳасида кўпгина ўхшаш томонлар мавжуд. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи ҳам, молия ҳуқуқи ҳам мулкӣ муносабатларнинг (пул муносабатларининг) маълум бир қисмини қамраб олади.

Молия ҳуқуқи предметиға кирувчи пул муносабатлари – фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинувчи мулкӣ муносабатлар таркибига киради. Жумладан, ҳисоб-китоб, омонат, мулкӣ ва шахсий суғурта соҳасидаги кўпгина муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади. Кейинги вақтларда банк кредитининг кенг қўлланилиши сабабли, кредит муносабатларини тартибга солишда фуқаролик ҳуқуқининг роли ошиб бормоқда.

Баъзи ҳолларда фуқаролик-ҳуқуқий ва молиявий-ҳуқуқий муносабатларни бир-биридан ажратиш мушкулдир. Масалан, кредит-ҳисоб-китоб муносабатлари. Бунда кредит муассасалари бир вақтнинг ўзида назорат органи (молия ҳуқуқи) сифатида ҳамда хўжалик юритувчи юридик шахс (фуқаролик ҳуқуқи) сифатида ҳаракат қилади.

Молия ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқидан, биринчи навбатда, тартибга солиш предметига қараб фарқланади, яъни молия ҳуқуқи пул маблағларини тўплаш ва тақсимлаш функцияси билан боғлиқ бўлган мулкӣ муносабатларни тартибга солади; иккинчидан, тартибга солиш усулига – субъектларнинг ҳуқуқий ҳолати, муносабатларнинг юзага келиш ва бекор бўлиш асослари, субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя қилиш ва бошқа усулларга қараб фарқланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, молиявий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг бири давлат номидан ҳаракат қилади ва ҳокимият ваколатига эга бўлади. Молиявий муносабатлар давлат акти асосида, бир томонлама тартибда юзага келиши мумкин. Бу муносабатларда иштирок этувчи томонлар тенг ҳуқуқларга эга эмас ҳамда улар ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳажмини ўзлари белгилашга ёки ўзгартиришга ҳақли эмас. Молиявий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, кўпгина ҳолларда, маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Лекин бу ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг суд тартибида ҳимоя қилинишини инкор этмайди. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларда иштирок этувчи томонлар тенг ҳуқуқларга эга. Бу муносабатлар кўпинча икки томоннинг хоҳиши билан юзага келади. Томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари эса, судларда ёки хўжалик судларида ҳимоя қилинади.

Молия ҳуқуқи ҳуқуқнинг айрим бошқа тармоқлари (меҳнат ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва ҳ.к.) билан муайян ўхшашликка ва фарққа эга. Аммо барча ҳолларда республика ҳуқуқ тизимининг бошқа тармоқларидан молия ҳуқуқини ажратишнинг асосий мезони бўлиб унинг предмети ва у билан белгиланадиган ҳуқуқий тартибга солиш услубининг ўзига хос хусусиятлари хизмат қилади.

Молия ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, уни ҳуқуқнинг бошқа тармоқларидан ажрата билиш жуда катта амалий аҳамиятга эгадир, чунки бу, унинг ўзига хослиги ва мазкур фаолиятга хос бўлган умумий тамойилларини ҳисобга олган ҳолда,

давлат молиявий фаолиятини аниқ ташкил этишга имкон беради, молиявий-ҳуқуқий нормаларни тўғри тушуниш ва қўллашга ёрдам беради.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ҳуқуқ тизимида молия ҳуқуқининг тутган ўрни ва аҳамиятини изоҳланг.
2. Бозор ислохотлари ва иқтисодиётнинг давлат томонидан бошқарилиши шароитида молия ҳуқуқининг ролини аниқланг.
3. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий фаолиятнинг аҳамияти.
4. Давлатнинг молиявий фаолиятни амалга ошириш усуллари қандай?

2-МАВЗУ: МОЛИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАР ВА МУНОСАБАТЛАР

1. *«Молиявий-ҳуқуқий нормалар» тушунчаси ва турлари.*
2. *«Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар» тушунчаси, уларнинг хусусиятлари ва турлари.*
3. *Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари ва субъектлари.*
4. *Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш.*

1. «Молиявий-ҳуқуқий нормалар» тушунчаси ва турлари

Молиявий-ҳуқуқий нормалар мазмуни ва тузилиши. Ҳар қандай ҳуқуқ тармоғининг мазмун-моҳияти ва ижтимоий йўналиши ҳуқуқ нормалари хусусияти билан белгиланиб, уларнинг мажмуи давлат ҳуқуқ тизими у ёки бу тармоғининг мазмунини ташкил этади. Ҳуқуқнинг ҳар бир тармоғи, шу жумладан молия ҳуқуқининг нормалари ҳар қандай ҳуқуқ нормаси учун хос бўлган умумий белгиларга, шунингдек, ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир.

Молия ҳуқуқи мураккаб ва кўп қиррали тизим бўлиб, молиявий-ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар молия ҳуқуқининг бошланғич элементлари ҳисобланади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг умумий белгиларига шу нарсалар кирадик, улар муайян хатти-ҳаракат қоидаларидан иборат бўлиб, давлат томонидан белгиланади.

Бошқа ҳуқуқ тармоқларининг нормалари каби, молиявий-ҳуқуқий нормалар ушбу муносабатлар субъектларининг юридик мажбуриятлари ва ҳуқуқларини аниқлаш, шунингдек, ҳуқуқлар бузилган ва мажбуриятлар бажарилмаган ҳолларда уларнинг жавобгарлигини белгилаш йўли билан ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

биринчидан, ваколатли давлат органлари (мансабдор шахслари) томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий актларда ва бошқа манбаларда акс этилган;

иккинчидан, умуммажбурий характерга эга;

учинчидан, давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланган.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар бошқа ҳуқуқ соҳасининг нормалари сингари ижтимоий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг ҳулқини (юриш-туришини) тартибга солади. Улар давлат томонидан ўрнатилади ёки тасдиқланади ва муҳофаза этилади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари олдида турган вазифа ва функцияларни амалга оширишда зарур бўлган молиявий маблағларни режали ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бу:

– молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг мазмунида, унда кўрсатилган кўрсатмаларда;

– белгиланган қоидалар бузилган тақдирда қўлланиладиган жавобгарлик чораларида;

– молиявий-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш услубларида ўз ифодасини топади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини давлатнинг молиявий фаолияти жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатлардаги юриш-туриш қоидалари ташкил этади. Мазкур қоидалар молиявий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи томонларни юридик ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар билан таъминлашда ўз ифодасини топиб, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидан келиб чиқади. Молиявий - ҳуқуқий нормалар

молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг турли-туманлигига, молиявий тизимнинг кўп бўғинлигига асосланган бўлиб, жисмоний ва юридик шахслардан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ундириш, бюджет маблағларини ташкил этиш ва уларни харажат қилиш, кредит ресурсларини ва суғурта жамғармаларини ташкил этиш ва тақсимлаш қоидаларини ва бошқаларни ўз ичига олади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг алоҳида хусусиятларига **императивлик** (буйруқ) хусусияти кириб, уларда муайян ҳаракатларни амалга ошириш учун қатъий ёзма буйруқлар, кўрсатмалар мавжуд бўлади. Масалан, амалдаги қонунчиликда тўловларни ўз муддатида ва тўла ҳажмда бюджетга ўтказиш, давлат пул маблағларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва ҳоказолар назарда тутилган. Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг императивлиги яна шунда ифодаланадики, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари ўз ихтиёри бўйича уларнинг ёзма буйруқлари, кўрсатмаларини ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг императив (буйруқ) хусусияти – давлат молиявий фаолияти, агар унда норматив ва юридик ҳокимият хусусиятга эга бўлган кўрсатмалар мавжуд бўлмаса, амалга оширилиши мумкин эмас.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг императивлиги турли шаклларда ифодаланиши мумкин бўлиб, бу тартибга солинадиган молиявий муносабатлар, уларни тартибга солиш мақсадлари, ушбу муносабатлар субъектлари ҳуқуқий мақомининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир. Бу фарқлар тегишли норматив кўрсатмаларнинг бевосита мазмунида ўз ифодасини топади.

Айрим ҳолларда молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг императивлиги тўғридан-тўғри бериладиган кўрсатма шаклида ифодаланиб, молиявий муносабатлар субъектлари зиммасига бошқача эмас, балки айнан шундай ҳаракат қилиш мажбуриятини юклайди ва шу билан бевосита қатнашчилар томонидан ушбу муносабатлар шартлари ва хусусиятини ўзгартириш имкониятини йўққа чиқаради.

Бошқа ҳолларда императивлик нисбатан енгил шаклларда намоён бўлади, бунда молия ҳуқуқи нормаси бажарилиши шарт бўлган ҳаракатнинг бир хил маънодаги моделига эга бўлмайди ва у давлат молиявий фаолияти соҳасида тартибга солинаётган ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу субъект томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган ҳаракатини назарда тутди.

Биринчидан, бу молия ҳуқуқи нормасида назарда тутилган ҳолатлардан бирини танлаш имкониятини беришдир. Масалан, айрим микрофирмалар ва кичик корхоналар ягона солиқни ёки бундай категорияга мўлжалланган барча солиқларни тўлашни ўзлари танлаб оладилар.

Иккинчидан, бу ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиш ёки ҳаракат қилмаслик имкониятининг берилиши, яъни молия ҳуқуқи нормасида назарда тутилган ҳаракатни амалга ошириш ёки уни амалга оширишдан воз кечишдир. Мазкур ҳолда гап шу ҳақда кетяптики, императивлик молиявий муносабатлар қатнашчилари томонларидан бирининг хоҳиш-иродасига мос келиши мумкин. Ҳуқуқий тартибга солишнинг бундай вариантыга юридик шахслар ўртасида жойлаштирилаётган давлат қисқа муддатли облигацияларини чиқаришнинг амалдаги тартиби мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Давлат бир томонлама тартибда фақат облигацияларни чиқариш, жойлаштириш ва тўлаш шартларини белгилайди, аммо уларни мажбурий тартибда сотиб олинишини назарда тутмайди. Ушбу облигацияларни сотиб олишни юридик шахс ўз ихтиёри бўйича ҳал қилади.

Шундай қилиб, молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг давлат молиявий фаолияти соҳасидаги ижтимоий муносабатларга, уларнинг турли қатнашчиларига бўлган тартибга солувчилик таъсири фаол ҳаракат қилишни аниқ белгилаш, шунингдек, ўз ихтиёри бўйича умумий қоидалар доирасида ҳаракат қилиш имкониятини беришдан иборатдир. Бунда давлат пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг ушбу барча ҳолатлари норматив кўрсатмаларнинг императив шаклига бўйсунди.

Ушбу кўрсатмалар ёрдамида молия ҳуқуқи нормалари тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлар қатнашчиларига муайян ҳуқуқлар беради, уларнинг зиммасига аниқ юридик мажбуриятларни юклайди, ҳуқуқларнинг аниқлиги ва мажбуриятларнинг ижро этилишини таъминлаш учун кафолат яратади.

Шундай қилиб, **молиявий-ҳуқуқий нормалар** — бу давлат томонидан ўрнатилган ва давлатнинг мажбурлов чоралари билан таъминланадиган, давлат ва маҳаллий пул жамғармаларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қоидалар бўлиб, унда иштирок этувчи томонларнинг юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамлайди.

Ҳар қандай ҳуқуқ нормалари сингари молиявий-ҳуқуқий нормалар ҳам ўзининг ички тузилишига эга. Молиявий-ҳуқуқий нормалар тузилишига кўра: *гипотеза*, *диспозиция* ва *санкцияга* бўлинади.

Гипотеза молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг қачон ва қайси вазиятда қўлланилишини кўрсатиб беради. Кўпгина ҳолларда молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг гипотезаси мураккаб шаклда кўрсатилган бўлиб, аниқ белгилаб қўйилган шарт-шароитларни ифода этади. Масалан, солиқ қонунчилигида ташкилотларнинг бюджетга даромад солиғини тўлаш мажбурияти: ташкилотнинг банкда ҳисоб-китоб рақамига ва мустақил балансга ҳамда солиққа тортиш мумкин бўлган даромадга эга бўлсагина амалга оширилади, деб кўрсатилган. Ушбу нормада гипотеза бўлиб, «ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб-китоб рақамига, мустақил балансга ҳамда солиққа тортиш мумкин бўлган даромадга эга бўлсагина» – ҳисобланади.

Диспозиция – юриш-туриш қонунчилигининг мазмунини, яъни давлат молиявий маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш бўйича маълум бир ҳаракатларнинг бажарилишини белгилаб беради. Оддий қилиб айтганда, диспозиция молиявий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мазмунини белгилаб беради.

Санкция молиявий-ҳуқуқий нормалар талабларини бузадиган шахсларга нисбатан қўлланиладиган давлат мажбурлов чораларини белгилаб беради. Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг санкциялари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бошқа санкциялардан фарқ қилади. Жумладан, молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг санкциялари мулкӣ (пул) характерга эга бўлиб, ҳуқуқбузарнинг моддий аҳволига, яъни унинг пул маблағларига ёки жамғармасига мажбурий таъсир этиш чораларини ўз ичига олади. Масалан: давлат бюджетига тўланадиган тўловларнинг кечиктирилганлиги учун пеня ундириш, солиқ солишдан яширилган даромадни давлат ҳисобига ўтказиш, молиялаштириш ёки кредитлашни тўхтатиш, субвенцияларни мажбурий ҳолда қайтариб олиш ва ҳ.к. Молиявий-ҳуқуқий санкциялар орқали пул маблағларини олиб қўйиш, уларни давлат бюджет тизимига ёки бошқа марказлашган давлат пул жамғармаларига ўтказиш орқали амалга оширилади. Бу санкциялар ташкилотларга нисбатан ҳам, фуқароларга нисбатан ҳам қўлланилади. Молия соҳасидаги умум давлат манфаатларини таъминлаш, молиявий ҳуқуқбузарликларни тезда бартараф этиш мақсадида – молиявий

санкцияларни қўллашнинг маъмурий тартиби кенг қўлланилади. Масалан: санкциялар бузилган ҳуқуқни тиклаш ва жарима (жазо) элементларини ўзида бирлаштиради.

Молия интизомини бузганлик учун молиявий санкциялардан ташқари, интизомий, маъмурий, жиноий ва давлатнинг бошқа таъсир чоралари қўлланилиши мумкин.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг таснифи. Молиявий - ҳуқуқий нормаларни бир неча асосларга кўра таснифлаш мумкин. Молиявий-ҳуқуқ муносабат иштирокчиларига таъсир этиш услубига кўра, *молиявий-ҳуқуқий нормалар* қуйидагиларга бўлинади:

а) *мажбурловчи молиявий-ҳуқуқий нормалар* – бу нормалар молиявий-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларидан маълум бир ҳаракатларни амалга оширишларини талаб этади ва бу соҳадаги уларнинг мажбуриятларини белгилаб беради. Масалан: мажбурловчи нормалар солиқ органларига солиқ тўловчиларни солиқ суммаси ва муддати тўғрисида хабар беришларини ёки фуқароларга бу тўловларни ўз вақтида ва тўлиқ тўлашларини кўрсатиб беради;

б) *тақиқловчи молиявий-ҳуқуқий нормалар* – бу нормалар маълум бир ҳаракатларни содир этилишини тақиқлаб қўяди. Масалан: банкларга солиқ тўловчиларнинг тўловларини бюджетга ўтказишни кейинга қолдириши тақиқлангандир ёки қонунчилик томонидан индивидуал характердаги солиқ имтиёзларини бериш тақиқланган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, тақиқловчи нормаларга қараганда мажбурият юқловчи характердаги молиявий-ҳуқуқий нормалар кўпроқ учрайди;

в) *ваколат берувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар* – бу нормалар молиявий муносабат иштирокчиларининг белгиланган доирада маълум бир мустақил ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқини белгилайди, қатъий белгиланган доирада мустақил қарорларни қабул қилиш имкониятини беради. Ваколат берувчи нормаларга ҳам императивлик хусусияти хос бўлиб, белгиланган доира чегарасидан четга чиқиш мумкин эмас. Масалан: маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қонун асосида маҳаллий йиғимларни жорий этиш ҳуқуқига эга. Ташкилотлар эса белгиланган бюджет тўловларини тўлагандан сўнг, даромадга мустақил равишда эгалик қилишади.

Ҳозирги бозор муносабатларини ривожлантириш даврида ваколат берувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар кенг қўлланилмоқда.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар мазмунига кўра, *моддий* ва *процессуалларга* бўлинади. *Моддий молиявий-ҳуқуқий нормалар* ташкилотлар ва фуқароларнинг давлат олдидаги пул мажбуриятларининг тури ва ҳажмини, банк кредитларини ташкил этиш манбаларини, бюджет, бюджетдан ташқари жамғармалардан харажат қилиш турларини, яъни молиявий-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларининг моддий мазмунини мустаҳкамлайди.

Процессуал молиявий-ҳуқуқий нормалар давлат пул жамғармаларини йиғиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги фаолият тартибини белгилаб беради.

Моддий молиявий-ҳуқуқий нормалар орқали молиявий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилса, процессуал молиявий-ҳуқуқий нормалар орқали бу ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш тартиби белгиланади, яъни моддий нормалар процессуал нормалар орқали амалга оширилади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг ҳаракати. Молиявий-ҳуқуқий нормалар бошқа ҳуқуқ соҳаларининг нормаларидан фарқ қилган ҳолда, вақт, ҳудуд ва шахслар доираси бўйича ҳаракат қилади.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг вақт бўйича ҳаракати – бу молиявий-ҳуқуқий нормалар ўз ифодасини топган қонун ҳужжатларининг (қонунлар, қонуности актлари, молиявий режали актларларнинг) кучга кириши вақтидан бошлаб ҳаракатланишидир. Масалан, молиявий-ҳуқуқий нормаларни ўзида ифода этган қонунлар қабул қилинган кундан бошлаб ёки қонунда белгиланган муддат келгандан сўнг кучга кириши ҳамда нормаларни ҳаракатга келтириши мумкин. Мисол тариқасида Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунни олиб қарасак. Ушбу қонун 2000 йил 14 декабрда қабул қилиниб, 2001 йил 1 январдан кучга киритилган. Демак, қонунда белгиланган нормаларнинг ҳаракати 2001 йил 1 январдан бошланади. Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг ҳаракатдан тўхташи ҳам бевосита қонун ҳужжатининг ўз кучини йўқотишига боғлиқдир.

Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг ҳудуд бўйича ҳаракати – молиявий-ҳуқуқий нормаларни ўзида ифода этган қонун ҳужжатларини қабул қилувчи давлат органининг тутган ўрнига боғлиқ. Ҳудуд бўйича молиявий-ҳуқуқий нормалар: республика миқёсидаги

ёки маҳаллий миқёсдаги нормаларга бўлинади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан чиқарилган молиявий-ҳуқуқий ҳужжатлар бутун республика миқёсида амалда бўлиб, умуммажбурий характерга эга бўлади. Давлат маҳаллий ҳокимияти органлари томонидан чиқариладиган молиявий-ҳуқуқий ҳужжатлар вилоят, туман ёки шаҳар миқёсида амалда бўлиши мумкин.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар ҳудуд бўйича ҳаракатига кўра локал нормаларга ҳам бўлиниши мумкин. Локал нормалар – бу маълум бир соҳада ёки маълум бир ташкилот доирасида ҳаракат қилувчи нормалардир.

Молиявий-ҳуқуқий нормалар шахслар доираси бўйича ҳам ҳаракатда бўлади. Молиявий-ҳуқуқий нормалар ҳаммага бирдай эмас, балки жамият-даги фуқароларнинг маълум бир гуруҳлари бўйича ҳаракатда бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига биноан, молия йилида солиқ солинадиган даромадга (фойдага) эга бўлган юридик шахслар даромад (фойда) солиғи тўловчилар ҳисобланади. Демак, ушбу норма ҳаммага нисбатан эмас, балки даромад (фойда)га эга бўлган юридик шахсларга нисбатан ҳаракат қилади ва ҳ.к.

2. «Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар» тушунчаси, уларнинг хусусиятлари ва турлари

«Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар» тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари. Молиявий фаолият соҳасида давлат олдида турган вазифа-ларни амалга ошириш учун, мазкур жараёнда юзага келадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш лозим бўлади. Молиявий-ҳуқуқий нормалар ёрдамида тартибга солинган ижтимоий муносабатлар молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий муносабатларнинг муайян бир турини ташкил этади. Шу муносабат билан ҳар қандай ҳуқуқий муносабатга хос бўлган умумий хусусиятлар унга ҳам хосдир. Маълумки, ҳуқуқий муносабат унга юридик шакл берадиган ҳуқуқ нормасининг мазкур ижтимоий муносабатни тартибга солиш таъсири натижасидир. Шу сабабли ҳуқуқий муносабатларда томонлар, ўз ихтиёри бўйича тўла ҳаракат қилиши мумкин бўлган ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинмаган ижтимоий муноса-

батлар, масалан, ахлоқ нормалари билан боғлиқ бўлган муносабатлардан фарқли равишда, ўзаро юридик мажбуриятлар ва ҳуқуқлар эгалари бўлиб қолади, уларнинг алоқаси эса, юридик хусусиятга эга бўлиб, давлат мажбурий кучи билан муҳофаза этилади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар молиявий-ҳуқуқий нормалар асосида юзага келади, унинг иштирокчилари эса, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали ўзаро боғлиқ бўлади ҳамда бундай муносабатлар давлатнинг мажбурлов кучи билан муҳофаза қилинади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, давлатнинг молиявий фаолияти жараёнида юзага келувчи баъзи бир муносабатлар (масалан, давлат органларининг ташкилотчилик, тайёрлов, информацион, тушунтириш ишларини олиб бориш ва бошқа фаолияти) турли ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар – бу молия ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлар бўлиб, унинг иштирокчилари юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади ҳамда нормаларда кўрсатилган давлат пул жамғармаларини ва даромадларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича кўрсатмаларни бажаради.

Молия ҳуқуқига оид махсус адабиётларда молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос турли хусусиятлари ажратилади. Аммо, кўпчилик муаллифлар томонидан ҳаққоний равишда кўрсатилган предметнинг ўзига хослиги ва молия ҳуқуқи услубини ҳисобга олган ҳолда, мазкур муносабатларнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборатдир:

биринчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар фақат давлат пул жамғармаларини режали ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келади. Демак, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг белгилловчи хусусияти шундан иборатки, улар асосан давлат ва ижтимоий ҳаётнинг махсус соҳасида, яъни давлатнинг айнан молиявий фаолияти соҳасида таркиб топади;

иккинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар кўпинча мулкӣ муносабатларнинг турларидан ҳисобланади, чунки ушбу муносабатлар объекти сифатида пул маблағлари қатнашади. Демак, пул муносабатлари марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ ҳолда юзага келади.

Айрим ҳолларда молиявий муносабатлар бошқа муносабатларни, масалан, турли даражадаги бюджетлар ва бошқа молиявий

режаларни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар барча қатнашчиларининг давлат тегишли пул маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича фаолияти қонунийлигини назорат этиш билан боғлиқ бўлган бошқа муносабатларни ташкил этиш ҳамда режалаштиришга йўналтирилган бўлади. Гарчи мазкур ҳолда молиявий-ҳуқуқий муносабатлар объекти бевосита пул маблағлари бўлмаса ҳам, бу молиявий-ҳуқуқий муносабатлар барча мажмуининг мулкӣ хусусиятга эга эканлигини инкор этишга сабаб бўлмайди. Гап шундаки, бюджетларни тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган ташкилий ҳаракатлардан кейин уларни ижро этиш бошланади, ушбу жараёнда пул маблағларининг бюджетлар даромад қисмига келиб тушиши ва бу маблағларнинг бюджетдан ажратилган маблағлардан аниқ фойдаланувчиларнинг ихтиёрига берилиши билан боғлиқ бўлган ҳаракати амалга оширилади. Шундай қилиб, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳамма вақт пул маблағлари сабабли юзага келади;

учинчидан, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар томонларидан бири сифатида ҳамма вақт давлат ёки унинг ваколатли органи қатнашади. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мазкур хусусияти шу билан изоҳланадики, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий объекти ҳисобланган молиявий фаолият тўғридан-тўғри ва бевосита давлатнинг хоҳиш-иродаси ва манфаатларини ифодалайди. Айти шу давлат бутун жамият манфаатлари йўлида марказлаштирилган пул маблағлари жамғармаларини яратади ва тасарруф этади, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани молиялаштиришни ташкил этади.

Молиявий фаолият, илгари қайд этилганидек, вакиллик қонунчилик органлари томонидан ҳам, ижроия ҳокимият органлари томонидан ҳам амалга оширилиб, улар тегишли давлат-ҳокимият ваколатларига эгадир. Шу боисдан молиявий-ҳуқуқий муносабатлар уларда оммавий-ҳуқуқий манфаатни намоён этадиган тегишли субъект албатта иширок этган тақдирдагина юзага келади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат-ҳокимият хусусиятисиз мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги ва уларнинг мулкӣ, пул муносабатлари билан чамбарчас узвий боғлиқлиги сабабли молия ҳуқуқига оид адабиётларда улар *ҳокимият-мулкӣ муносабатлар* сифатида таърифланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий муносабатларнинг мустақил турига ажратиш учун қайд этилган барча хусусиятларнинг биргаликдаги мажмуига эга бўлиш лозим. Кўрсатилган хусусият-

лардан ҳеч бўлмаса биттасининг йўқ бўлиши шундан далолат берадики, мазкур ҳолда гап ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа турлари ҳақида кетиши мумкин. Масалан, ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари, хусусан фуқаролик ҳуқуқи нормалари (қарз шартномаси, кредит шартномаси) билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар мулкӣ хусусиятга эга бўлади. Аммо бу ерда фақат молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзигагина хос бўлган бошқа хусусиятлар йўқ. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари, бир томондан, давлат молиявий фаолияти билан боғланмаган, иккинчи томондан эса, ушбу муносабатлар субъектлари турли ҳуқуқларга эга бўлиб, ўзларининг ўзаро муносабатларини шартнома асосида қурадилар, яъни уларда ҳокимият хусусияти йўқ. Бошқа мисол сифатида маъмурий ҳуқуқий муносабатларни ҳавола қилиш мумкин, улар ҳам, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар каби, ҳокимият-мулкӣ хусусиятга эга бўлиб, томонлардан бири сифатида ҳамма вақт ижроия ҳокимият органи қатнашади. Шу билан бирга, ушбу муносабатлар давлат пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича давлат молиявий фаолияти билан боғланмаган.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа турларидан аниқ ажратиш давлат молиявий фаолияти соҳасида молиявий ҳуқуқ нормаларини тўғри қўллаш учун катта амалий аҳамиятга эгадир.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар (бошқа ҳар қандай ҳуқуқий муносабатлар каби) молия ҳуқуқи нормаларида назарда тутилган шароитлар мавжуд бўлганида юзага келади, ўзгартирилади ва тугатилади. Бундай шароитлар сифатида юридик фактлар намоён бўлади, яъни бу шундай вазиятларки, ушбу норма унинг субъектлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгартирилиши ва тугатилишини улар билан боғлайди. Юридик фактлар сифатида, одатда *ҳаракатлар*, айрим ҳолларда эса *ҳодисалар* намоён бўлади.

Ҳаракатлар шундай фактлардан иборатки, улар молия ҳуқуқи субъектларининг фаол хоҳиш-иродаси натижасидир. Хусусияти ва юридик оқибатларига кўра, **қонунӣ** (ҳуқуқ доирасидаги) ва **ноқонунӣ** (ҳуқуққа хилоф) ҳаракатлар фарқланади.

Қонунӣ ҳаракатлар ҳамма вақт молиявий-ҳуқуқий нормалар талабларига мувофиқ бўлади. Улар, ўз навбатида, ҳуқуқнинг умумий назариясига кўра қуйидагича бўлиниши мумкин:

1) юридик оқибатларни юзага келтириш мақсадида амалга ошириладиган ҳаракатлар, улар *юридик ҳужжатлар* деб аталади;

2) шахснинг мақсадларидан қатъи назар, юридик оқибатларга олиб келадиган ҳаракатлар, улар *юридик хатти-ҳаракатлар* дейилади.

Молия ҳуқуқида қонуний ҳаракатларнинг асосий турлари *юридик ҳужжатлар* ҳисобланади. Бунда ҳужжатлар улар норматив ҳужжат эмас, балки индивидуал, яъни аниқ шахсларга тегишли бўлганида шундай ролни бажаради. Бу шу нарса билан боғлиқки, норматив ҳужжатлар ва мувофиқ равишда ҳуқуқнинг нормалари ўз ҳолича ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгартирилиши ва тугалланиши учун асос бўла олмайди, балки муайян юридик оқибатларни юзага келтириш учун мақсад вазифасини ўтайди, холос. Шу боисдан давлат молиявий фаолияти соҳаси учун қонуний ҳаракатлар тизимига шундай юридик фактлар жуда хоски, улар индивидуал тартибга солиш ҳуқуқий ҳужжатлари бўлиб, ўзининг аниқ эгасига ва муайян бир масалага тегишли бўлади. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгартирилиши ва тугалланиши юридик фактлари сифатида намоён бўладиган бундай ҳужжатларга қуйидагилар мисол бўлиши мумкин: жисмоний шахсларнинг мол-мулк солиғини тўлаш тўғрисидаги тўлов хабарномаси (Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 95-моддаси), тегишли давлат органларининг юридик шахслар резидентлар ва чет давлатларга ҳамда давлат мақсадли жамғармаларига бюджет ссудаларини бериш тўғрисидаги қарорлари (Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунининг 12-моддаси), бюджет муассасалари сметалари ва ҳ.к.

Баъзан махсус адабиётларда юридик ҳаракатлар қаторида тўла ҳаққоний равишда аралаш ҳужжатларни, хусусан индивидуал кўрсатмаларни ўз ичига олган норматив ҳужжатларни ажратадилар. Ва ҳақиқатан ҳам Вазирлар Маҳкамаси томонидан ҳар йили мамлакат давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида қабул қилинадиган қарорлари айна вақтда норматив ва индивидуал кўрсатмаларни ҳам ўз ичига олган. Индивидуал кўрсатмалар сифатида, масалан, Республика бюджети билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари ўртасида тартибга солинадиган даромадларнинг тақсимланишини назарда тутувчи нормалар намоён бўлади. Ушбу нормалар асосида мазкур аниқ масала бўйича молиявий фаолиятни амалга оширувчи турли

даражадаги давлат органлари ўртасида аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатлар юзага келади.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг қонуний ҳаракатлари молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши учун асос бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан, ҳисобот йилида жисмоний шахсларга имтиёзлар бериш ҳуқуқи Солиқ кодексининг 59-моддасига мувофиқ тегишли ҳужжатлар тақдим этилаётган вақтда юзага келади.

Аввал кўрсатилганидек, молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгартирилиши ва тугалланиши билан боғлиқ бўлган қонуний ҳаракатлар жумласига, шахснинг мақсадидан қатъи назар, ҳуқуқий оқибатларни юзага келтирадиган **юридик хатти-ҳаракатлар** ҳам киради. Бундай ҳаракатларга юридик ёки жисмоний шахс томонидан солиқ солинадиган мулкка, шунингдек, жисмоний шахс томонидан ерга қонунчиликда белгиланган тартибда эга бўлиш мисол бўла олади. Бу ҳаракатлар ўзининг асосий мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари ҳисобланиб, молия ҳуқуқи нуқтаи назаридан тегишли молиявий муносабатларни, масалан, солиқ ҳуқуқий муносабатларини юзага келтирувчи **юридик хатти-ҳаракатлар**дир. *Ноқонуний ҳаракатлар* молиявий-ҳуқуқий нормалар талабларига мувофиқ келмайди, уларни бузади. Бу, авваламбор, қоидабузарликлар бўлиб, улар молия ҳуқуқи нормасида назарда тутилган юридик жавобгарликнинг тегишли чораларини айбдорга нисбатан қўллаш билан боғлиқ бўлган молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Масалан, лицензиясиз фаолият турлари билан шуғулланганлик учун ушбу фаолиятдан олинган барча даромад ёки фойда ҳамда шу миқдордаги жарима ундириб олинади. Аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатларни юзага келтирувчи ҳаракатсизлик ҳам ноқонуний бўлиши мумкин. Мисол учун, солиқлар ва йиғимларни ҳисоблаш ва тўлаш учун зарур бўлган декларация, ҳисоб-китоблар ва ҳисоботларни тақдим этмагани учун тўловчидан муддати ўтган ҳар бир кун учун бир фоиз миқдорида, аммо тегишли тўлов суммасининг ўн фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима ундириб олиниб, белгиланган тўлов муддатида тегишли ҳисобот даври учун илгари ҳисобланган тўловлар олиб ташланади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ва тугалланишига асос бўлган **ҳодисалар** одамларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда содир бўладиган воқеа-

ходисалардир (боланинг ёши, ўлим, табиий офат ва бошқ.). Масалан, ўн олти ёшгача икки нафар ва ундан ортиқ фарзанди бўлган ёлғиз оналар жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича имтиёзлар олиш ҳуқуқига эга бўлиб, мазкур солиқ тўлашдан қисман, ҳар бир тўлиқ ой учун энг кам иш ҳақининг тўрт баробари миқдорида озод этилади. Жисмоний шахсларнинг вафот этган оила аъзоларига ёки оила аъзоларининг вафоти билан боғлиқ равишда энг кам иш ҳақининг ўн баробари миқдорида йил давомида кўрсатиладиган моддий ёрдам шаклидаги даромадларига солиқ солинмайди. Табиий офатлар юз берган ҳолларда уларнинг оқибатларини тугатиш учун заҳира жамғармалардан молиявий маблағлар ажратилади, улар ушбу маблағларни белгиланган мақсадларда ишлатиш бўйича тегишли молиявий муносабатларни юзага келтиради.

Молия ҳуқуқига оид адабиётларда шундай фикр мавжудки, унга асосан молиявий-ҳуқуқий муносабатларни юзага келтирувчи юридик фактлар –ходисаларга муддатлар ҳам киритилиши керак. Бу фикр реал вазиятларга тўлиқ мувофиқ келавермайди, деб тасаввур қилинади. Гап шундаки, муддатлар молия ҳуқуқида юридик фактлар сифатида анчагина катта роль ўйнайди, улар охир-оқибатда ҳисобга олинади, объектив эмас, балки субъектив омиллар билан белгиланади. Бошқача айтганда, молия ҳуқуқида муддатлар одамларнинг хоҳиш-иродасига ва, хусусан, ҳамма вақт субъектив хусусиятга эга бўлган қонун чиқарувчининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлади.

Юқорида келтирилган ва кўпинча махсус манбаларда учрайдиган юридик фактлар таснифидан ташқари, бошқа таснифлар ҳам мавжуд. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши, ўзгариши ва тугалланиши учун асос бўлган юридик фактлар бирламчи ва ҳосила юридик фактларга, тузилмавий мураккаблиги мезони бўйича, улар ҳаракатининг хусусияти бўйича, таркибларининг аниқлик даражаси ва ҳоказо бўйича тасниф қилинади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари. Молия ҳуқуқига оид адабиётларда ўзининг мазмуни, тузилмаси ҳамда хусусиятига кўра кўп сонли ва турли-туман бўлган молиявий-ҳуқуқий муносабатлар умумий ҳуқуқ назарияси ва молия ҳуқуқи фани томонидан ишлаб чиқилган мезонларга мувофиқ равишда таснифланади. Шу билан бирга қайд этиш керакки, собиқ Иттифоқ давлати мавжуд бўлган даврда молия ҳуқуқи бўйича нашр этилган дарсликларда молиявий-ҳуқуқий нормалар таснифи масалаларига

етарлича эътибор ажратилмаган ёки улар бутунлай кўриб чиқилмаган. Ва бу шундай ҳолдаки, таснифлаш ҳуқуқнинг у ёки бу тармоғини қамраб олувчи бутун муносабатларни илмий тушунишга ёрдам беради. У илмий фикрлашнинг мантикий қурилишини таъминлайди.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларни:

- 1) *давлат молиявий тизими тузилмаси*;
- 2) *ҳуқуқий тартибга солиш объекти ёки молиявий-ҳуқуқий нормалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда таснифлаш энг кўп тарқалган таснифлашдир.*

Биринчи ҳолда молия тизимининг тегишли бўғини функцияланиши билан боғлиқ бўлган молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ажратилади: *бюджет, солиқ, давлат кредитини ташкил этиши бўйича, сугурта, пул муомаласи ва ҳисоб-китоблар, валютани тартибга солиш* ҳ.к. Улар ўз асоси билан тегишли молиявий-ҳуқуқий институтларга мувофиқ келади. Шу сабабли баъзан молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг айрим турларини ушбу тасниф бўйича ажратиш мезони сифатида молиявий-ҳуқуқий институтлардан фойдаланилади.

Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитларида давлат молия тизими тузилмасида жиддий ўзгаришлар юз берди. Унда янги элементлар пайдо бўлиб, уларсиз бозор ва, шу жумладан молия механизмининг нормал ишлаши амалда мумкин эмас. Бу ерда гап давлат молия тизимининг шундай элементлари ҳақида кетяптики, булар давлат бюджетдан ташқари жамғармалари, қимматли қоғозлардир. Шу муносабат билан ҳуқуқий муносабатларнинг янги турлари вужудга келмоқда, улар ажратилмаса, кўриб чиқиладиган молиявий-ҳуқуқий муносабатлар тўлиқ бўлмаслиги мумкин.

Иккинчи тасниф бўйича молиявий-ҳуқуқий муносабатларни анъанавий равишда *моддий ва процессуал ҳуқуқий муносабатларга* ажратиш қабул қилинган.

Моддий молиявий-ҳуқуқий муносабатлар молия ҳуқуқи субъектларининг молиявий-ҳуқуқий нормалар материалларида мустаҳкамланган ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Бу ҳуқуқий муносабатлар молиявий режаларда назарда тутилган муайян миқдордаги пул маблағларини молиявий-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари ихтиёрига бериш ва улардан белгиланган мақсадда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ташкилий-ҳокимият ваколатлар орқали ҳам, мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ўз мазмунига кўра, масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимият ва бошқарув органлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ўртасида тегишли маъмурий-ҳудудий бирликларга республика бюджетидан қатъий аниқ белгиланган мақсад бўйича фойдаланилиши лозим бўлган бюджет субвенцияларини ажратиш билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган молиявий-ҳуқуқий муносабатлар моддий ҳисобланади. Давлат органлари ва хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида молиявий назоратни амалга ошириш бўйича юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар ҳам мазмуни бўйича шундай муносабатлардир. Солиқ тўлаши лозим бўлган солиқ тўловчилар билан солиқ тўланишини талаб қилиш ҳуқуқи берилган солиқ органлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар моддий молиявий-ҳуқуқий муносабатларга яна бир мисолдир ва бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ўз хусусияти ва мақсадли йўналиши бўйича кўплаб турли молия ҳуқуқи моддий нормаларининг мавжудлиги билан боғлиқ бўлиб, улар асосида у ёки бу моддий молиявий-ҳуқуқий муносабатлар юзага келади.

Процессуал молиявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат пул жамғармаларини тақсимлаш тартиби, улардан фойдаланишни назорат қилиш шакл ва услубларини белгилаш муносабати билан юзага келади. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар асосан давлат-ҳокимият хусусиятига эга бўлиб, бу хусусият ушбу ҳуқуқий муносабатлар томонларининг субъектив процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини қатъий белгилаш ва тартибга солишда намоён бўлади. Процессуал молиявий-ҳуқуқий муносабатларга бюджет жараёни, солиқ ишларини олиб бориш ва бошқа соҳаларда юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар киради. Ушбу ҳуқуқий муносабатларнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятлари давлат органларининг белгиланган шакл ва турдаги ҳужжатларидан фойдаланиш, у ёки бу ҳаракатларни амалга ошириш вақтида муайян изчиллик ва муддатларга риоя этишдан иборат. Кўрсатилган барча хусусиятларни ўзида мужассамлантирган процессуал молиявий-ҳуқуқий муносабатларга бюджетнома бўйича ҳуқуқий муносабатлар мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан, «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг 28-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгиланган кўрсаткичлар рўйхати бўйича бюджетнома лойиҳасини ишлаб чиқади ва уни 15 сентябрғача Ҳукуматга тақдим этади, кейин у жорий йилнинг 15 октябридан кечиктирилмаган ҳолда Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар *ушбу ҳуқуқий муносабатлар томонлари ўртасидаги юридик алоқа хусусияти*га қараб таснифланиши мумкин, масалан, маъмурий ҳуқуқдаги каби. Ушбу белги бўйича молиявий-ҳуқуқий муносабатлар *вертикал ва горизонтал* бўлиши мумкин.

Давлат молиявий фаолияти соҳаси учун *вертикал* муносабатлар хос бўлиб, уларнинг моҳияти шундан иборатки, бир томонда ҳокимият ваколатлар мавжуд, иккинчисида эса, улар йўқ. Демак, бу ҳуқуқий муносабатларда, масалан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар учун хос бўлган юридик тенглик йўқ.

Аксарият молиявий-ҳуқуқий муносабатлар вертикал бўлиб, уларда давлат молиявий фаолиятига хос бўлган ҳокимият хусусияти ва у билан боғлиқ бўлган бир томон ҳуқуқий муносабатининг иккинчисига юридик жиҳатдан қарамлиги намоён бўлади. Улар учун субординация, яъни бўйсунуш каби хусусият хосдир. Бу, авваламбор, шундай муносабатларки, уларда бир томон иккинчисига ташкилий жиҳатдан бўйсундирилган бўлади. Масалан, юқори ва қуйи молия органлари (Молия вазирлиги – вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия бошқармалари ва бўлимлари) ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар.

Бир хил ҳуқуқий ҳолатдаги, ташкилий жиҳатдан бири иккинчисига қарам бўлмаган ташкилотлар ўртасида юзага келадиган молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам вертикал бўлиши мумкин. Масалан, Молия вазирлиги ўз ваколатлари доирасида ўзига қарам бўлмаган бошқа барча вазирликлар ва идоралар томонидан ижро этилиши мажбурий бўлган кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар (йўриқномалар, қоидалар, низомлар) чиқаради. Демак, яққол кўриниб турибдики, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар вертикал хусусиятга эга.

Вертикал муносабатларга бошқа молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам киради, бунда гарчи томонларнинг ташкилий бир-бирига бўйсунуши мавжуд бўлмаса ҳам, уларда албатта у ёки бу томонга берилган бир томонлама юридик буйруқ бериш ҳуқуқи намоён бўлади. Бу, бир томондан, молия, солиқ органлари билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида (уларнинг қайси идорага қараши ва мулкчилик шаклларида қатъи назар), иккинчи томондан, жисмоний шахслар ўртасида таркиб топадиган муносабатлар бўлиб, бу

органлар улар доирасида юридик жиҳатдан ҳокимият ваколатларини рўёбга чиқарадилар.

Шундай қилиб, вертикал молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ташкилий жиҳатдан бир-бирига бўйсунадиган ҳамда ўзаро бири иккинчисига бўйсунмайдиган молия ҳуқуқи субъектлари ўртасида юзага келиши мумкин экан. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий белгиси шундан иборатки, бир томонда иккинчи томонга нисбатан юридик ҳокимият ҳаракатини амалга ошириш учун ваколат борлиги аниқ-равшандир.

Горизонтал молиявий-ҳуқуқий муносабатлар давлат молиявий фаолияти соҳасида, вертикал муносабатлар каби, унчалик кўп тарқалмаган. Улар амалда ва юридик жиҳатдан ўзаро тенг бўлган томонлар ўртасида, яъни бир томон иккинчи томон учун мажбурий бўлган буйруқ бериш бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин. Бир томонлама юридик ҳокимият ҳужжатни чиқаришдан олдин келадиган келишув босқичида томонлар тенг ҳуқуққа эгадир. Бу турдаги муносабатлар кўпинча Молия вазирлиги билан Давлат солиқ қўмитаси ўртасида солиқ солиш масалалари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, хусусан, амалдаги қонунчилик билан белгиланган у ёки бу турдаги солиқларни ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш бўйича йўриқномаларни тайёрлаш ва тасдиқлаш вақтида юзага келади.

Молиявий фаолиятни амалга ошираётган давлат органи билан хўжалик юритувчи субъект ўртасида, мисол учун, у солиқ кредитини бериш тўғрисидаги ариза билан мурожаат этган ҳолатда, таркиб топадиган айрим муносабатлар ҳам горизонтал хусусиятга эга бўлади. Солиқ кредити тўғрисидаги шартнома шартларини келишиш босқичида томонлар ушбу ҳуқуқий муносабатларда тенг ҳуқуқлидир.

Бироқ горизонталлик ваколатли орган солиқ кредити бериш тўғрисида бир томонлама юридик жиҳатдан ҳокимият бўлган қарорни чиқаргунига қадар бўлган вақтдагина мавжуд бўлади. Кейин бу горизонталлик вертикаллик даражасига кўтарилади. Демак, горизонтал молиявий-ҳуқуқий муносабатлар кўпинча вертикал муносабатларни юзага келтирувчи муайян шарт-шароитлар сифатида пайдо бўлади. Бу давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи икки орган ўртасидаги горизонтал турдаги муносабатлар учун ҳам хос бўлиб, улар бир томонлама юридик ҳокимият ҳужжат қабул қилиниши билан тугалланади. Масалан: Молия вазирлиги билан

Давлат солиқ қўмитаси ўртасида солиқнинг аниқ турини ҳисоблаш ва бюджетга тўлаш бўйича ҳамкорликдаги йўриқнома ушбу органларга бўйсунувчи тизимлар учун ҳам, мазкур солиқни тўловчиларнинг барчаси учун ҳам мажбурийдир.

Молия ҳуқуқига оид адабиётларда молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа таснифлари ҳам мавжуд. Хусусан, ҳуқуқнинг асосий функцияларидан келиб чиққан ҳолда, тартибга солувчи ва муҳофаза этувчи, юридик мазмунига қараб – оддий ва мураккаб, намоён бўлиш шакли бўйича – икки томонлама ва кўп томонлама муносабатлар ажратилади.

3. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари ва субъектлари

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар ўз объектларига эгадир. Бу объектлар, энг аввало, пул ва пул мажбуриятларидир. Кўпчилик ҳолларда бундай объектлар қаторига пул ёки пул мажбуриятларининг бевосита ўзигина кирмасдан, пул маблағининг тўпланиши ва сарфланишини таъминловчи тартиб-қоидалар, молиявий муносабат иштирокчиларининг қонун доирасидаги хатти-ҳаракати киритилиши мумкин.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар икки томонлама муносабатлар бўлиб, унда мажбуриятларнинг бажарилишини ҳаммадан ва ҳар доим талаб қилиш ваколатига эга бўлган давлат (унинг молия, солиқ, кредит муассасалари), иккинчи томондан эса молиявий-ҳуқуқий нормалар қаратилган бошқа шахслар (давлат ва жамоат идоралари, юридик ва жисмоний шахслар) иштирок этадилар. Иккинчи томон, яъни молия идоралари билан алоқага киришаётган шахслар ўз мажбуриятларини бир томонлама, эвазига ҳеч бир талабсиз сўзсиз бажаришлари лозим бўлади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларда давлат номидан иш кўриш ваколатига эга бўлган идораларнинг ҳуқуқий ҳолатлари улар ҳақидаги махсус қонунчилик ҳужжатларига биноан белгилаб қўйилади (масалан, Ўзбекистон Республикаси «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги қонун).

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар – муносабат объекти, муносабат субъекти, муносабат мазмунини ташкил этади.

Бу муносабатларнинг иккинчи томони бўлган шахслар фақат мажбуриятга эга бўладилар ва бу мажбурият мазмуни ҳуқуқий

муносабатни юзага келтирган муайян ҳуқуқий ҳужжат билан белгиланади.

Молия ҳуқуқи субъектлари тушунчаси ва тизими. Молия ҳуқуқи нормалари талаблари молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг кўп турлилиги орқали рўёбга чиқиб, ушбу муносабатларнинг тегишли субъектларисиз ёки қатнашчиларисиз уларнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай молиявий-ҳуқуқий муносабат юзага келиши учун камида икки шахснинг мавжуд бўлиши, бунинг устига уларнинг субъектлари бўлиш учун потенциал қобилиятга эга бўлиши керак. Бундай шахслар **молия ҳуқуқи субъектлари** бўлиб, улар молиявий-ҳуқуқий нормаларга амал қилган ҳолда, давлат томонидан белгиланган ва муҳофаза этиладиган, молиявий-ҳуқуқий мажбуриятлар ва ҳуқуқларни олиш *имкониятига* эга бўлган ва уларнинг амалга оширилиши учун юридик жиҳатдан жавобгар бўлган шахслардир. Мувофиқ равишда *молия ҳуқуқи нормалари билан давлат молиявий фаолияти соҳасида мажбуриятлар ва ҳуқуқлар берилган ҳар бир шахс молия ҳуқуқи субъекти сифатида кўриб чиқилади ёки, бошқача айтганда, бу шундай мажбуриятлар ва ҳуқуқлар эгаларидир.*

Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар молия ҳуқуқи субъектларига, уларнинг аниқ бир ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш-этмаслигидан қатъи назар, тегишлидир. Шу сабабли аниқ бир молиявий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишнинг ўзи эмас, балки иштирок этиш *имконияти* уларга хосдир. Молия ҳуқуқи субъектлари молиявий-ҳуқуқий нормалар билан белгиланган муайян шартларга риоя этган ҳолда, *молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари*, яъни уларнинг аниқ қатнашчилари бўлиши мумкин. Шу муносабат билан **«молия ҳуқуқи субъекти»** ва **«молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъекти»** тушунчалари нисбати тўғрисидаги масала қонунийдир. Биринчи қарашда улар бир хил тартибли тушунчалардир, чунки унисининг ҳам, бунисининг ҳам рўйхати айнан биттадир. Агар ушбу ҳолат эътиборга олинмасдан, молиявий ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг кўпгина эгалари аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатларда турлича сабабларга кўра ўзларининг потенциал имкониятларини рўёбга чиқара олмаслигидан келиб чиқилса, табиийки, улар молия ҳуқуқининг субъекти бўлиб қолиб, ушбу муносабатларнинг субъектлари бўлмайди. Молия ҳуқуқи субъекти аниқ бир молиявий-ҳуқуқий муносабатларга киришаётган вақтда, мазкур муносабатларда янги мақом олаётганида – қатнашчи

бўлганида ҳам ўзининг сифатларини сақлаб қолади. Демак, «*молия ҳуқуқи субъекти*» тушунчаси «*молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъекти*» тушунчасига нисбатан кенгроқ экан.

Молия ҳуқуқи субъектлари, агар улар *молиявий-ҳуқуқий қобилият*ни қонунда назарда тутилган молиявий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш қобилиятини эгалласалар, молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўладилар. Лекин молия ҳуқуқи субъектлари аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатларда қатнашиб, мазкур ҳуқуқий муносабатларнинг қатнашчиси бўлиши учун бунинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун яна бир шарт мавжуд бўлиши, яъни молия ҳуқуқи субъектларининг *молиявий юридик салоҳияти* молиявий ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил равишда олиш ва амалга ошириш ҳамда ноқонуний ҳаракатлар учун жавобгар бўлиш қобилияти талаб қилинади. Шундай қилиб, молия ҳуқуқи субъекти аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчиси бўлиши учун у *молиявий-ҳуқуқий субъектликка* эга бўлиши, яъни юридик салоҳиятга эга бўлиши керак.

Амалиётда кўпинча молиявий-ҳуқуқий лаёқат ва юридик салоҳиятини аниқ ажратиш имконияти йўқ, чунки кўп ҳолларда улар ягона молиявий-ҳуқуқий мақом элементлари ҳисобланади. Масалан, бу давлат молиявий фаолиятини амалга оширувчи органларга тегишли бўлиб, улар учун ҳуқуқий лаёқат ва юридик салоҳият бир вақтда, яъни уларнинг ваколати пайдо бўлганидан бошлаб то юридик мустақамлангунига қадар мавжуд бўлади. Ваколатда уларнинг молиявий-ҳуқуқий қобилияти ифодаланади. Айни вақтда унда ушбу органларнинг молиявий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш бўйича ваколатлари ҳам, яъни уларнинг юридик салоҳияти белгиланади.

Айрим ҳолларда ҳуқуқий лаёқат билан юридик салоҳият ўрта-сида жуда аниқ чегарани кузатиш ҳам мумкин, бу, хусусан, кўпинча молия ҳуқуқи субъектлари ва молиявий-ҳуқуқий муносабатлар қатнашчилари сифатидаги жисмоний шахсларнинг молиявий-ҳуқуқий мақоми учун хос бўлган хусусиятдир. Агар уларнинг молиявий-ҳуқуқий қобилияти туғилган вақтдан бошлаб юзага келса, юридик салоҳияти муайян ёшга етганида вужудга келади.

Молия ҳуқуқида анъанавий равишда молия ҳуқуқи субъектларининг учта асосий гуруҳи ажратилади:

- а) ижтимоий-ҳудудий тузилмалар;
- б) жамоа субъектлари;
- в) индивидуал субъектлар.

Молия ҳуқуқи субъектлари сифатидаги *ижтимоий-ҳудудий тузилмалар*га бутун Ўзбекистон Республикаси ва унинг маъмурий-ҳудудий бирликлари – Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар киради. Ушбу ўринда улар молиявий-ҳуқуқий қобилият эгалари ҳисобланади. Аммо аниқ молиявий-ҳуқуқий муносабатларда улар бевосита иштирок этмайди. Молия ҳуқуқи бошқа субъектларидан, хусусан, ушбу иккала юридик сифатларни ўзида уйғунлаштирган фуқаролардан фарқли равишда, молиявий юридик салоҳият уларнинг қонунчилик ва ижроия ҳокимиятини намоён этувчи органлари улушига тўғри келади. Умуман давлат ва кўрсатилган маъмурий-ҳудудий бирликлар молия ҳуқуқи субъектлари сифатида кўпроқ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Бюджет тизими тўғрисида»ги ва «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунларда мустаҳкамланган бюджет ҳуқуқий муносабатлари соҳасидаги ваколатларини амалга оширишда намоён бўлади. Шу тариқа айнан шу субъектларга давлат ва маҳаллий бюджет учун ҳуқуқ мустаҳкамлаб берилган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100, 122-моддалари), шу муносабат билан улар у ёки бу ижтимоий-ҳудудий тузилмани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш учун тегишли бюджет даромадларини олиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича ваколатларнинг бутун бир мажмуига эгадир.

Кўриб чиқиладиган ижтимоий-ҳудудий тузилмалар бир қанча бошқа ҳуқуқий муносабатларда ҳам молия ҳуқуқи субъектлари бўлади. Масалан, давлат мақсадли жамғармалари (Республика йўл жамғармаси, Аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма ва бошқ.) ҳамда валюта жамғармалари кабиларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатларда.

Айрим ҳуқуқий муносабатларда молия ҳуқуқи субъекти бўлиб фақат давлатнинг ўзи қатнашиши мумкин, бу кўпинча Ўзбекистон Республикасининг молиявий фаолият соҳасида ўзининг мустақил ҳуқуқларини амалга оширишида юз беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ўзининг мустақил молия ва пул-кредит тизими (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддаси), солиқларни белгилаш, давлат бюджетини қабул қилиш (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси, 8–9-бандлар) ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси умуман божхона ва валюта ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, ягона солиқ ва банк

тизимларини белгилаш бўйича ўз ваколатларига нисбатан ҳам молия ҳуқуқи субъекти деб тан олиниши керак (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 123–124-моддалари, 78-модда 7-банди).

Давлат давлат кредити соҳасида ҳам молия ҳуқуқи субъекти сифатида қатнашади. Бу Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 743-моддаси мазмуни билан белгиланади, у давлат қарзи шартномаси бўйича қарздор сифатида – давлат, қарз берувчи сифатида эса, фуқаро ёки юридик шахс қатнашишини белгилайди. Давлат қарзи шартномаси бўйича жавоб-гарлик давлат зимасидадир. У ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз тасарруфидаги маблағлари билан жавоб беради.

Гарчи давлат қарзлари ихтиёрий бўлса-да, мисол учун, Республика ички облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор Республика Вазирлар Маҳкамаси номидан қабул қилинади, унда облигациялар эмитенти, уларни чиқариш шартлари ва жойлаштириш тартиби бир томонлама давлат-ҳокимият тартибида белгиланади (Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги қонун, 1993 йил, 2 сентябрь, 5-модда). Шундай қилиб, давлат қарзи бўйича муносабатларда молия ҳуқуқи субъекти сифатида иштирок этадиган давлатсиз фуқаролик ҳуқуқининг тегишли нормаси амалга оширилиши мумкин эмас.

Давлат молиявий фаолияти соҳасида тегишли ваколатларга эга бўлган маъмурий-ҳудудий бирликларнинг ўзи (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри) ҳам молия ҳуқуқи субъектлари бўлиши мумкин. Хусусан, Солиқ кодексининг 7-моддаси Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органларининг ўз ҳудудида маҳаллий солиқ ва йиғимларнинг айрим турларини киритиш, шунингдек, уларнинг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган чегара миқдорларидан келиб чиққан ҳолда, ушбу солиқлар бўйича аниқ ставкаларни назарда тутиш ҳуқуқини мустаҳкамлаб беради.

Молия ҳуқуқи субъектлари сифатидаги ижтимоий-ҳудудий тузилмалар қаторига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ҳудудий бирликлари – қишлоқлар, овуллар, аҳоли пунктлари ва маҳаллалар ҳам киради. Молия ҳуқуқи субъектлари сифатида улар, масалан, икки ёшгача фарзандлари бўлиб, ишламайдиган оналарга ушбу мақсадлар учун ажратилган давлат бюджети маблағлари ҳисобидан белгиланган тартибда тўловлар белгилаш ва тўлаш бўйича ваколатларини амалга ошириш вақтида қатнашадилар.

Молия ҳуқуқининг *жамоа субъектлари* давлат молиявий фаолияти соҳасида тегишли юридик мажбуриятлар ва ҳуқуқлар мажмуини олиш қобилиятига эга бўлган ҳамда уларнинг амалга оширилиши учун масъул ҳисобланган одамларнинг ташкилий ва алоҳида ажратилган турли хил бирикмаларидир. Улар қаторига, одатда, юридик шахс мақомига эга бўлган турли *давлат органлари ва ташкилотлари* (корхоналар, муассасалар) киради.

Давлат органлари молия ҳуқуқи субъектлари жумласига киради, чунки уларнинг иштирокисиз ҳуқуқий муносабатлар амалда юзага келиши мумкин эмас. Демак, давлат органлари молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мажбурий қатнашчилари қаторига кириб, бу молиявий фаолиятнинг давлат-ҳокимият хусусияти ва унинг ҳуқуқий тартибга солиш услубининг ўзига хослиги билан белгиланади.

Молиявий фаолият давлат ҳокимияти ёки давлат бошқарувини амалга ошириш кўринишида кечар экан, кўриб чиқиладиган жамоа субъектлари доирасининг ўзига хос хусусияти унда органлар, ваколат ва ижроия ҳокимиятининг мавжудлиги ҳисобланади. Ваколатли ҳокимият органлари (Олий Мажлис, Халқ депутатлари кенгаши) асосан бюджет жараёни (бюджетларни ва уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш, тасдиқлаш) билан боғлиқ бўлган муносабатларда молия ҳуқуқининг жамоа субъектлари сифатида иштирок этади. Аммо бошқа нуқтаи назар мавжуд бўлиб, унга асосан давлат ваколатли органлари кўрсатилган муносабатларда молия ҳуқуқининг жамоа субъектлари сифатида эмас, балки давлат номидан молия ҳуқуқи субъектлари сифатида қатнашади.

Масала бу тарзда қўйилганида, молия ҳуқуқи жамоа субъектлари сифатида бошқа давлат органларини, хусусан, ижроия ҳокимияти органларини ҳам тан олиб бўлмайди, улар бюджет жараёни бўйича ушбу ва бошқа кўпгина муносабатларда худди шу тарзда, ўз номидан эмас, балки давлат номидан иштирок этишади. Мазкур ҳолда давлат органлари (шу жумладан ваколатли органлар)ни молия ҳуқуқининг жамоа субъектларига киритиш ёки киритмаслик тўғрисидаги масала улар иштирок этиши мумкин бўлган ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятига қараб эмас, балки асосан бундай субъектлар тушунчасининг ўзини белгилайдиган малака белгиларидан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиниши зарур.

Молия ҳуқуқи жамоа субъектларининг энг кўп сонли гуруҳини ижроия ҳокимияти давлат органлари ташкил этади. Улар орасида умумий ваколатга эга бўлган давлат органлари (Ўзбекистон

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари), шунингдек, махсус ваколатли органлар (Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқ.) мавжуд.

Молия ҳуқуқи жамоа субъектларининг мустақил гуруҳига адабиётларда Марказий банкни киритадилар ва бундай ёндашув ўзини тўла оқлайди, бу унинг ҳуқуқий мақомининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир: у айна вақтда махсус ваколатга эга бўлган давлат органи ҳамда тижорат ташкилоти ҳуқуқларига эга бўлган юридик шахс ҳам ҳисобланади.

Ташкилотлар (корхоналар, муассасалар) молия ҳуқуқининг жамоа субъектлари сифатида, одатда, юридик шахс мақомига эга. Кўп ҳолларда ташкилотнинг бундай мақоми уни молия ҳуқуқи субъекти деб тан олиш учун асосий белги ҳисобланади. Масалан, республика солиқ қонунчилиги бўйича белгиланган барча солиқларни тўлаш бўйича юридик мажбурият ва ҳуқуқлар, жисмоний шахсларнинг даромадларидан олинadиган солиқдан ташқари, айна мана шу юридик шахсларнинг зиммасига юкланади.

Бозор иқтисодиёти ривожланиши шароитларида молия ҳуқуқининг жамоа субъектлари сифатида ташкилотларнинг доираси анчагина кенгайди. Агар собиқ Иттифоқ давлатида молия ҳуқуқи субъектлари сифатида давлат ва жамоа хўжалиги — кооператив мулкка асосланган корхона ва ташкилотлар мавжуд бўлган бўлса, ҳозирги вақтда мулкчиликнинг бошқа шаклларидаги кўп сонли ташкилотлар, шу жумладан хусусий корхоналар ҳам юзага келди. Турли ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги юридик шахслар: акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, унитар корхоналар, фермерлик хўжаликлари, жамоат бирлашмалари ва жамғармаларнинг пайдо бўлиши ҳам бу билан боғлиқ. Молия ҳуқуқи барча субъектларининг фарқланиб турувчи хусусияти шундан иборатки, уларнинг молиявий-ҳуқуқий субъектлиги давлат рўйхатидан ўтказилган санадан бошлаб юзага келади.

Молия ҳуқуқи жамоа субъектлари сифатида ижтимоий-маданий, маъмурий-сиёсий ва суд фаолиятини амалга ошириш учун тегишли давлат органлари томонидан тузиладиган *муассасалар* ҳам мавжуд. Бунда улар бюджетдан ажратилadиган маблағларни олиш ва улардан фойдаланиш ҳамда шу муносабат билан смета жараёнида қатнашиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий муносабатларда молия ҳуқуқи субъектлари бўладилар.

Молия ҳуқуқининг *индивидуал субъектлари* Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахслар бўлиб, улар тенг молиявий-ҳуқуқий субъектликка эга ва шу муносабат билан қонунчиликда «жисмоний шахслар» сифатида белгиланади. Молия ҳуқуқи субъектларининг ушбу тоифаси асосан солиқлар ва йиғимларни тўлашга доир муносабатларда иштирок этадилар. Шу тариқа жисмоний шахслар даромад солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олиш учун рўйхатдан ўтиш йиғими ва ҳ.к.ни тўловчилар ҳисобланади.

Тузилган (ижтимоий-ҳудудий тузилмалар) ёки давлат рўйхатидан ўтган кунидан бошлаб (жамоа субъектлари) ҳуқуқий ва юридик салоҳияти бир вақтда бошланадиган молия ҳуқуқи бошқа субъектларидан фарқли равишда, жисмоний шахснинг молиявий-ҳуқуқий қобиляти унинг туғилган кунидан, юридик салоҳияти эса муайян ёшга етган вақтидан бошланади. Аввал кўрсатилганидек, молия ҳуқуқи субъекти деб фақат ҳуқуқий субъектликка, яъни айна бир вақтда ҳам ҳуқуқий қобилятга, ҳам юридик салоҳиятга эга бўлган шахсгина тан олинади мумкинлиги муносабати билан барча жисмоний шахслар ҳам бу сифатда иштирок эта олмайдилар. Қонунчиликда жисмоний шахснинг молиявий-ҳуқуқий қобиляти тўғрисидаги масала бир хилда ҳал этилган. Молия ҳуқуқида (хусусан, Солиқ кодексида) Ўзбекистон ҳуқуқ тизимининг бошқа айрим тармоқларидан фарқли равишда, жисмоний шахснинг молиявий юридик салоҳиятига бағишланган махсус нормалар йўқ.

Жисмоний шахснинг молиявий (солиққа оид) юридик салоҳияти кўпинча фуқаролик ва меҳнат бўйича юридик салоҳиятлардан келиб чиқади. Масалан, Фуқаролик кодекси 27-моддасига мувофиқ ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмирлар ота-оналари, уларни фарзандликка олувчилар ва ҳомийларнинг розилигисиз мустақил равишда:

1) ўз иш ҳақи, стипендияси ва бошқа даромадларини тасарруф этиш;

2) фан, адабиёт ёки санъат асарлари, ихтиро ёки қонун билан муҳофаза этиладиган ўз интеллектуал фаолияти натижаларига муаллифлик ҳуқуқини амалга ошириш;

3) қонунчиликка мувофиқ кредит муассасаларига қўйилмалар қўйиш ва уларни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Ушбу шахслар

мустақил равишда кўрсатилган битимлар бўйича мулккий жавобгар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 77-моддасига мувофиқ шахсни ўн олти ёшдан ишга қабул қилишга рухсат берилади. Бунда ота-оналардан бири ёки уларнинг ўрнини ўтайдиган шахснинг ёзма розилиги мазкур ҳолда талаб қилинмайди.

Шундай қилиб, жисмоний шахсларнинг амалдаги солиқ бўйича юридик салоҳияти 14 ёшда, меҳнат ҳуқуқи нормалари бўйича эса, 16 ёшда бошланади, чунки шу ёшдан бошлаб улар тегишли солиқ тўловлари объекти бўлган даромадлар ва мулкнинг эгалари бўлиши мумкин.

Молия ҳуқуқи индивидуал субъектлари қаторига мансабдор шахслар ҳам киради. Бу молия соҳасидаги маъмурий қоидабузарликлар билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий муносабатлар учун ҳосдир. Масалан, мансабдор шахслар даромад ёки фойда ёки солиқ солинадиган бошқа объектларни яширгани, касса операцияларини юритиш тартиби ва тўлов интизомини бузганлиги, бюджетга тўловлар бўйича қарзи бўлган корхоналар инкассо топшириқ-номаларини ўз вақтида бермагани учун маъмурий жавобгар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 15-моддасига мувофиқ мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхона, муассаса, ташкилотда лавозим эгаллаб, унинг зиммасига раҳбарлик қилиш, ташкил этиш, фармойиш бериш, текшириш-назорат қилиш каби вазифалар ёки моддий бойликлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган мажбуриятлар юкланган бўлса, мансабдор шахс деб тан олинади.

Баъзан молия ҳуқуқининг индивидуал субъектлари сифатида мансабдор шахсларнинг аниқ бир тоифалари ҳам (мисол учун бож ундириб олиш бўйича муносабатларда давлат нотариал идораларининг нотариуслари) кўриб чиқилади.

4. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Молиявий-ҳуқуқий нормаларда мустаҳкамланган қоидаларга риоя этиш, молия ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқларини таъминланишини англатади. Бу борада турли кўринишлардаги ишонтириш услублари, биринчи галда тушунтирув ишларини олиб бориш кенг қўлланилади. Натижада мазкур қоидалар

субъектлар томонидан ихтиёрий равишда бажарилади. Агар давлат ва маҳаллий пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш соҳасидаги ўрнатилган қоидалар бузилса, давлат мажбурлов чоралари қўлланилади. Давлат мажбурлов чоралари молиявий муносабатлар-ни ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг ажралмас элементи бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари, давлат мажбурлов чоралари молия ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ёки тиклашда муҳим ўрин эгаллайди. Бу барча субъектлар турларига – давлат, маъмурий-худудий тузилмалар, фуқаролар, давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари, корхона, муассаса, ташкилотларга тааллуқлидир.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун икки тартиб: маъмурий ва суд тартиби қўлланилади. Молиявий муносабатлар соҳасида улар ўзига хос хусусиятларга эга. 1990 йилларга қадар молия ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг маъмурий тартиби кенг қўлланилган. Суд тартиби эса асосан давлат манфаатларини ҳимоя қилишда, масалан, вақтида тўланмаган солиқларни ундиришда қўлланилган. Фуқаролар ўз ҳуқуқларини маъмурий тартибда ҳимоя қилишган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиб, ўзининг ҳуқуқий базасини ташкил этгандан сўнг, суд тартибини қўллаш доирасини кенгайтирди. Лекин ҳозирги вақтда ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг юқорида айтиб ўтилган икки тартиби ҳам молиявий муносабатларда қўлланилади.

Молиявий-ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳуқуқларини маъмурий тартибда ҳимоя қилиш деганда, молиявий-ҳуқуқий муносабат субъектининг ҳуқуқини ёки қонуний манфаатларини бузган давлат органи ёки мансабдор шахс хатти-ҳаракати устидан юқори турувчи давлат органига ёки юқори турувчи мансабдор шахсга мурожаат қилиш тушунилади.

Низони маъмурий тартибда ҳал этиш, унинг судга ёки хўжалик судига мурожаат этишини истисно этмайди.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва жорий қонунларида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасига биноан ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари,

мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Бу конституциявий норма Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги қонунда янада аниқлаштирилган.

Молия ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда (тиклашда) Ўзбекистон Республикасининг прокуратура органлари ҳам катта рол ўйнайди. Жумладан, амалдаги қонунчиликка биноан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар фаолиятининг асосий йўналишларидан бири – бу инсон ва фуқароларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан, шунингдек барча идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларнинг ижро этилишини назорат қилади. Демак, прокуратура органларининг асосий вазифаларидан бири – молия қонунчилиги ижро этилиши устидан назорат олиб боришдир. Бунда қонун бузилиши ким томонидан – давлат ҳокимияти ёки бошқаруви органлари, молия-кредит органлари, солиқ тўловчилар ва бошқалар томонидан содир этилганлигининг аҳамияти йўқ.

Молия қонунчилигининг бажарилиши соҳасидаги вазифаларни бажариш учун прокуратура органлари ўз ваколатлари доирасида текширувлар ўтказишлари мумкин. Бундай текширувлар молиявий ҳуқуқбузарлик бўйича келиб тушган ариза, шикоят ва бошқа маълумотлар асосида олиб борилади. Агар қонунчилик бузилиши аниқланган бўлса, у ҳолда қонун бузилишини бартараф этиш бўйича тақдимнома киритилиши; қонунга зид бўлган норматив ҳужжатга нисбатан, ана шу ҳужжатни чиқарган органга ёки юқори турувчи органга протест келтирилиши; мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан қонуннинг бузилиши мазмунидан келиб чиққан ҳолда жиноий, маъмурий ёки интизомий иш қўзғатилиши мумкин.

Юқорида кўриб чиқилган молия ҳуқуқи субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чоралари, биринчидан, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини давлат органларининг ноқонуний ҳаракатларидан ҳимоя қилади; иккинчидан, давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг молиявий манфаатларини таъминлайди.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг тузилиши қандай?
2. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари неча қисмдан иборат?
3. Молиявий-ҳуқуқий меъёрларнинг вақт, ҳудуд ва шахслар доираси бўйича ҳаракатини тушунтиринг.
4. Молиявий муносабатлар қатнашчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишининг қандай турлари мавжуд?

3-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ

1. «Молиявий назорат» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий аҳамияти.
2. Молиявий назорат турлари ва услублари.
3. Молиявий назоратни амалга оширувчи идоралар.

1. «Молиявий назорат» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий аҳамияти

Молиявий назоратнинг моҳияти ва вазифалари. Молиявий назорат молиянинг махсус функцияси бўлиб, унинг мақсади молиявий ресурсларни бошқариш қонунийлиги ва самарадорлиги бўйича қабул қилинган андозалардан четга чиқиш ҳолларини аниқлаш, бундай четга чиқишлар мавжуд бўлганида эса, уларни тузатиш ва олдини олиш бўйича тегишли чораларни ўз вақтида қабул қилишдан иборат. У назоратнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида мавжуд бўлган ҳолда, пул жамғармалари ҳаракатининг бутун жараёнида кузатилади. Шу сабабли молиявий назорат ҳар қандай ишлаб чиқаришда ҳўжалик юритиш механизмининг объектив равишда зарурий бўлган таркибий қисмидир, деб тасдиқлаш мумкин.

Молиявий назорат объекти бўлиб, авваламбор, молия тизимининг барча бўғинларидаги моддий ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш соҳаларида молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган пул муносабатлари ҳисобланади. Молиявий назоратнинг амал қилиш кўлами ҳўжалик муносабатларининг бутун мажмуини ҳам ўз ичига қамраб олади.

Молиявий назоратнинг субъекти бўлиб, давлат органлари, шунингдек молиявий қонунчиликка риоя этилиши устидан текширишларни олиб бориш бўйича тадбирларни амалга ошириш ваколатига эга бўлган нодавлат ташкилотлари ва муассасалари ҳисобланади.

Молиявий назоратнинг моҳияти унинг вазифаларида ўз ифодасини топиб, улардан бири молиявий ресурсларнинг аҳволини назорат этишдан иборатдир. Ушбу назорат давлат бюджети олдидаги мажбуриятларнинг ўз вақтида ва тўлиқ ижро этилишини, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларидан фойдаланишга доир операцияларнинг тўғри амалга оширилишини текширишни назарда тутди.

Молиявий назоратнинг бошқа вазифалари қаторига юридик адабиётларда корхоналар, ташкилотлар томонидан уларнинг тасарруфидаги пул маблағлари (бюджет маблағлари, банк ссудалари ва ҳ.к.)дан тўғри фойдаланилиши ҳамда ташкилотлар, корхоналар ва муассасалар томонидан молиявий операциялар, ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва пул маблағларини сақлашга оид қоидаларга риоя этилишини текшириш киритилган. Яна бир вазифа сифатида молия соҳасида ҳуқуқбузарликларни огоҳлантириш ва чеклаш ажратилади. Улар аниқланган ҳолларда ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқароларга нисбатан белгиланган тартибда жазо чоралари қўлланилади, давлат ва хўжалик юритувчи субъектларга етказилган зарарни қоплаш таъминланади.

Бизнинг мамлакатимизда олиб борилаётган бозор қайта қуришлари текширувларни ташкил этиш ва амалга ошириш мазмунини тубдан ўзгартиришни талаб қилади ва молиявий назорат олдидаги принциплал жиҳатдан янги вазифаларни қўяди. Бу вазифалар шу билан белгиланадики, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш бозорнинг тармоқланган инфратузилмасини ташкил этишни талаб қилади, уларсиз бозор механизмлари тўлиқ даражада ишлай олмайди. Бундай инфратузилмалар қаторига банк-кредит ва солиқ тизимлари, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси, суғурта ва аудиторлик хизматлари киради.

Ушбу шароитларда молиявий назоратнинг энг муҳим вазифалари молиявий муносабатларнинг барча субъектлари томонидан банк, солиқ, валюта қонунчилиги, қимматли қоғозлар, суғурта ва аудиторлик фаолияти тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши самарадорлигини оширишдан иборат бўлиб қолмоқда. Молиявий

назоратнинг ниҳоятда муҳим вазифаларидан бири, шунингдек, тўлов айланмасини нормаллаштириш, нотўловлар, дебиторлик ва кредит-торлик қарзлари бўйича салбий оқибатларни тугатишдир.

Молиявий назорат вазифаларини амалга ошириш натижасида молиявий фаолиятда қонунийлик принципи томонларидан бирини ифодаладиган *молия интизоми* мустаҳкамланади. **Молия интизоми** деганда, *давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар пул жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш вақтида белгиланган кўрсатмалар ва тартибга қатъий риоя этилиши* тушунилади. Молия интизоми талаблари юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлат органлари учун амал қилади. Шундай қилиб, молиявий назорат давлат манфаатларини таъминлайди ва аниқ жисмоний шахслар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига риоя этилиши (масалан, бюджетга тўловлар бўйича имтиёзлар бериш тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши, солиқлар тўғри олиниши кабиларни назорат этиш)га ёрдам беради.

Молиявий назорат ялпи ижтимоий ва миллий даромадни ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш каби молияга хос сифатларни назорат этиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бошқача айтганда, молиянинг назорат функцияси молиявий назоратнинг асосий қисми бўлиб, молияга бўлган эҳтиёж ва молия ресурслари мажудлиги ўртасида мувозанат бўлишига ёрдам беради. Бунда молиявий назоратнинг ишлаши учун зарур бўлган шарт-шароитлар назорат фаолияти барча жабҳаларининг, хусусан, унинг чегаралари, амалга ошириш услуб ва шакллариининг аниқ тартибга солиниши, назорат органлари ҳуқуқий мақоми, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашдан иборатдир.

Юқорида баён этилган ҳолатларни ҳисобга олиб, айтиш мумкинки, **молиявий назорат** ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган, давлат ва нодавлат органлари ҳамда хўжалик юритувчи субъектларнинг молия ресурсларини бошқариш қонунийлиги ва самарадорлигини белгилаш, молия интизомини таъминлаш ҳамда аниқланган тартиббузарликларни тугатиш ва оғоҳлантириш бўйича ўз вақтида чора-тадбирлар қабул қилишга доир фаолиятидир.

Юридик адабиётларда молиявий назоратнинг бошқа таърифлари ҳам берилган бўлиб, улар молиявий назорат ҳуқуқий моҳиятининг юқорида қайд этилган ўзига хос хусусиятларини таъкидлаб ўтади.

Лекин бу таърифлар ниҳоятда катта бўлиб, шу боисдан уларни тушуниб олиш қийин, зероки улар бир хил маънога эгадир.

Молиявий назоратнинг махсус ўқув адабиётларида берилган яна бир таърифи устида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Хусусан, молиявий назорат деганда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида давлат пул маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича ҳаракатларнинг қонунийлиги ва мақсадга мувофиқлиги устидан ўрнатиладиган назорат тушунилади. Мазкур таъриф ўзининг қисқа, лўндалиги билан бошқа таърифлардан ажралиб туради, аммо шу билан бирга, у ўз моҳияти билан унчалик тўғри эмас. Бу қонунийлик ва мақсадга мувофиқликнинг ўзаро муносабати тўғрисидаги масалага тегишлидир.

Адабиётларда ҳаққоний равишда қайд этилганидек, мақсадга мувофиқлик шахсга, жамиятга ва давлатга фақат шундагина фойда келтириши мумкинки, агар у қонунийликка зид бўлмаса. Мақсадга мувофиқликка фақат қонунийлик доирасидагина йўл қўйилиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қонунийлик ва мақсадга мувофиқликни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эмас, балки уларнинг бирлиги ҳақида гапириш мумкин. Амалиётда анъанавий равишда таркиб топган ёндашув нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқлик ҳақиқатан ҳам жамият фойдаси учун қонунлардан ҳар қандай четга чиқиш, ҳаттоки энг кичик четга чиқиш учун ҳам ҳуқуқ бермайди. Бу ҳолда мақсадга мувофиқлик қонунда унга тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш йўли билан мустаҳкамланиши керак.

Молиявий назорат бир қанча элементлардан таркиб топган бўлиб, уларнинг мажмуи мураккаб бўлган мақсад тизимида ифодаланadi. Молиявий назорат тизимини қуйидаги элементлар ёки тузилмавий даражаларга ажратиш тўғридир: *давлат назорати, аудиторлик назорати* (уни мустақил назорат деб ҳам аташади), *ички назорат* (яъни хўжалик субъектлари, ташкилотлар ва муассасалар даражасида амалга ошириладиган назорат).

Давлат молиявий назорати. Давлат молиявий назорати давлат молия сиёсатини амалга ошириш, молиявий барқарорлик учун шарт-шароитлар ташкил этиш учун мўлжаллангандир. Барча давлатларда, улар қурилишининг ўзига хослигига қараб, молиявий назоратнинг ўз тизими таркиб топган. Шунга қарамасдан, чет давлатларда назорат-тафтиш тармоғининг ташкил этилиши ва ишфаолияти у ёки бу жиҳатдан кўп йиллик халқаро тажрибада ифодаланган умумий принципларга асосланади. Масалан, ҳар қандай йирик дастурни

амалга ошириш албатта кичик назорат тизимини ўз ичига қамраб олади. Бу мақсадларга, одатда, қандайдир муҳим давлат дастури учун ажратилган маблағлар умумий ҳажмидан бир-икки фоиз ажратилади.

Ўзбекистонда давлат молиявий назоратини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президент, Ҳукумат ҳамда ижроия ҳокимиятнинг тегишли органлари амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 8-бандига мувофиқ **Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси** Вазирлар Маҳкамасининг тақдимоти бўйича мамлакат бюджетини қабул қилади ва унинг ижроси устидан назорат ўрнатади. *Халқ депутатлари Кенгашлари* айрим минтақаларга ажратиладиган бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш ҳамда маҳаллий бюджетларнинг ижро этилишини назорат қилади. Бундан ташқари, ваколатли органлар зиммасига айрим тармоқлар ва соҳаларда бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан назорат ўрнатилиши мумкин.

Молиявий назоратни амалга ошириш бўйича **Ўзбекистон Республикаси Президентига** давлат ва ижроия ҳокимият бошлиғи сифатида катта ваколатлар берилган. Республика Конституциясининг 93-моддаси 8-бандига мувофиқ Президент ижроия ҳокимият аппарати ва, жумладан давлат молиявий назорати функцияларини амалга оширувчи органлар (Ҳисоб палатаси, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқ.)ни шакллантиради.

Давлат молиявий назорати тизимида **Ҳисоб палатаси** муҳим ўрин тутadi. Ушбу давлат органи тўғрисида (янги таҳрирда)ги Низом Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг фаолиятини ташкил қилишни такомиллаштириш тўғрисида»ги 2005 йил 2 апрель фармони билан тасдиқланган.

Қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг асосий вазифалари ҳисобланади:

давлат бюджети лойиҳасининг макроиктисодий кўрсаткичлари ва параметрларини шакллантириш жараёнини чуқур ва пухта ўрганиш, уларни бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш борасида ўтказилаётган сиёсатнинг ғоят муҳим устувор йўналишларига, республикани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш соҳасида қабул қилинган мақсадли комплекс дастурларга тўла-тўқис мос келиши нуқтаи назаридан танқидий баҳолаш;

тармоқлар ва ҳудудлар бўйича давлат бюджетининг даромад қисми шакллантирилиши ва ижросини моддама-модда, ҳар томонлама чуқур таҳлил этиш, бюджет даромадларининг асосий модалари бўйича прогноз кўрсаткичларининг реаллиги ва тиғизлигига баҳо бериш, бунда ёқилғи-энергетика комплекси, қазиб чиқариш саноати, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ва савдо, иқтисодиётнинг даромад ҳосил қилувчи бошқа тармоқ ва соҳаларидаги захираларни аниқлашга алоҳида эътибор қаратиш;

агросаноат комплексидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати мониторингини амалга ошириш, қишлоқ ва сув хўжалигини ривожлантиришга ажратиладиган бюджет маблағлари ҳамда бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларидан мақсадли, оқилона ва самарали фойдаланилишини назорат қилиш;

маҳаллий бюджетлар шакллантирилиши ва амалга оширилишини, уларнинг балансланишини мунтазам таҳлил этиш ва назорат қилиш, маҳаллий бошқарув ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари зиммасига юклатилган вазифалар ҳамда функцияларни бажариш учун уларга реал молиявий маблағлар ажратиб бериш вазифасини ҳал этиш зарурлигидан келиб чиққан ҳолда республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасидаги нисбатни мақбуллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

республика даражасида ҳам, маҳаллий даражада ҳам давлат бюджетининг ижроси ва давлат маблағларининг сарфланиши устидан назоратни ташкил қилиш ва таъминлаш, давлат харажатларини камайтириш резервларини аниқлаш, шунингдек Марказда ва жойларда бюджет маблағларидан қонуний, мақсадли ва самарали фойдаланилишини, улардан фойдаланишда қонунбузарликлар ва сууистеъмолчиликларнинг олдини олиш чораларини амалга ошириш;

бюджетдан ташқари жамғармалар – Республика йўл жамғармаси, Пенсия жамғармаси, Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармаси, Иш билан таъминлашга кўмаклашиш жамғармаси, Қишлоқ хўжалигини аванслаш жамғармасининг давлат бюджети таркибида йиғиладиган маблағлари тўлиқ тушиши, улардан мақсадли, оқилона ва самарали фойдаланилиши устидан қаттиқ назоратни амалга ошириш;

ўтказилаётган пул-кредит сиёсатини, миллий валютани мустаҳкамлаш, унинг харид қобилиятини ошириш, пул массаси ва пул агрегатларини мақбул ҳолга келтириш, банкдан ташқари пул

айланишини кескин қисқартириш бўйича кўрилаётган чора-тадбирларни чуқур таҳлил қилиш ва баҳолаш;

республика ташқи савдо оборотининг аҳволини чуқур таҳлил қилиш, республика тўлов балансини шакллантириш ва ундан фойдаланишни баҳолаш. Товарлар (ишлар, хизматлар) бажарилиши, маҳсулот импорти мақбуллаштирилишининг таъминланиши, экспорт тушумлари ва хорижий валютани сотиш тўла-тўқис ва ўз вақтида бўлиши мониторингини амалга ошириш. Ички валюта бозорида валютага бўлган талаб ва таклифни ўрганиш, айирбошлаш курси динамикаси бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, миллий валютанинг эркин алмаштирилиши устидан назоратни амалга ошириш;

ташқаридан олинадиган қарзларнинг ҳажмлари ва мақсадга мувофиқлигини танқидий баҳолаш, олинадиган хорижий кредит ва грант маблағларидан самарали ва оқилона фойдаланилишини, шунингдек Ҳукумат томонидан ёки унинг кафолати билан олинган ташқи кредитларга ўз вақтида хизмат кўрсатилишини қаттиқ назорат қилиш;

олтин-валюта захираларининг ҳолати ва унинг ҳаракати устидан назоратни амалга ошириш, ташқи активларни бошқариш бўйича амалга оширилаётган чора-тадбирларни таҳлил қилиш ва уларни хорижий банкларда самарали жойлаштириш ва қайта жойлаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, олтин-валюта захиралари, шу жумладан қимматбаҳо металллар ва қимматбаҳо тошлар билан ўтказиладиган операциялар устидан назоратни таъминлаш.

Молиявий назорат бўйича муҳим функцияларни **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси** бажаради. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида» 2003 йил 29 августдаги қонуни 7-моддасига мувофиқ у вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқа давлат ва хўжалик бошқарув органлари фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси давлат молиявий назоратини амалга оширувчи органлар ваколати ва функциялари тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида **Муддати ўтказиб юборилган дебиторлик ва кредиторлик қарзларни қисқартириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича Республика комиссияси**, шунингдек **Республика пул-кредит сиёсати комиссияси** ташкил этилган бўлиб, уларга давлат молиявий назорати соҳасида катта ваколатлар берилган.

Муддати ўтказиб юборилган дебиторлик ва кредиторлик қарзларни қисқартириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича Республика комиссияси тўғрисидаги Низомга мувофиқ қуйидагилар унинг асосий вазифалари деб белгиланган:

– иқтисодиёт тармоқлари ва секторларида ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ҳамда барча хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда банк ва молия муассасалари томонидан тўлов интизоми ва ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ўтказилиши, солиқлар ва мажбурий тўловларнинг тўлиқ тўланиши масалалари бўйича амалдаги қонун ҳужжатлари нормаларига қатъий риоя этилиши устидан таъсирчан назоратни таъминлаш;

– хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатини таҳлил қилиш, корхоналар ва ташкилотларнинг муддати ўтказиб юборилган қарзлари таққосланишини мунтазам равишда ташкил этиш ҳамда уларни қисқартириш бўйича таъсирчан чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва кўриш;

– хўжалик юритувчи субъектлар томонидан муддати ўтказиб юборилган дебиторлик қарзларнинг вужудга келишига йўл қўймаслик, айланма маблағлардан оқилона фойдаланиш, уларнинг сақланишини ва ўз вақтида тўлдирилишини таъминлаш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва Ҳукумат қарорларининг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

– амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ бюджетга ва давлат мақсадли фондларига солиқлар ва мажбурий тўловларнинг тўлиқ ундирилишини таъминлаш;

– айрим хўжалик юритувчи субъектларнинг бюджетдан ва давлат мақсадли фондларидан қарзларини қисқартириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш ва чора-тадбирлар кўриш.

Республика пул-кредит сиёсати комиссияси зиммасига республикада нақд пул муомаласи ва халқ хўжалигида ҳисоб-китобларнинг аҳволи устидан назоратни кучайтириш бўйича чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан валюта операцияларини амалга ошириш ва Ўзбекистон иқтисодиёти устувор тармоқларини ривожлантириш учун ажратиладиган кредитлардан мақсадли фойдаланиш тартибига қатъий риоя этилишини таъминлаш вазифаси юклатилган.

Мулкчилик шаклларида қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектларни текширишни тартибга солиш, назорат органлари

томонидан уларнинг фаолиятига асоссиз равишда аралашувга йўл қўймаслик мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Текширувларни тартибга солиш ва назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида» 1996 йил 8 августдаги фармони билан **Республика назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш кенгаши** тузилди.

Мазкур кенгаш хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат назорат этиш соҳасидаги марказий мувофиқлаштирувчи орган ҳисобланади. Кенгаш қарорлари хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш бўйича давлат назоратини амалга оширишга ваколат берилган барча органлар учун мажбурий ҳисобланади.

Кенгаш таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади. Кенгаш ўз фаолиятини Республика назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш кенгаши тўғрисидаги низомга асосан амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар ва туманларда тегишли ҳудудий комиссиялар тузилган бўлиб, уларнинг таркиби Республика назорат органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш кенгаши томонидан тасдиқланади.

Кенгаш фаолиятининг мақсади, мулкчилик шаклларида қатъи назар, хўжалик юритувчи субъектларни текширишни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш, уларнинг иш фаолиятига назорат органлари томонидан асоссиз равишда аралашушга йўл қўймасликдан иборат.

Кенгашнинг асосий вазифалари:

- назорат органларининг хўжалик юритувчи субъектлар иш фаолиятини текшириш масалалари бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг иш фаолияти бўйича ўтказиладиган текширувларнинг умумий сонини қисқартириш;
- текширувлар, шунингдек, назорат органларининг фаолиятини қайтаришга йўл қўювчи комплекс текширувларнинг мувофиқлаштирувчи режаларини ишлаб чиқиш;
- текширувлар ўтказиш бўйича мувофиқлаштирувчи режаларга риоя этилган ҳолда назорат органларининг фаолияти устидан назорат ўрнатиш ва Кенгаш билан келишилмай туриб, режадан ташқари, қарши текширув ва назорат тартибида текширувлар ўтказилишига йўл қўймаслик;

– текширувларни қисқартириш ва такомиллаштириш мақсадида уларни ташкил этиш тизимини тартибга солиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Кенгаш назорат органлари томонидан назоратни тартибга солиш соҳасидаги қонунчиликка қатъий риоя этиши, хўжалик юритувчи субъектларнинг назорат органларининг ноқонуний ҳаракатлари устидан тушган аризаларини ўз вақтида кўриб чиқиши, улар юзасидан қарорлар қабул қилиши ҳамда олиб борилаётган ишларнинг натижалари тўғрисида ҳукуматга мунтазам равишда ахборот бериб туриши шарт.

Давлат молиявий назорати тизимида *Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Марказий банк, Давлат солиқ қўмитаси* ва уларнинг қўйи ташкилотлари алоҳида ўрин тутади. Молия-кредит тизими муассасалари томонидан амалга ошириладиган назоратларнинг мазмуни ва мақсади белгиланган ваколат доирасидаги амалий эҳтиёжлар билан белгиланади.

Молия органларининг кўп қиррали назорат фаолияти бюджетни режалаштириш, молиявий режалар ва сметалар лойиҳаларини кўриб чиқиш, бюджет барча даромадларини тўплаш, давлат бюджети билан тегишли молия йили учун назарда тутилган чора-тадбирларни молиялаштириш жараёнида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг зиммасига давлат молиявий назоратини амалга ошириш бўйича қўйидаги асосий вазифалар ва функциялар юкланган:

– республика вазирликлари, қўмиталари, идоралари ва корхоналари томонидан республика бюджетининг ижро этилиши, Марказий банк ва бошқа банклар томонидан бюджетнинг касса ижроси қоидаларига риоя этилиши ҳамда банклар томонидан капитал қўйилмалар ва бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобидан амалга ошириладиган бошқа чора-тадбирларнинг молияланиши устидан назоратни амалга ошириш;

– қимматли қоғозлар бозори шаклланиши, қимматли қоғозлар эмиссияси ва ҳаракатини назорат этиш, молия бозорини шакллантиришга доир ишларни мувофиқлаштириш;

– республика ва маҳаллий бюджетлардан маблағ билан таъминладиган корхоналар, бирлашмалар, ташкилотлар ва муассасаларнинг молия-хўжалик фаолиятини тафтиш қилади ва текширади, республика бюджетини тузиш ва ижро этиш бўйича молия идоралари ишини яхлит тафтиш қилади, зарурат бўлганда вазирликлар

идоралар, бирлашмалар, концернлар, уюшмалар, мулкчилик шаклидан қатъи назар корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш қилади ва текширади.

Хукуматнинг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширувлари ролини ошириш тўғрисида» 2000 йил 22 сентябрдаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги зиммасига янги вазифалар юкланди. Хусусан, энди аудиторлик ташкилотларида лицензия шартномаларида назарда тутилган лицензия талаблари ва шартларига риоя этилишини текширишни амалга ошириш ҳам унинг вазифасига киради.

Молия вазирлиги ҳузурида Бош назорат-тафтиш бошқармаси мавжуд бўлиб, у Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва унинг ҳудудий назорат-тафтиш бошқармалари тўғрисидаги низомга асосан фаолият юритади.

Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар назорат-тафтиш бошқармаларининг асосий вазифаси бюджет жараёнининг барча босқичларида бюджет интизомига риоя этилишини назорат қилишдир.

Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар назорат-тафтиш бошқармаларининг бошқа вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- молия органлари ва бюджет муассасалари томонидан бюджет ва молия қонунчилиги ҳамда бюджет мажбуриятларининг ижроси билан боғлиқ бўлган бошқа қонунчилик ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш устидан назоратни амалга ошириш;

- республика ва маҳаллий бюджетларнинг қатъий ижро этилиши устидан доимий назоратни таъминлаш;

- молия органлари ва тижорат банклари томонидан биринчи навбатдаги харажатлар навбатига риоя этилиши, бюджет ташкилотлари ходимларига иш ҳақи тўлаш, ижтимоий нафақалар, стипендиялар бериш муддатлари ва тўлиқлиги, шунингдек, бюджет муассасаларига кўрсатилган мақсадлар учун нақд пул маблағларини бериш бўйича фаолияти устидан назорат ва мониторингни амалга ошириш;

- фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари орқали кам таъминланган оилаларга бериладиган ижтимоий нафақалар билан таъминлаш ва уларнинг ўз вақтида тўланишини назорат қилиш;

- пахта хом ашёсини тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш, пахта маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уларни реализация қилиш

бўйича статистик ва бухгалтерия ҳисоботи маълумотларининг тўғрилиги устидан назоратни амалга ошириш;

- пахта хом ашёси ва ундан тайёрланадиган маҳсулотларнинг миқдори ва сифатини баҳолаш ҳамда уларнинг ҳисоботда акс эттирилиши бўйича текширувларни ташкил этиш ва ўтказиш методологиясини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш;

- инвестицион дастурларнинг амалга оширилиши учун ажратиладиган марказлаштирилган бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишни назорат этиш;

- коммунал хизматлар ва электр энергияси учун бюджет маблағларини сарфлаш лимитларига риоя этилиши устидан мунтазам равишда текширувлар ўтказиб туриш;

- бюджет муассасалари томонидан штатлар жадвали-смета интизомига риоя этилишини назорат қилиш;

- ҳокимият ва бошқарув органлари раҳбарларининг бюджет жараёнига ноқонуний равишда аралашуви фактларини тўхтатиш;

- давлат валюта маблағларининг тўғри ва мақсадли сарфланишини назорат қилиш;

- фуқароларнинг молия ва бюджет интизоми бузилганлиги фактлари тўғрисидаги хат, шикоят ва аризаларини кўриб чиқиш ва ҳ.к.

Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар назорат-тафтиш бошқармалари ўз иш-фаолиятини Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган йиллик иш режаларига асосан амалга оширади. Улар, зарур бўлган ҳолларда, молия органлари ва бюджет муассасалари фаолиятини режадан ташқари тафтиш ва текширувдан ўтказишади, махсус ваколатли орган рухсати билан эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш ва назорат қилишади.

Давлат молиявий назоратни амалга оширишда **солиқ органлари** муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида» 1997 йил 29 августдаги қонуни солиқ назоратининг асослари, уни амалга ошириш бўйича солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб беради.

Солиқ назорати солиқ солиш субъектлари ва объектлари ҳисобини юритиш ҳамда солиқ қонунчилигига риоя этилишини назорат қилишнинг ягона тизимидир. У давлат солиқ хизмати органлари томонидан солиққа тортиладиган субъектлар ва объектлар

ҳисобини юритиш, солиқ текширувларини ўтказиш, солиқ тўловчилар, бошқа шахсларни сўроқ қилиш ва қонунчилик билан назарда тутилган бошқа шаклларда амалга оширилади.

Давлат солиқ хизмати органларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

– солиқ қонунчилиги, солиқлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий тўловларнинг ўз вақтида ҳисоблаб ёзилиши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини назорат этиш;

– солиқ қонунчилигига риоя этилишининг зарурий шартларини таъминлаш, солиқ тўловчиларга солиқ мажбуриятларини бажаришда ёрдам кўрсатиш, солиқ бўйича қоидабузарликларни аниқлаш, огоҳлантириш ва тўхтатиб қўйиш.

Давлат солиқ хизмати органлари ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни бошқа давлат бошқарув органлари, жойлардаги давлат ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари, статистика ва молия органлари, банклар ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро биргаликда бажарадилар. Кўрсатилган органлар ва ташкилотлар солиқ хизмати органларига солиқ қонунчилигига риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш ва солиқ қонунбузарлигига қарши курашда ёрдам беришлари шарт.

Кўрсатилган қонунчилик ҳужжатида назарда тутилган солиқ назоратини ташкил этиш *Давлат солиқ қўмитаси* ва унинг органлари томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси тўғрисидаги низомга мувофиқ у давлат солиқ хизматининг солиқ қонунчилигига риоя этилиши, давлат иқтисодий манфаатлари ва мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоялашнинг таъминланиши соҳасидаги назорат бўйича марказий орган ҳисобланади.

Давлат солиқ қўмитасининг молиявий назорат соҳасидаги асосий вазифаси солиқ тўловчилар томонидан солиқ қонунчилигига риоя этилиши, солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисоблаб ёзилиши, уларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тўланиши устидан назоратни амалга ошириш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси тизимида ***Бош назорат-тафтиш бошқармаси*** тузилган бўлиб, унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бўлинмалари мавжуд.

Мазкур органнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

– хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ қонунчилигига риоя этиши бўйича молиявий-хўжалик фаолиятини белгиланган тартибда

хужжатлар асосида текширувларни ҳамда ҳукумат қарорлари билан солиқ органлари зиммасига юклатилган масалалар бўйича назорат текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш;

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган солиқлар ва йиғимларнинг ҳисоблаб ёзилиши, ундириб олинишида қонунийликка риоя этилиши, бюджетга тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ва ўз вақтида киритилишини назорат қилиш; солиқ қонунбузарликларини аниқлаш, огоҳлантириш ва тўхтатиш;

- ўтказилган хужжатли ва назорат текширувлари (ҳисобланган суммалар, молиявий санкциялар, маъмурий жарималар ва ҳ.к.ни ундириб олиш) якуни бўйича хўжалик юритувчи субъектларнинг бюджет олдидаги мажбуриятлари бажарилишини назорат қилиш;

- солиқ қонунчилигининг бузилишига оид маълумотларни ҳамда хужжатли ва назорат текширувлари натижасида аниқланган бошқа фактларни умумлаштириш ва таҳлил этиш ва ҳ.к.

Давлат молиявий назорат бўйича функцияларни **банк тизими** ҳам бажаради. Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида» 1995 йил 21 декабрдаги қонунига мувофиқ у банк тизими барқарорлигини қўллаб-қувватлаш, омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатлари ҳимояланишини таъминлаш мақсадида банк назоратини ва банклар фаолиятини тартибга солишни амалга оширади.

Марказий банк назорат функцияларини бажариш бўйича ўз ваколатларини амалга ошириш юзасидан банк операцияларини амалга ошириш, бухгалтерия ҳисобини юритиш ва банк статистик ҳисоботини юритиш, йиллик ҳисоботларни тузиш учун банклар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қоидаларни белгилайди.

Текширувлар Марказий банк томонидан белгиланадиган ваколатли вакиллари ва аудиторлар томонидан ўтказилади.

Давлат молиявий назоратнинг айрим функцияларини бошқа органлар ҳам бажаради. Бу, хусусан, **Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси ҳузуридаги Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат этиш марказига** тааллуқли бўлиб, унинг зиммасига барча давлат органлари ва хўжалик юритувчи субъектлар томонидан қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилишини назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Давлат молиявий назорат тизимида адабиётларда **идоравий молиявий назорат** ажратилиб, у вазирликлар, идоралар ва бошқа

давлат бошқарув органлари томонидан уларнинг тизимига кирувчи корхона, ташкилотлар ва муассасаларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Назоратнинг бундай тури бизнинг Республикамизда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан «Текширувларни тартибга солиш ва текширувчи органларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида» 1996 йил 8 августдаги фармони қабул қилингунига қадар ҳам мавжуд эди. Ушбу фармон билан хўжалик юритувчи субъектларни текширувчи идоравий тафтиш хизматларининг мавжудлиги мақсадга номувофиқ деб топилди. Шу муносабат билан вазирликлар, идоралар (Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлигидан ташқари), компаниялар, корпорациялар, уюшмаларга мавжуд тафтиш хизматларини тугатиб, уларнинг таркибига кирувчи хўжалик юритувчи субъектларда фаолиятни таҳлил этишнинг аудиторлик шакллари қўллаш ҳақида кўрсатма берилди.

Аудиторлик назорат тизими. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонунида (2000 йил 26 май, янги таҳрири) *аудит деганда*, аудиторлик ташкилотларининг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа касбий хизматларни кўрсатиш бўйича тадбиркорлик фаолияти тушунилади. Аудитнинг ушбу таърифи унинг мазмун-моҳияти ва мақсадини тўлиқ очиқ бера олмайди. Бизнинг фикримизча, аудит деганда, иқтисодий субъектларнинг аудиторлар (аудиторлик ташкилотлари)нинг бухгалтерия ҳисоботи, тўлов ҳисоб-китоб ҳужжатлари, солиқ декларациялари ва бошқа молиявий мажбуриятлар ва талабларини уларнинг бухгалтерия ҳисоботига тўғрилиги ва улар томонидан амалга оширилган молиявий ва хўжалик операциялари Ўзбекистонда амал қилаётган норматив ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлаш мақсадида мустақил равишда текширув ўтказиш бўйича тадбиркорлик фаолиятини тушунмоқ керак.

Жаҳон амалиётида аудит янгилик бўлмай, фаолиятнинг барча соҳаларида қўлланилади. Ўзбекистонда иқтисодий субъектларнинг молиявий ахборот фойдаланувчилари эҳтиёжини таъминлайдиган, унинг тўғрилигини тасдиқлайдиган шаклда мустақил молиявий назоратнинг юзага келиши нисбатан янги институт ҳисобланади. Шу билан бирга, бизнинг мамлакатимизда аудит анчагина кенг қўлланилмоқда. Ҳозир тўлиқ айтиш мумкинки, Ўзбекистонда аудит қарор топди ва у тобора кўпроқ ривожланиб бормоқда. Халқаро намуналар ҳисобга олинган ҳолда, аудитнинг қонунчилик ва бошқа

норматив базаси яратилди, уни амалга ошириш услублари такомиллаштирилиб борилмоқда.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда бевосита аудитга йўлдош бўлган хизмат кўрсатиш бўйича фаолият (молия-хўжалик фаолиятини таҳлил этиш, бухгалтерия ҳисобининг йўлга қўйилиши, инвестицион лойиҳаларни баҳолаш, ахборот хизматини кўрсатиш ва бошқ.) шакллантирилган. Якка тадбиркор сифатида мустақил ишловчи аудиторлик фирмалари ва аудиторлар молиявий ҳисоботи ва маслаҳат фаолияти тўғрилигини тасдиқлаш нодавлат секторида молиявий назоратни чуқурлаштиради ва кенгайтиради. Масалан, мустақил аудиторлар томонидан тасдиқланган ҳисобот фойдаланувчилар (инвесторлар, кредиторлар ва ҳ.к.) томонидан турли операциялар, хусусан, кредитлар бериш, инвестициялар қўйиш, жамғарма бозорларида қимматли қоғозлар лизинги ва ҳ.к. бўйича қарор қабул қилиш учун ахборот манбаидир.

Аудиторларнинг маслаҳат фаолияти ташкилотлар молиявий механизмини оптималлаштириш, молиявий оқимлар назорат тизими, бухгалтерия ҳисоби, солиқ базалари ва ҳоказоларни ташкил этиш ва юритишга ёрдам беради. Аудиторлар ушбу хизматларни нодавлат сектор ташкилотлари фаолияти устидан назоратни кучайтириш мақсадида давлат томонидан ҳам, молиявий ахборот фойдаланувчилари томонидан ҳам амалга оширадilar.

Аудит *мажбурий* ва *ташаббусли* бўлиши мумкин. Агар *ташаббусли* текширув иқтисодий субъектнинг қарори бўйича амалга ошириладиган бўлса, *мажбурий аудит* унинг хоҳиш-иродаси ва истагига боғлиқ бўлмаган ва қонунчиликда белгиланган ҳолларда мажбурий тартибда ўтказилади. Ҳар йили мажбурий аудит текшируви:

- акциядорлик жамиятлари;
- банклар ва бошқа кредит ташкилотлари; суғурта ташкилотлари; инвестицион ва бошқа жамғармалар, юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари, уларнинг бошқарувчи компаниялари;
- юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий ажратма маблағлари уларнинг асосий манбалари бўлган хайрия ва бошқа ижтимоий жамғармалар;
- ҳосил бўлиш манбалари қонунчиликда назарда тутилган, юридик ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган мажбурий ажратмалардан иборат бўлган бюджетдан ташқари жамғармалар; устав жамғармасида давлатга тегишли улуши бўлган хўжалик юритувчи субъектларда ўтказилиши шарт.

Мажбурий аудиторлик текшируви буюртмачиси сифатида хўжалик юритувчи субъект иштирок этади. Аудиторлик ташкилотини танлаш мулк эгаси, хўжалик юритувчи субъект қатнашчилари (акциядорлари) умумий мажлиси билан келишилади. Мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилишидан бош тортиш хўжалик юритувчи субъектдан энг кам иш ҳақининг эллик баробари миқдоридаги жарима ундириб олиниши ҳамда унинг раҳбарининг қонунчиликда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади. Жарима тўлаш хўжалик юритувчи субъектни мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилишидан озод этмайди.

Аудитнинг асосий принципи унинг мустақиллиги бўлиб, бунда асосан текшириладиган субъектнинг молиявий ҳисоботи тўғрисидаги касбий фикрини ифодалашда бирор томоннинг таъсири остида бўлишдан унинг озод эканлигини тушуниш лозим. Шу билан бирга, яна шуни ҳисобга олиш керакки, аудит барча мамлакатларда етарли даражада қаттиқ тартибга солинади.

Айрим давлатларда (масалан, Францияда) бу жараёнга давлат аралашиб, у аудит нормаси ва нормативларини белгилайди, аудиторларни ва аудиторлик фирмаларини рўйхатдан ўтказди ҳамда уларнинг фаолияти устидан назорат ўрнатади. Ўзбекистонда ҳам худди шундай аҳвол таркиб топган бўлиб, бу ерда давлат аудиторлик фаолиятини тартибга солишни фаол амалга оширади. У молиявий қийинчиликлари иқтисодиётга таъсир этиши мумкин бўлган муҳим корхоналарни ажратиб, уларда аудит ўтказиш мажбурий эканлигини белгилайди, аудиторларга (маълумоти, малакаси, имтиҳонларни топшириш тартиби, масъулияти, жавобгарлиги ва бошқалар бўйича) талаблар қўяди.

Аудитни давлат томонидан тартибга солишни ташкил этиш қонунчилик ва бошқа норматив ҳужжатлар асосида амалга оширилади, бунда аудиторлар жамоатчилик ташкилотлари томонидан аудитнинг ўзини ўзи бошқаришига катта имконият берилади. Қайд этиш лозимки, ҳар бир мамлакатда жамоат ташкилотларининг ривожланиши ва таъсири турлича амалга оширилади. Масалан, АҚШ ва Англияда аудиторлик фаолияти асосан ихтисослаштирилган профессионал жамоат аудиторлик ташкилотлари томонидан тартибга солинади.

Кўпгина мамлакатларда мустақил Аудиторлар палаталари ишлаб турибди. Уларнинг асосий вазифалари аудиторлик фаолияти ва аудиторлар ахлоқ нормалари бўйича стандартларни ишлаб чиқиш,

аудиторлар иш-фаолиятининг сифатини назорат қилиш, аудиторлик фаолияти бўйича билимларини аттестация қилиш ва ҳужжатлар бериш ҳамда аудиторлик нормаларини бузган шахсларга нисбатан интизомий жазо чораларини қўллаш (бу давлатга хос хусусият бўлмаган мамлакатларда) кабилардан иборатдир.

Аммо айрим мамлакатларда, масалан, Швецияда, гарчи Ваколатли аудиторлар уюшмаси ва Тасдиқланган аудиторлар уюшмаси ишлаб турган бўлишига қарамасдан, умуман аудиторлик фаолиятини тартибга солиш давлат томонидан амалга оширилиб, бу бизнинг Республикамизга ҳам хос бўлган хусусиятдир. Ўзбекистон Аудиторлар палатаси тузилиш жиҳатидан давлат органлари билан ўзаро биргаликда ҳаракат қилади, аммо унинг аудиторлик фаолиятини тартибга солиш бўйича асосий функциялари давлат томонидан мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонунини амалга ошириш, аудиторлик текширувларининг роли ва мақомини ошириш, солиқ ва бошқа назорат органлари томонидан аудиторлик хулосалари ҳисобини юритишни таъминлаш мақсадида сўнгги вақтларда бизнинг мамлакатимизда аудиторлик фаолиятини амалга ошириш тартибига жиддий ўзгартиришлар киритилди.

Хусусан, белгилаб қўйилдики, бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот тузиш ишлари аудиторлик ташкилоти томонидан амалга ошириладиган микрофирмаларнинг молиявий-хўжалик фаолияти солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан мажбурий тарзда тегишли аудиторлик ташкилотлари жалб этилган ҳолда текширилади. Бунда молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги учун аудиторлик ташкилоти жавобгар ҳисобланади.

Тартиблар тўғрисида бир неча низомлар тасдиқланган:

а) мажбурий аудиторлик текширувларини ўтказишдан бош тортганлиги учун хўжалик юритувчи субъектлардан жарима ундириб олиш;

б) аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун аудиторлик ташкилотларига лицензиялар бериш.

«Мажбурий аудиторлик текширувларини ўтказишдан бош тортганлиги учун хўжалик юритувчи субъектлардан жарима ундириб олиш тартиби тўғрисида»ги низом қонунчиликка мувофиқ мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилиши лозим бўлган хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан амал қилади.

Жарима солиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг мажбурий аудиторлик текширувларини ўтказишдан бош тортиши асос бўлади. Бунда йиллик молиявий ҳисоботнинг аудиторлик текширувини ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 майига қадар ўтказилиши ҳамда аудиторлик хулосасининг йўқлиги қоидабузарлик факти деб топилади.

Мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилиши лозим бўлган хўжалик юритувчи субъект ўзининг йиллик молиявий йил учун аудиторлик текширувини ҳисобот йилининг 1 майига қадар ўтказди ва аудиторлик текшируви ўтказилганидан кейин 15 кунлик муддат ичида тегишли солиқ органига аудиторлик хулосасининг белгиланган тартибда тасдиқланган нусхасини тақдим этади.

Аудиторлик хулосасининг нусхаси белгиланган муддатда солиқ органига топширилмаган ҳолда, хўжалик юритувчи субъект ушбу органга ёзма равишда аудиторлик хулосаси йўқлиги сабабини акс эттирувчи тушунтиришни тақдим этиши шарт.

Мажбурий аудиторлик текшируви ўтказилишидан бош тортилганлиги сабабли аудиторлик хулосаси йўқ бўлган тақдирда, солиқ органи хўжалик юритувчи субъектга белгиланган тартибда жарима солади.

Бошқа назорат органи томонидан мажбурий аудиторлик текширувини ўтказмаган хўжалик юритувчи субъектга нисбатан солиқ органи томонидан жарима солиш чораси қўлланилмаганлиги аниқланган тақдирда, тегишли солиқ органининг мансабдор шахлари қонунчиликда белгиланган тартибда жавобгар ҳисобланади.

Аудиторлик фаолияти (аудиторлик ташкилотларининг профессионал хизматларидан ташқари) янги қонунчилик бўйича аудиторлик теширувини ўтказиш учун фақат махсус рухсатнома (лицензия) мавжуд бўлган тақдирдагина амалга оширилиши мумкин. Аудиторлик фаолиятини лицензиялаш – «Аудиторлик ташкилотларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензиялар бериш тартиби тўғрисида»ги низомга мувофиқ олиб борилади.

Аудиторлик фаолиятини лицензиялаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (лицензияловчи орган) томонидан амалга оширилади.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лизензия бериш, уни беришдан бош тортиш, муддатини узайтириш, тугатиш, бекор қилиш, тўхтатиб қўйиш ёки тиклаш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Кўрсатилган ҳужжатлар бир нусхада тақдим этилади. Аудиторлик ташкилотидан қонунчиликда кўрсатилмаган ҳужжатларнинг талаб этилишига йўл қўйилмайди. Аудиторлик ташкилотининг ҳужжатларини кўриб чиқиш ва унга лицензия бериш ёки бермаслик тўғрисида қарор қабул қилиш муддати лицензия олиш учун берилган ариза келиб тушган ва зарур ҳужжатлар олинган кундан бошлаб 15 календарь кунни ташкил этади.

Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш учун лицензия у бериладиган кундан бошлаб беш йил муддатга берилади. Лицензия беш йилдан кам бўлган муддатга фақат аудиторлик ташкилоти аризаси бўйича берилиши мумкин.

Лицензияловчи орган аудиторлик ташкилотидан ариза олинган кундан бошлаб уч кун муддат ичида лицензия бериш ёки бермаслик тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида уни ёзма равишда хабардор қилиши шарт. Лицензия бериш тўғрисидаги хабарнома лицензион битим лойиҳаси билан бирга банк ҳисобварағи реквизитлари кўрсатилган ҳолда (бу ҳисобвараққа давлат божи ва давлат божини тўлаш муддати киритилади) аудиторлик ташкилотига жўнатилади.

Аудиторлик ташкилоти давлат божини тўлаганлигини тасдиқловчи ҳужжатни тақдим этиб, лицензион битим имзоланганидан кейин лицензия берилади. Лицензия берилганлиги учун энг кам иш ҳақининг тўрт баробари миқдорида давлат божи ундириб олинади.

Лицензияловчи орган ҳужжатлар тегишли равишда расмийлаштирилмаганлиги, ҳужжатларда нотўғри ва бузилган маълумотлар борлиги ҳамда аудиторлик ташкилотининг лицензия талаблари ва шартларига жавоб бермаслиги сабабли аудиторлик ташкилотига лицензия беришни рад этишга ҳақлидир. Бошқа сабабларга кўра, шу жумладан мақсадга номувофиқлик учун лицензия беришдан бош тортишга йўл қўйилмайди.

Лицензия беришни рад этиш тўғрисидаги қарор асослаб берилган бўлиб, рад этиш сабаби ва муддати (ушбу муддат давомида аудиторлик ташкилоти кўрсатилган сабабларни бартараф этиб, ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш учун тақдим этиши мумкин) кўрсатилган ҳолда аудиторлик ташкилотига ёзма равишда жўнатилади.

Лицензия берилишини рад этиш учун асос бўлган сабабларни тугатиш учун аудиторлик ташкилотига 15 кундан ортиқ бўлмаган муддат берилади. Ҳужжатлар аудиторлик ташкилотидан ариза ва барча зарур ҳужжатлар олинган кундан бошлаб 10 кун давомида

қайта кўриб чиқилади. Аудиторлик ташкилотининг аризасини қайта кўриб чиқиш учун йиғим олинмайди.

Лицензия берилишини рад этиш учун асос бўлган сабабларни тугатиш учун берилган муддат тугаганидан кейин аудиторлик ташкилоти томонидан тақдим этилган лицензия бериш тўғрисидаги ариза янгидан берилган ариза ҳисобланади.

Лицензияловчи органнинг қарори устидан аудиторлик ташкилоти белгиланган тартибда судга шикоят қилиши мумкин.

Ички молиявий назорат тизими. Ички молиявий назорат тизими аниқ хўжалик юритувчи субъектлар ҳамда бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг раҳбарлари ва функционал тузилмалари томонидан амалга ошириладиган кундалик иш фаолиятнинг ажралмас қисмидир. Аммо молия ҳуқуқига оид адабиётларда ушбу тизимнинг моҳияти умуман корхоналар, уларнинг айрим тузилмавий бўлинмалари томонидан амалга ошириладиган ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини хўжалик юритувчи субъектнинг ўз бухгалтерияси, молия бўлими ва айрим иқтисодий хизматлари томонидан текширишдан иборат деб, у «ички хўжалик назорати» атамаси билан белгиланган. Шундай қилиб, ички молиявий назорат тизимидан унинг жуда муҳим бўғини, хусусан, бюджет ташкилотларининг ўз ҳуқуқий мақомига кўра хўжалик юритувчи субъектларга кирмайдиган тегишли хизматлари томонидан амалга ошириладиган молиявий фаолият ҳисобга олинмаган.

Ички хўжалик назорати хўжалик юритувчи субъектларнинг турли ресурслари ва потенциалини сақлаб қолиш ва улардан самарали фойдаланишда, уларнинг молиявий фаолиятида қонунчилик ва интизомга риоя этилишини таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Бироқ давлат манфаатларини ҳимоялаш нуктаи назаридан бюджет ташкилотларида ички молиявий назоратни тегишли тарзда ташкил этиш катта аҳамиятга эгадир, чунки бу давлат бюджетидан ажратиладиган маблағларни харажат қилишда қонунчилик ва интизомга риоя этилишини таъминлаш билан боғлиқдир. Шу сабабли молиявий назорат умумий тизимида фақат ички хўжалик назоратини унинг бир қисми сифатида ажратиш ўзини тўлиқ окламайди. **Ички молиявий назорат** хўжалик юритувчи субъектлар, умуман бюджет ташкилотлари ва муассасалари ва уларнинг айрим тузилмавий бўлинмалари молиявий фаолияти устидан хўжалик юритувчи субъектлар, бюджет ташкилотлари ва муассасаларининг ўз махсус хизматлари (бухгалтерия, молия бўлимлари) томонидан

молиявий муносабатларда қонунчилик ва интизомга риоя этилиши масалалари бўйича ўтказиладиган текширувдан иборат.

Ички молиявий назорат тизимида асосий бўғин бош ҳисобчи (штатлар жадвалида бош ҳисобчи лавозими йўқ бўлса – ҳисобчи) ҳисобланади. Лекин бош ҳисобчи ҳуқуқий мақоми асослари Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» 1996 йил 30 августдаги қонунида белгилаб берилмаган. Россия Федерациясининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» 1996 йил 21 ноябрдаги Федерал қонуни (7-моддаси)да бош бухгалтернинг ҳуқуқий мақоми ҳамда унинг назорат ваколатлари белгилаб берилган. Хусусан, бу норма шуни белгилаб қўйганки, бош бухгалтернинг имзосисиз пул ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари ҳақиқий ҳисобланмайди ва улар имзосиз ижро учун қабул қилинмаслиги шарт.

Шундай норма, хусусан, бош бухгалтер имзосига оид қоида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунида ҳам бор. Мазкур қонун 8-моддасига мувофиқ пул, товар-моддий бойликлар ва бошқа қимматликларни қабул қилиш ва бериш учун асос бўлиб хизмат қиладиган ҳужжатлар, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг кредит ва ҳисоб-китоб мажбуриятлари, шунингдек, бухгалтерия ҳисоботлари ва баланслари улар томонидан белгиланадиган раҳбарлар ёки шахслар томонидан имзоланади. Раҳбар имзо ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг иккита рўйхатини тасдиқлайди. Биринчи рўйхатга раҳбарлик функцияларини бажарувчи шахслар, иккинчи рўйхатга бухгалтерия ҳисоби ва молиявий бошқарув функцияларини амалга оширувчи шахслар киради. Кўрсатилган шахсларнинг имзосисиз ҳужжатлар ҳақиқий ҳисобланмайди. Гарчи бу ерда бош ҳисобчи тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса ҳам, қонун чиқарувчи корхона, муассаса ва ташкилотларнинг айти мана шу мансабдор шахсларини назарда тутганлиги аниқ-равшандир.

Бош ҳисобчи ҳуқуқий мақомини белгиловчи қонунчилик базасининг йўқлиги идора томонидан чиқариладиган нормалар, қоидалар билан тўлдирилади. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, ички молиявий назорат тизимида бош бухгалтер роли ва функцияларини «Банк тизими бош бухгалтерлари тўғрисида»ги низом асосида кўриб чиқиш мумкин.

Бош бухгалтер банкда бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш ҳамда моддий ва молиявий ресурслардан оқилона равишда, тежамкорлик билан фойдаланиш, мулкни сақлаш устидан назорат ўрнатилишини

таъминлайди. У камомад ҳосил бўлиши, пул маблағлари ва товар-моддий бойликларнинг ноқонуний сарфланиши ҳамда молиявий ва ҳўжалик қонунчилиги бузилишининг олдини олишга доир чоратадбирларни тайёрлашда фаол иштирок этиши лозим. Мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари (қўшиб ёзиш, маблағларни белгиланган мақсадларда ишлатмаслик ҳамда бошқа тартиббузарлик ва суиистеъмолликлар) аниқланган тақдирда, чора кўриш учун банк раҳбарига бу ҳақда маълум қилади.

Пул маблағлари, товар-моддий бойликларни қабул қилиш ва бериш учун асос бўлган ҳужжатлар ҳамда кредит ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари раҳбар ва бош бухгалтер ёки бунинг учун ваколат берилган бошқа шахслар томонидан имзоланади.

Юқорида кўрсатилган, бош бухгалтер ёки бунинг учун ваколат берилган бошқа шахслар томонидан имзоланмаган ҳужжатлар ҳақиқий ҳисобланмайди ва улар мазкур банк моддий жавобгар шахслари ва бухгалтерия ходимлари томонидан қабул қилинмаслиги шарт.

Бош бухгалтер қонунчиликда белгиланган операциялар ва пул маблағлари, товар-моддий бойликлар ва бошқа бойликларни қабул қилиш, сақлаш ва харажат қилиш бўйича белгиланган тартибга зид бўлган ҳужжатларни ижро учун қабул қилиши ва расмийлаштириши ман этилади.

Бундай ҳаракатни амалга ошириш тўғрисида банк раҳбаридан фармойиш олинган ҳолда, бош ҳисобчи уни ижро этмасдан, раҳбарга ёзма шаклда мурожаат этиб, унинг эътиборини ушбу фармойишнинг ноқонунийлигига қаратади. Раҳбардан ёзма фармойиш олинган ёки ҳужжатда иккинчи имзо қўйилган бўлса, бош бухгалтер уни ижро этади. Амалга оширилган операциянинг ноқонунийлиги учун бутун жавобгарлик банк раҳбари зиммасида бўлиб, у ўзи қабул қилган қарор ҳақида юқори орган раҳбарига зудлик билан ёзма шаклда маълум қилиши шарт.

Бош бухгалтер ўзига қарашли ходимларнинг хизмат вазифаларини белгилайди. Бошқа бўлинмалар ва хизматларнинг бухгалтерия ҳисоби, ҳисоб юритиш ва ҳисобот масалалари билан шуғулланувчи ходимлари бош бухгалтерга бўйсунадилар.

Бош бухгалтернинг операцияларни расмийлаштириш ва бухгалтерия ёки ҳисоблаш қурилмаларига зарур ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этиш тартибига оид талаблари банкнинг барча бўлинмалари ва хизматлари учун мажбурийдир.

Ўз функцияларини бажариш учун бош бухгалтерга тегишли ҳуқуқлар берилган. Хусусан, у банк раҳбаридан бухгалтерия ҳисоби ва назоратнинг тўғри ташкил этилишини таъминлаш, таркибий бўлинмаларда пул маблағлари, товар-моддий бойликлар ва бошқа қимматликларни қабул қилиш, кириш қилиш, сақлаш ва сарфлаш бўйича белгиланган тартибга риоя этилишини текшириш юзасидан чоралар кўрилишини талаб қилиши мумкин.

Банк раҳбари бош бухгалтернинг зиммасига юклатилган вазифаларни бажариши ва унга берилган ҳуқуқлардан фойдаланишида унга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиши лозим. Ушбу мажбуриятларини бажариши ва ўз ҳуқуқларидан фойдалангани учун бош бухгалтерни ҳар қандай қонунчилик ва молия интизомининг бузилишини, бунда айбдор деб топилган шахслар эса, қаттиқ жавобгарликка тортилиши шарт.

Шундай қилиб, бош бухгалтерга қонунчилик ва молия интизомининг бузилишини ўз вақтида аниқлаш, огоҳлантириш ва бунга йўл қўйилмаслиги учун етарли бўлган ваколатлар берилган.

2. Молиявий назорат турлари ва услублари

Молиявий назорат шакллари. Молиявий назорат олдида турган вазифаларни ҳал этишга унинг ҳар хил турлари, услублари ва ташкилий шакллари қўллаш воситасида эришилади. Дастлабки, жорий ва давомий назорат бирлиги муҳим аҳамиятга эга.

Нazorатга оид илмий ишларда молиявий-хўжалик назорат турларини таснифлаш белгилари сифатида кўпинча унинг шакллари фарқлаш мезонлари деб қаралади. Бу мезонлар эса, баъзан нотўғри равишда назорат ҳаракатлари техникасига тенглаштирилади. Бундай талқин умумқабул қилинган шакл категориясининг мавжуд бўлиши ва предмет ёки ҳодисанинг мазмунини ифодалаш услуби сифатидаги фалсафий талқинига зиддир.

Молиявий-хўжалик назорати шакллари талқин этишда ҳар қандай реаллик икки томонининг ўзаро боғлиқлигини акс эттирувчи умумий категориялар сифатидаги мазмун ва шаклнинг ўзаро алоқаси, муносабатидан келиб чиқиш керак. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, молиявий назорат шакллари деганда, назорат функцияларини бажариш учун йўналтирилган назорат ҳаракатларини аниқ ифодалаш ва ташкил этиш услубларини тушунмоқ керак.

Шакл ҳамма вақт мазмунга акс таъсир кўрсатганлиги сабабли, назоратнинг энг самарали шакллари танлаб олиш, муайян бир

хўжаликни юритиш вазиятлари ва иқтисодиётни бошқарув айрим бўғинларини ҳал этувчи вазифаларнинг қўлланиш соҳаларини аниқ чегаралаб олиш муҳим. Молиявий назорат шакллари сифатида **дастлабки, жорий ва давомий назорат**ни ажратиш мумкин. Улар бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бу билан назоратнинг узлуксизлигини акс эттиради. Ушбу таснифга назорат ҳаракатларини уларни амалга ошириш вақтига қараб аниқ ифодаланиши ва ташкил этилишининг айрим томонлари асос қилиб олинган.

Бозор иқтисодиёти шароитларида **дастлабки назорат** тобора кўпроқ роль ўйнамоқда. У молия операцияларини амалга оширишдан олдин амалга оширилиб, огоҳлантирувчи хусусиятга эгадир. Бозор муносабатлари иқтисодий хатолар, хўжасизлик ва қонунбузарликлар натижасида юзага келадиган зарар, зиёнлар ва йўқотишлар билан тўғри келмайди. Уларни имкон қадар камайтириш учун молиявий режаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш босқичида ноқонуний ҳаракатлар, камчилик ва тартиббузарликларнинг олдини олишдан иборат бўлган, яхши йўлга қўйилган дастлабки молиявий назорат тизими бўлиши зарур.

Жорий молиявий назорат молиявий назоратни оператив бошқариш ва тартибга солиш жараёнининг узвий қисмидир. У молиявий режаларни ижро этиш босқичида амалга оширилиб, асосий мақсади – белгиланган доирадан четга чиқишларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни қабул қилишдан иборат.

Айрим муаллифлар жорий назоратни молиявий назоратнинг махсус шакли сифатидаги мақомини инкор этадилар. Масалан, Э.А. Вознесенский таъкидлашича, молиявий назоратнинг назоратнинг мустақил кўриниши сифатидаги асосланганлиги шубҳа туғдиради, чунки ушбу омиллар бўйича тасниф асосига назорат ҳаракатлари амалга оширилишининг турли вақти моддий бойликлар ва пул маблағлари ҳаракатига нисбатан асос қилиб олинса, мазкур назорат мавжудлиги билан келишиш мумкин бўлмаса керак. Бу мезонни тан олиш жорий назорат мавжудлигини инкор этади ва назорат органлари томонидан ё дастлабки ёки давомий назоратга ҳар қандай ҳаракат муносабати тўғрисида далолат беради.

Бундай нуқтаи назар етарлича асослаб берилмаган, чунки давомий назорат унинг бутун аҳамияти билан молиявий назоратнинг сўнгги босқичидир. Бозор муносабатлари шароитларида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ва жамият, нафақат йўл қўйилган

камчилик ва тартиббузарликларни қайд этиш, балки уларни ўз вақтида тўғрилашга улгуришдан манфаатдордир. Бу функцияни жорий назорат қисқа вақт оралиғида ишлаб чиқариш, хўжалик ва молия операцияларини амалга ошириш жараёнида бажаради. Бирламчи ҳужжатлар маълумотлари, оператив ва бухгалтерия ҳисоби, инвентаризация ва кузатувга асосланган ҳолда, жорий назорат зарур бўлган ҳолларда тез ўзгарувчан хўжалик вазиятларини тартибга солиш, йўқотишлар ва зарарларнинг олдини олишга имкон беради.

Давомий молиявий назорат барча молиявий режалар бажарилганидан кейин, йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиб бўлмайдиган вақтда амалга оширилади. Бироқ ўтган давр учун молиявий фаолият натижаларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш дастлабки ва жорий назоратнинг камчиликларини аниқлаш ҳамда келгусида молия интизоми бузилишига йўл қўймаслик бўйича чоратадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун имкон беради.

Адабиётларда давомий назорат кўпинча хўжалик бошқарув юқори бўғинлари ва идорадан ташқари назорат органлари устуворлигига киритилади. Аслида у ички молиявий назоратнинг ҳам ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Бу айтиш мана шу бухгалтерия хизматининг зиммасига (бошқа хизматлар билан биргаликда) ҳисоб юритиш ва ҳисобот маълумотлари бўйича иқтисодий таҳлилни амалга ошириш вазифаси юкланиши билан белгиланади.

Назоратдан энг кўп самара унинг барча шакллариининг ўзаро ҳаракатида эришилиши мумкин. Айниқса бу бюджет маблағларини ўғирлашга қарши курашда зарур бўлиб, у содир бўлаётган ўғирликларнинг олдини олиш, бундай ҳолатларни ва уларнинг сабабларини аниқлаш, келгусида уларга йўл қўйилмаслиги учун ўзаро боғлиқ бўлган чора-тадбирлар тизимини ўз ичига қамраб олиши керак.

Молиявий назорат услублари. Молиявий назорат турли услублар воситасида амалга оширилиб, бунда уни ўтказиш услуб ва йўллари тушунилади. У ёки бу услубни қўллаш бир қанча омилларга боғлиқ бўлиб, уларга молиявий назоратни амалга оширувчи органларнинг ҳуқуқий аҳволи, назорат объектлари ва мақсадлари, назорат ҳуқуқий муносабатларининг юзага келиш асослари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Илмий ва ўқув адабиётларида молиявий назоратнинг турли услублари ажратилади. Айрим ҳолларда уларга кузатиш, текшириш,

таҳлил қилиш, бошқа ҳолларда эса, молиявий режалар, буюртмалар, молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш, мансабдор шахсларнинг маъруза, ахборотларини эшитиш ва бошқалар киритилади. Бизнинг фикримизча, молиявий назоратнинг бундай услубларини ажратиш, гарчи бу мунозарасиз бўлмаса-да, шунга қарамасдан, у мавжуд бўлишга ҳақли. Кўпчилик муаллифлар молиявий назоратнинг фақат **текширув** ва **тафтиш** каби услублари мавжуд деб, ҳисоблайдилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги 1998 йил 24 августдаги қонуни билан унинг услублари сифатида текшириш, *молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш)* ҳамда қарши текширув ва назорат тартибидаги текшириш, статистика ахборотларини ва бошқа ахборотларни таҳлил қилиш мустаҳкамлаб қўйилган (Ушбу қонуннинг 4-моддаси).

Амалдаги қонунчиликда текширувларнинг белгиланган барча турларига таъриф берилган, жумладан:

текшириш назорат органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектларнинг уларнинг фаолиятини тартибга солувчи қонунлар ва бошқа қонунчилик ҳужжатларини ижро этишлари устидан бир марта ўтказиладиган назоратдир;

молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) – солиқ ва валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия, молия, статистика, банк ҳамда бошқа ҳужжатларини ўрганиш ва таққослаш;

қарши текшириш турли хўжалик юритувчи субъектлар ёки бир хўжалик юритувчи субъектнинг турли бўлинмаларида бўлиб, ягона операция билан боғлиқ бўлган ҳужжатларни ўзаро солиштиришдан иборат бўлган текширувдир.

Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишнинг устувор вазифаларини амалга ошириш, тадбиркорлик субъектлари фаолиятига назорат органлари аралашувини қисқартириш ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишларни қисқартириш ва уларни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш бўйича муҳим бўлган ҳужжатлар қабул қилинди. Бу тадбирлар биринчи навбатда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектлари-

ни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 14 июнь фармони, «Тадбиркорлик субъектларини текширишни янада қисқартириш ва унинг тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 5 октябрь фармонларида ўз ифодасини топди. Буни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги қонунига ўзгартиришлар киритилди, «Назорат қилувчи органлар томонидан ўтказиладиган, тадбиркорлик субъектлари – юридик шахслар фаолиятини текширишларни мувофиқлаштириш тартиби тўғрисида»ги низомнинг янги таҳрири тасдиқланди.

Амалдаги қонунчиликка биноан назорат органлари томонидан олиб бориладиган текширишлар *режали* ва *режадан ташқари* бўлиши мумкин.

Назорат қилувчи органлар томонидан юридик шахс бўлган хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини режали текшириш, шу жумладан молия-хўжалик фаолиятини текширишлар учун, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, қуйидагилар асос бўлади:

махсус ваколатли орган ёки унинг тегишли ҳудудий бўлинмаси томонидан берилган, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текширишни ўтказишнинг мувофиқлаштирувчи режасидан кўчирма;

назорат қилувчи органнинг мувофиқлаштирувчи режа асосида чиқарган буйруғи ёхуд махсус ваколатли органнинг режадан ташқари текшириш, шу жумладан тафтиш ўтказиш тўғрисидаги ҳамда текшириш мақсади, текширувчи мансабдор шахслар таркиби ва текширувни ўтказиш муддатлари кўрсатилган қарорлари.

Прокуратура, ички ишлар ва миллий хавфсизлик хизмати органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини текшириш учун қўзғатилган жиноий иш мавжудлиги асос бўлади. Бунда текширувга хўжалик юритувчи субъектнинг фақат қўзғатилган жиноят иши билан боғлиқ фаолияти қамраб олиниши мумкин бўлиб, бу ҳақда текширувни тайинлаш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган бўлиши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текширишлар белгиланган тартибда фақат давлат солиқ хизмати органлари томонидан, мазкур органлар текширишлар давомида солиқ ва валютага оид жиноятлар аломатларини аниқлаганида эса Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Солиқ ва

валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти томонидан амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар махсус ваколатли органнинг қарорига биноан режали тартибда кўпи билан йилига бир марта амалга оширилиши мумкин, хусусий корхоналар ва микрофирмалар, кичик корхоналар, фермер хўжаликлари бундан мустасно.

Белгиланган нормалар ва қоидаларга ўз вақтида ҳамда тўла ҳажмда риоя этувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта амалга оширилади, хусусий корхоналар ва микрофирмалар, кичик корхоналар, фермер хўжаликлари бундан мустасно.

Хусусий корхоналар фаолиятини текширишлар назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта, белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Микрофирмалар, кичик корхоналар ва фермер хўжаликларининг молия-хўжалик фаолиятини режали текширишлар кўпи билан тўрт йилда бир марта, бошқа тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятини режали текширишлар кўпи билан уч йилда бир марта амалга оширилади.

Янги ташкил этилган микрофирмалар, кичик корхоналар ва фермер хўжаликларининг молия-хўжалик фаолияти улар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан икки йил мобайнида режали текширувлардан ўтказилиши мумкин эмас.

Режадан ташқари текширишлар (жумладан, қисқа муддатли текширувлар) назорат органлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги қонунининг 12-моддасига мувофиқ қуйидаги ҳолларда ўтказилади:

– агар текширувни ўтказиш зарурати Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қароридан келиб чиққанда;

– назорат қилувчи органга хўжалик юритувчи субъект томонидан қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатлари бузилганлиги тўғрисида қўшимча маълумотлар келиб тушганда;

– фавқулодда вазиятлар юзага келишининг олди олинаётганда;

– санитария-эпидемиология вазияти мураккаблашганда, шунингдек қўшни давлатлардан юқумли касалликлар кириб келиши ва тарқалиши эҳтимоли вужудга келганда.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини режадан ташқари текшириш учун махсус ваколатли органнинг текширилаётган объект номини, текширув ўтказиш мақсади, муддатлари ҳамда уни ўтказиш сабабларининг асослилиги кўрсатилган ҳолда режадан ташқари текшириш ўтказиш тўғрисида чиқарган қарори, шунингдек текширишни амалга оширувчи тегишли мансабдор шахслар таркиби ва текширувни ўтказиш муддатлари кўрсатилган буйруғи асос бўлиб хизмат қилади.

Назорат қилувчи орган ҳудудий бўлинмасининг тадбиркорлик субъекти фаолиятини муддати бир кундан ортиқ бўлган режадан ташқари текшириш ўтказишга буюртманомаси ва текширишни ўтказиш режаси вилоят комиссиясида ўрганиб чиқилганидан кейин сўралган текширишни ўтказиш ёки ўтказишни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун Кенгашга юборилади.

Назорат қилувчи орган ҳудудий бўлинмасининг тадбиркорлик субъекти фаолиятини муддати бир кун бўлган режадан ташқари текшириш ўтказишга буюртманомаси ва текширишни ўтказиш режаси ҳудудий комиссия томонидан ўрганиб чиқилади, шундан сўнг вилоят комиссияси режадан ташқари текширишни ўтказиш ёки ўтказишни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Кенгашнинг, унинг вилоят ва туман комиссияларининг ишчи органлари тақдим этилган буюртманомалар ва текшириш ўтказиш режалари асослилигини, текширишларни ўтказиш режаларининг назорат қилувчи орган зиммасига юклатилган вазифаларга мувофиқлигини, ўрганиладиган масалаларни тегишли назорат қилувчи органлар билан биргаликда ўрганиб чиқадилар ҳамда вилоят ва туман комиссиялари ишчи гуруҳларининг режадан ташқари текшириш ўтказиш учун тақдим этилган буюртманомаларни кўриб чиқишга доир хулосаларини инобатга олган ҳолда тегишинча Кенгашга, унинг вилоят комиссияларига таклиф киритадилар, улар режадан ташқари текшириш ўтказиш тўғрисида ёки уни ўтказишни рад этиш ҳақида қарор қабул қиладилар, режадан ташқари текшириш ўтказишга рухсат берилган тақдирда текшириш режасини келишиб оладилар.

Режадан ташқари текшириш ўтказиш тўғрисидаги ёки уни ўтказишни рад этиш ҳақидаги қарор қисқа муддатларда, бироқ буюртманома келиб тушган кундан эътиборан икки ҳафтадан кечиктирмай қабул қилинади ва тегишинча Кенгаш раиси (унинг ўринбосарлари) ёки ушбу Низомда назарда тутилган ваколатлар

доирасида вилоят комиссияси раиси томонидан имзоланади ҳамда назорат қилувчи органга юборилади.

Улгуржи ва чакана савдодаги умумий овқатланиш ва пулли хизматлар кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик субъектлари томонидан савдо-сотик ҳамда нақд пул тушумини топшириш қоидаларига риоя этилишини режадан ташқари қисқа муддатли текширишлардан ўтказиш тўғрисидаги қарорлар истисно тартибида туман комиссияларининг раислари ёки вилоят комиссиялари раисларининг ўринбосарлари – солиқ бошқармалари бошлиқлари томонидан имзоландиган рўйхатлар кўринишида расмийлаштирилади. Рўйхатларда текширилаётган тадбиркорлик субъекти номи ва СТИР, текширилаётган тадбиркорлик субъекти улгуржи ва чакана савдо, умумий овқатланиш ва пулли хизматлар кўрсатиш объектининг юридик манзили, шунингдек объект амалга ошираётган фаолият тури ва режадан ташқари қисқа муддатли текшириш ўтказиш муддати кўрсатилиши керак.

Фавқулодда вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, санитария-эпидемиология вазияти мураккаблашиши, шунингдек бошқа давлатлардан юқумли касалликлар кириб келиши ва тарқалиши эҳтимоли билан боғлиқ режадан ташқари текширишларни ўтказиш тўғрисидаги қарор, санитария назорати ва табиатни муҳофаза қилиш органлари мурожаати асосли бўлган тақдирда текшириш ўтказиш учун буюртманомга келиб тушган куни қабул қилинади.

Юқори назорат қилувчи органлар ўзларининг ҳудудий бўлинмаларига тадбиркорлик субъектлари фаолиятини режадан ташқари текширишдан ўтказиш ҳақидаги топшириқларни уларни ўтказиш тўғрисида фақатгина Кенгаш ёки унинг вилоят комиссиясининг қарори бўлган тақдирдагина юборадилар.

Хўжалик юритувчи субъектларни уларнинг хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда текшириш тегишли назорат қилувчи (ёнгинга қарши, санитария, ветеринария, энергетика назорати ва бошқа) органлар томонидан, қоида тариқасида, бир марта ўтказиладиган комплекс текширув давомида амалга оширилади.

Комплекс текширувлар махсус ваколатли орган тасдиқлаган режалар асосида ўтказилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини *муқобил текширишлар* жиноят ишлари юзасидан тергов олиб бориш жараёнида текшириш тайинлаш тўғрисидаги қарор асосида ёхуд назорат

қилувчи органлар томонидан махсус ваколатли органнинг қарорига биноан амалга оширилади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини муқобил текширишлар хўжалик юритувчи субъектларга бормасдан туриб амалга оширилади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини муқобил текширишларга уларнинг текширилаётган хўжалик юритувчи субъект билан ўзаро муносабатлари юзасидангина йўл қўйилади, улардан муқобил текшириш предметига тааллуқли бўлмаган молия-бухгалтерия ҳужжатларини ёки бошқа ҳужжатларни талаб қилиб олиш тақиқланади.

Назорат қилувчи органлар томонидан тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текширишни ўтказиш муддати 30 календарь кундан ошмаслиги керак. Истисно тариқасидаги ҳолларда, Кенгаш қарори билан бу муддат кўпи билан 30 кунга узайтирилиши мумкин.

Тегишли асослар (тадбиркорлик субъектлари раҳбарлари, бош бухгалтерларининг йўқлиги, бошқа асосли сабаблар) бўлганда текширишлар ўтказиш муддатини ўзгартиришга Кенгаш қарори билан, режали текширишларни уларни ўтказиш имкони бўлмаганлиги ёки уларда айрим назорат қилувчи органлар ҳудудий бўлинмалари иштирок этиши мумкин бўлмаганлиги сабабли бирмунча кейинроқ муддатларга кўчиришга эса вилоят комиссияларининг қарори билан йўл қўйилиши мумкин.

Тадбиркорлик субъекти фаолиятини текширишга Кенгаш ёки вилоят комиссияси томонидан белгиланган тартибда рухсат берилган назорат қилувчи органларнинг таркибий тузилмаларига ана шу назорат қилувчи органлар бошқа таркибий бўлинмаларининг тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш ҳуқуқига эга бўлган ходимлари тегишли назорат қилувчи орган юқори бўлинмаси раҳбарининг мазкур масала бўйича махсус қарори (буйруғи) асосидагина қўшилиши мумкин.

Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текширишларга белгиланган тартибда рухсат берилган битта назорат қилувчи органга бошқа назорат қилувчи органлар, режадан ташқари текшириш ўтказиш учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослар бўлган тақдирда, улар томонидан берилган буюртманома асосида, Кенгаш қарори билан қўшилиши мумкин.

Кенгаш ёки унинг ҳудудий бўлинмалари қарорлари билан рухсат берилган тадбиркорлик субъектларини текширишларни амалга оширишни назорат қилувчи органлар ўзларининг қуйи ҳудудий бўлинмаларига топширишга ҳақли.

Ўтказилган текшириш натижаларига рози бўлмаган тадбиркорлик субъектлари низоли масалаларга аниқлик киритиш учун назорат қилувчи органларнинг юқори бўлинмаларига ёзма мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Низоли масалаларга назорат қилувчи органларнинг юқори бўлинмалари Кенгаш ёки унинг вилоят комиссиялари билан қўшимча равишда келишмасдан туриб, фақат тадбиркорлик субъектларининг мурожаатларида кўрсатилган масалалар юзасидангина аниқлик киритадилар.

Тадбиркорлик субъектлари уларда ўтказиш мўлжалланаётган ёки ўтказилаётган режали ёки бошлаб юборилган режадан ташқари текшириш ҳақидаги ва улар фаолиятини текширишни амалга оширишга рухсат олган назорат органларининг номи тўғрисидаги ахборотни Кенгаш ёки вилоят комиссиясининг ишчи органларидан бепул олишга ҳақлидирлар. Тегишли ахборотни олиш режаси текширишлар тўғрисидаги ахборотни матбуотда чоп этиш йўли билан ҳам таъминланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг жойлардаги органлари зиммасига республика ҳамда маҳаллий бюджетларнинг, шунингдек, қўшма бюджетда ҳисобга олинадиган бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағлари ҳисобидан молияланадиган муассасаларнинг молия-хўжалик фаолиятини белгиланган тартибда текшириш вазифаси юклансин. Зарур ҳолларда ана шу текширишларни амалга ошириш учун солиқ ва бошқа назорат органлари жалб қилиниши мумкин.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек Молия вазирлиги тизимида Бош назорат-тафтиш бошқармаси ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида назорат-тафтиш бошқармалари фаолият кўрсатади. Уларнинг асосий вазифаси бўлиб бюджет жараёнининг барча босқичларида бюджет интизомига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш ҳисобланади.

Тафтишларни ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 4 январдаги 1-сонли Йўриқномаси билан тартибга солинади. Ушбу норматив ҳужжат тафтишларнинг мақсад ва вазифалари, уларни ташкил этиш ва ўтказиш, уларнинг натижаларини расмийлаштириш ҳамда аниқланган молия интизомини бузишлар ва камчиликларни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар қабул қилиш тартибини белгилайди.

Тафтишнинг асосий вазифалари текширув объектига қараб фарқланади.

Молия органларининг иш фаолиятини тафтиш қилиш вақтида қуйидагилар текширилади:

- бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш ва ижро этиш тартибига риоя этилиши;

- бюджетда назарда тутилмаган чора-тадбирлар учун сарфланган қўшимча харажатларнинг қонунийлиги;

- молия органлари иқтисодий ва назорат ишларининг аҳволи, бюджет муассасаларининг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги ҳисоботларни таҳлил этиш бўйича ишлар, молия органлари томонидан иқтисодий ва назорат ишлари режасининг бажарилиши, юқори молия органлари топшириқ, вазифаларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши;

- молия органи аппаратини сақлаш учун харажатлар сметасининг ижроси, молия органида бухгалтерия ҳисобининг аҳволи ва ҳисобот тузишнинг тўғрилиги;

- молия органларига молия органлари ходимларининг хатти-ҳаракатлари устидан келиб тушган шикоятлар ҳамда молия интизоми бузилганлиги тўғрисида фуқаролардан тушган ариза ва хатларни кўриб чиқишга доир ишларнинг аҳволи ва бошқ.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тафтиш қилиш вақтида маблағлар ва моддий бойликлар сақланиши ҳамда тўғри сарфланиши, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг тўғрилиги, молия интизомига риоя этилиши текширилади.

Бюджет муассасалари тафтиш қилинаётган вақтда смета ҳисобкитобларининг асосланганлиги, сметаларнинг ижроси ва маблағларнинг мақсадли ишлатилиши, маблағларнинг тежамли сарфланиши ва сақланишини таъминлаш, молия-бюджет интизомига риоя этилиши ва бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот тузиш тўғрилиги, бюджетдан ташқари махсус маблағларни ҳосил қилиш ва уларни тўғри харажат қилиш қонунийлиги масалалари ва бошқалар текширилади.

Тафтишлар ўтказиш муддатлари ва тафтишчи гуруҳлар таркиби ҳар бир тафтишнинг аниқ вазифалари ҳамда тафтиш қилинаётган муассасаларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган, олдинда турган ишлар ҳажмини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Тафтишлар ва текширувлар ўтказиш муддати 30 кун белгиланган.

Тафтиш натижасида аниқланган молия интизомини бузишлар ва ишдаги камчиликлар тўғрисида далолатнома тузилиб, унга гуруҳ раҳбари, текшириладиган муассаса раҳбари ва бош ҳисобчи имзо

чекадилар. Далолатнома бўйича эътироз ёки бошқа фикрлар юзага келган ҳолда, уни имзолаган раҳбар ва бош бухгалтер имзо ёнида ўз фикри, қўшимча тушунтиришини ёзади ҳамда далолатнома имзоланган кундан бошлаб беш кундан кечиктирилмаган ҳолда ёзма равишда тушунтириш хатини тақдим этишади.

Далолатнома бўйича текширилаётган ташкилотнинг тафтиш билан аниқланган фактларида бевосита айбдор деб ҳисобланган бошқа мансабдор шахслари ҳам, зарур бўлган ҳолларда эса, ушбу ташкилотда илгари ишлаб кетган раҳбар ва бош ҳисобчи ҳам (аниқланган тартиббузарлик улар ишлаган даврга тегишли бўлса) тушунтириш хати берадилар. Тушунтириш хатларида баён этилган фактларнинг тўғрилиги текширилиши ва улар бўйича ёзма равишда хулоса берилиши керак.

Аниқланган фактлар бўйича тартиббузарликларни бартараф этиш юзасидан, тафтиш муддати тугашини кутмасдан, зудлик билан қарор қабул қилиш ёки суиистеъмолликда айбдор бўлган шахсларни жавобгарликка тортиш зарур; бунда алоҳида далолатнома тузилади, мансабдор шахслар эса, аниқланган фактлар бўйича зарур бўлган тушунтириш хатларини беришлари шарт.

Оралиқ далолатномалар кассаларни тафтиш қилиш натижалари бўйича ҳам тузилади. Бу далолатномалар текширувчилар ва тегишли мансабдор шахслар ҳамда пул маблағлари ва моддий бойликларнинг сақланиши учун масъул бўлган моддий жавобгар шахслар томонидан имзоланади. Оралиқ далолатноманинг бир нусхаси текширилаётган ташкилотнинг далолатномага имзо чеккан мансабдор шахсига берилади. Оралиқ далолатномада баён этилган фактлар тафтиш умумий далолатномасига киритилади.

Тафтиш далолатномаси баёнида аниқланган фактлар қатъий ҳолисона бўлиши, тушунарли ва аниқлигига риоя этилиши шарт. Текширилаётган ташкилот молиявий фаолияти тўғрисида ҳужжатлар билан тасдиқланмаган турли хулоса ва тахминлар тафтиш далолатномасига киритилишига рухсат берилмайди. Тафтиш натижалари ошкор этилиб, хўжалик юритувчи субъектлар ва муассасаларга улар ҳақида ахборот берилади.

Давлат молия интизоми бўйича жиддий тартиббузарликлар аниқланган ёки давлат маблағлари ўғирланган ҳамда бошқа суиистеъмолликлар содир этилган ҳолларда, тафтиш материаллари тергов органларига топширилади ва айни вақтда тегишли орган раҳбари олдига жавобгар масъул шахсларнинг бундан кейин эгаллаб

турган лавозимларида қолиш-қолмаслигини кўриб чиқиш тўғрисидаги масала қўйилади.

3. Молиявий назоратни амалга оширувчи идоралар

Молиявий назоратни амалга оширувчи идоралар турига кўра :

- давлат ҳокимияти ва маҳаллий идоралар томонидан;
- Президент девони томонидан;
- умумий ваколатли ижроия идоралари томонидан;
- молия кредит идоралари томонидан;
- ички хўжалик молия назорати;
- аудиторлик ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган молиявий назоратларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳокимиятнинг тақсимланиши қондаси белгилаб қўйилганлиги, ҳокимият идоралари томонидан ижро идоралари устидан назоратнинг амалга оширилишига катта аҳамият беради. Бундай назоратнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида асослаб қўйилган (77-м., 8–6.). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, унинг қўмиталари ва комиссияларига, айниқса бюджет ва молия қўмитасига барча давлат идоралари фаолияти устидан молиявий назоратни амалга ошириш юзасидан катта ваколатлар берилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари тўғрисида»ги қонунига кўра, маҳаллий давлат идоралари (вилоят, шаҳар, туман) ҳокимлари ва уларнинг ижроия маҳкамаларига ҳам молиявий назорат соҳасида муайян ваколатлар берилгандир.

Давлат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари фаолиятини молиявий-хўжалик жиҳатдан назорат қилишда Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг Назорат инспекцияси муҳим ўрин тутди.

Молиявий назорат Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан ҳам амалга оширилади. Ана шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида доимий ва муваққат тузилмалар ташкил этилади.

Молиявий назоратнинг амалга оширилишида жамиятнинг ана шу мақсадга ихтисослашган махсус давлат идоралари томонидан ўтказиладиган назорат муҳим ўрин тутди. Булар қаторига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси киради.

Молиявий назоратнинг амалга оширилишида банк муассасалари ҳам аҳамиятга эга. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунларда банклар томонидан амалга ошириладиган назорат шакллари, услублари ва вазифалари мустаҳкамлаб қўйилгандир.

Бозор муносабатлари кучайиши билан назоратнинг янги тури – аудиторлик назоратининг аҳамияти тобора ортиб бормокда. Аудиторлик назоратига оид масалалар Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонунда белгилангандир.

Аудит – молиявий назорат. *Аудит* – бу ишбилармонларга юзага келган янги иқтисодий воқеликда пайдо бўлган муаммоларни ечиш борасида амалий ёрдам кўрсатувчи ҳамда улар фаолият кўрсатаётган корхоналарда қонунчиликнинг бузилишини олдини олувчи хизмат тури.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатлари шароитига ўтиши, халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли мулкларнинг келиб чиқиши, банкларнинг ривожланиши, бевосита мамлакатимизда аудит тизимини ташкил этишни тақозо этди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкдорлар ва давлатнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоялашга кўмаклашувчи мустақил молиявий назорат тизимининг ҳуқуқӣ асосларини белгилаб берувчи «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 2000 йил 26 майда қабул қилинган бўлиб, унга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолияти амалга оширилмокда.

Аудитор – белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олган ва аудиторларнинг касб-кор рўйхатига киритилган мутахассис.

Аудиторлик фирмаси – юридик ва жисмоний шахслар томонидан тузилган, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган, ўз низомига кўра фаолият соҳаси аудиторлик хизматлари кўрсатишдан иборат бўлган корхона.

Аудиторнинг вазифалари қуйидагича:

– аудиторлик текширувларини сифатли ўтказиш ва текширишлар ўтказиш билан боғлиқ бошқа аудиторлик хизматларини кўрсатиш;

– ўзи текшираётган хўжалик юритиш субъектининг раҳбариятига текширув чоғида аниқланган бухгалтерия ҳисоб-китоби

киритиш ҳамда молиявий ҳисобот ҳужжатлари тайёрлашга доир талаблар ва қонунлар бузилганлиги ҳолларини маълум қилиш;

– ўз вазифаларини бажариш чоғида сир сақлаш қоидаларига риоя этиши. Мижозларга зарар етказиши мумкин бўлган маълумотларни фақат суд талабига биноан ошкор этишга йўл қўйилади;

– текшириш тугалланиб хулоса чиқарилгунга қадар қарор узр ва сабабларсиз ўз фаолиятини тўхтатиб қўймаслиги;

– зарур ҳолларда, текширув натижаларини маълум қилиш учун мулкдорларнинг (акциядорларнинг) умумий йиғилиши чақирилишини талаб қилиш.

Аудиторлик ташкилоти қўйидаги ҳуқуқларга эга:

– аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг таъсис ҳужжатлари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот ҳужжатлари билан олдиндан танишиб чиқиш;

– аудиторлик текшируви ўтказиш шакллари ва усуллари мустақил белгилаш;

– аудиторлик текшируви ўтказилаётганда хўжалик юритувчи субъект амалга ошираётган молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларни тўлиқ ҳажмда олиш, шунингдек ушбу ҳужжатларда ҳисобга олинган ҳар қандай мол-мулкнинг амалда мавжудлигини ҳамда ҳар қандай мажбуриятларнинг амалдаги ҳолатини текшириш;

– аудиторлик текширувини ўтказиш давомида юзага келган масалалар бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг моддий жавобгар шахсларидан оғзаки ва ёзма тушунтиришлар олиш ҳамда аудиторлик текшируви учун зарур бўлган қўшимча маълумотларни олиш;

– учинчи шахслар томонидан ёзма тасдиқланган ахборотни хўжалик юритувчи субъектдан олиш;

– ишончли аудиторлик хулосасини тузиш учун зарур бўлган барча ахборот хўжалик юритувчи субъект томонидан тақдим этилмаган тақдирда аудиторлик текшируви ўтказишдан бош тортиш;

– аудиторлик текширувини ўтказишда иштирок этишга аудиторлар ва бошқа мутахассисларни белгиланган тартибда жалб этиш;

– аудиторлик текшируви билан қамраб олинган даврда хўжалик юритувчи субъектга профессионал хизматлар кўрсатиш, бундан бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш, тиклаш, юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш мустасно;

– аудиторларнинг республика жамоат бирлашмасига аъзо бўлиб кириш.

Бундан ташқари, аудиторлик ташкилоти қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Аудиторлик ташкилотининг асосий фаолият турлари қуйидагича:

- аудиторлик фаолиятини амалга ошираётганида ушбу Қонун ҳамда бошқа қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этиши;

- аудиторлик текшируви ўтказишга доир шартнома тузишдан олдин буюртмачининг талабига биноан аудиторлик фаолиятини ўтказиш ҳуқуқини берувчи тегишли лицензияни, аудитор (аудиторлар)нинг малака сертификати тақдим этиши;

- хўжалик юритувчи субъектнинг сўровига биноан аудиторлик текширувини ўтказиш бўйича қонун ҳужжатларининг талаблари тўғрисидаги, аудиторнинг эътирозлари асосланган қонун ҳужжатларининг нормалари тўғрисидаги ахборотни тақдим этиши;

- аудиторлик текширувини амалга оширишда олинган ахборотнинг махфийлигига риоя этиши;

- аудиторлик ҳисоботида молиявий-хўжалик операцияларининг қонунийлиги бузилиши фактларини ҳамда уларни бартараф этиш юзасидан таклифларни акс эттириши;

- ўтказилган аудиторлик текширувлари натижаларига доир аудиторлик хулосалари ва аудиторлик ҳисоботларининг нусхалари аудиторлик ташкилотида мавжуд бўлишини ҳамда уларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда сақланишини таъминлаши;

- аудиторларнинг бир йилда бир марта малака ошириш курсларидан ўтишларини таъминлаши;

- аудиторлик ташкилотларини мажбурий рейтинг баҳолаш учун аудиторларнинг республика жамоат бирлашмаси сўровига кўра ахборот тақдим этиши;

- хўжалик юритувчи субъектга унинг мансабдор шахслари ва бошқа ходимлари зарар етказганлигини аниқ тасдиқлаб турган фактларни аниқлаган тақдирда бу ҳақда хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбариятига (мулкдорига) маълум қилиши ҳамда аудиторлик ҳисоботига тегишли қайдни киритиши шарт. Зарур ҳолларда аудиторлик текширувининг натижаларини маълум қилиш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қатнашчиларнинг (акциядорларнинг) умумий йиғилиши чақирилишини талаб қилиши кабилар.

Шунингдек, аудиторлик ташкилоти зиммасига қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам юклатилиши мумкин.

Аудиторлик текшируви мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Мажбурий текширув қонунчиликда кўрсатилган ҳолларда ўтказилиши мумкин. Суғурта компанияларида, тижорат банкларида, аҳолини сув ва ёруғлик билан таъминловчи корхоналарда мажбурий аудит текширувлари ўтказилиши мумкин. Қолган ҳолатларда аудит текширувлари фақат ихтиёрий равишда олиб борилади.

Юқорида кайд этилган қонуннинг 8-моддасида *аудиторнинг жавобгарлиги* берилган бўлиб, ушбу моддага асосан, аудитор ва аудиторлик фирмаси аудиторлик текширувларни ўтказиш чоғида мазкур қонуннинг ва бошқа қонун ҳужжатларининг қоидаларини бузганлик учун:

Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ мулкӣ ва маъмурий жавобгарликка;

Лицензия берган идоранинг қарорига мувофиқ аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензиянинг амал қилишини тўхтатишгача ёки бундай лицензиядан маҳрум этишгача бўлган интизомий жавобгарликка тортиладилар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. *Молиявий назоратнинг мақсад ва функцияларини изоҳланг.*
2. *Молиявий назоратни амалга оширувчи органларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?*
3. *Тафтиш далолатномасининг ҳуқуқий аҳамияти нимадан иборат?*

4-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БЮДЖЕТИНИНГ ТУЗИЛИШИ. БЮДЖЕТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА БЮДЖЕТНИ ИЖРО ЭТИШ ЖАРАЁНИ

1. *«Давлат бюджети» тушунчаси ва тизими.*
2. *Ўзбекистон Республикаси бюджетини шакллантириш тартиби.*
3. *«Бюджетдан ташқари жамғармалар» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий моҳияти.*

1. «Давлат бюджети» тушунчаси ва тизими

«Бюджет» тушунчаси ва унинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти. Ўзбекистон мустақилликка эришиб, бозор муносабатларига ўтганидан кейин мамлакат молия сиёсатининг мазмуни тубдан ўзгариб, бюджет тизимини мустаҳкамлаш унинг таркибий қисми бўлиб қолди. Ҳозирги замон шароитларида бюджет давлат иқтисодий сиёсатининг энг муҳим воситаси бўлиб бормоқда.

Бюджет молиявий-ҳуқуқий категориялардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияси ҳамда 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунига биноан давлат бюджети – республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан иборат. Бундан ташқари, давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунининг 3-моддасида илк бор давлат ва маҳаллий бюджетларга тушунча бериб ўтилган бўлиб, бунга кўра **давлат бюджети** – бу давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Маҳаллий бюджет – давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига биноан давлат мулки республика мулки ва маъмурий-худудий тузилмалар мулкидан (муниципал мулкдан) иборат. Тегишли бюджетнинг маблағлари ва бошқа давлат мол-мулки, агар улар давлат корхонаси ва муассасасига биркитилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг давлат хазинасини, вилоят хазинасини ташкил қилади. Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек қонунларда назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Муниципал мулк – давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол – мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, шунингдек уй-жой жамғармаси ва коммунал хўжалик корхоналари ва бошқа мулккий комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек бошқа мол-мулкдан иборат. Муниципал мулк маҳаллий бюджетга тушадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Бюджетнинг қандай бўғинда ташкил топишидан қатъи назар уни қуйидаги уч маънода кўрсатиб ўтиш мумкин: *а) иқтисодий маънода; б) моддий маънода; в) ҳуқуқий маънода.*

Давлат олдида турган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий соҳалардаги вазифаларини бажариш учун маълум бир молиявий маблағларнинг мавжуд бўлиши талаб қилинади. Давлат эҳтиёжлари пул (иқтисодий) шаклида қондирилади.

Бюджет иқтисодий маънода – бюджет жамғармаларини турли бўғинда ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (пул) муносабатлари тизимини англатади.

Моддий маънода бюджет – давлат ёки маҳаллий ҳокимият органларининг ўз олдига қўйган вазифаларини таъминлаш мақсадида у ёки бу бўғинда ташкил қилинадиган марказлашган пул жамғармаларини англатади.

Бюджет муносабатлари моддий-мулкый хусусиятга эга.

Бюджетнинг моддий мазмуни мураккаб ташкилий тизимга эга бўлиб, доимий ҳаракатда (динамикада) бўлади, яъни: тўпланадиган пул маблағларининг ҳажми; даромадлар ва харажатлар турлари ўзгариб туради.

Бюджет жамғармасининг катта ёки кичиклиги бир қатор омилларга: иқтисоднинг ривожланиш даражасига; корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда олиб бориладиган хўжалик усуллариغا; жамият томонидан ҳал қилинадиган иқтисодий, ижтимоий вазифаларга боғлиқ бўлади.

Хужжатлар у ёки бу тадбирларни бюджет ҳисобидан молиялаштириш, бюджет маблағлари ҳисобидан органлар ва муассасаларни таъминлаш, даромад манбаини бюджет ҳисобига ўтказиш тўғрисида сўз юритганимизда, бюджетнинг айнан шу жиҳати назарда тутилади.

Хукукий маънода бюджет — тегишли давлат ҳокимиятининг вакиллик органи томонидан тасдиқланган, тегишли ҳудуднинг марказлашган пул жамғармасини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишнинг молиявий режаси ҳисобланади.

Қонун билан ўрнатилган тартибда тасдиқланган бюджет — давлатнинг асосий молиявий-режали акти ёки маҳаллий бўғиндаги молиявий-режали акт сифатида намоён бўлади.

Асосий молиявий режа сифатида бюджет қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

а) бюджет универсал молиявий режа ҳисобланиб, ўз кўрсаткичлари билан ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг барча соҳаларини қамраб олади. Бу универсаллик хусусияти бошқа молиявий режаларда учрамайди, чунки улар тор доирада ҳаракат қилади;

б) бошқа молиявий режаларга нисбатан бюджет — мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Мувофиқлаштириш — бюджет кўрсаткичи билан бошқа молиявий режалар кўрсаткичининг ўзаро боғлиқлиги орқали амалга оширилади. Корхоналарнинг молиявий режаларида бюджетга тўланадиган мажбурий тўловлар ҳажми ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар кўрсатилади.

Таниқли рус олимлари М.В. Карасева ва Ю.А. Крохина бюджетнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб ўтадилар:

бюджет — давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг харажатларини қоплаш мақсадида ташкил этиладиган пул маблағлари жамғармасидир;

бюджет — давлат ва маъмурий-худудий тузилмаларнинг молиявий режали акти бўлиб, унда уларнинг даромадлари ва харажатлари кўрсатиб ўтилади;

бюджет — корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг баланси ва сметаси сингари молиявий режа бўлиб, у универсаллик ва мувофиқлаштириш хусусиятига эга.

Давлат бюджет ташкилотлари ўз фаолиятларини амалга оширишлари учун керак бўлган барча маблағларни тегишли бюджетнинг (бўйсунувига қараб) харажатлар қисмидан оладилар.

Юқорида кўриб чиқилган барча аспектлар бюджет мазмунини бойитиб, тўлдириб туради. Бюджет бу — давлат ҳокимияти органлари функцияларини таъминлаш мақсадида пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шаклидир. Бу тушунчадан кўриниб турибдики: *биринчидан*, бюджет — бу пул маблағларини ташкил этиш ва харажат қилиш шакли бўлиб ҳисобланса; *иккинчидан*, бюджет — давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг функцияларини таъминлайди.

Бюджет маблағларни ташкил этиш ва харажат қилиш шакли сифатидаги молиявий-режали актни — бюджетни ҳуқуқий шаклда тузиш билан аралаштириб юбормаслик лозим, ҳуқуқий шаклда бюджетни тузиш — юридик акт сифатида намоён бўлади. Бу қонун ёки давлат ҳокимияти вакиллик органининг қарори сифатида бўлиши мумкин. Бюджет тўғрисидаги юридик акт бюджетнинг ўзидан фарқ қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси бюджети тўғрисидаги қонунчиликда фақат бюджетнинг асосий кўрсаткичлари кўрсатиб ўтилади.

Ҳар қандай категориянинг, шу жумладан бюджетнинг моҳияти унинг вазифаларида намоён бўлади. Бюджет кенг молиявий категория бўлганлиги сабабли, унга молиянинг барча вазифалари хосдир. Шу ўринда бюджетнинг қуйидаги асосий вазифаларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин: миллий даромадни қайта тақсимлаш; иқтисодни тартибга солиш; бюджет соҳасини молиявий таъминлаш ва давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш; марказлашган пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш.

Бюджет оммавий-ҳуқуқий категория бўлиб, норматив тарзда мустаҳкамланади ва давлат (маъмурий-худудий тузилмалар) манфаатларини амалга оширишда хизмат қилади. Шу сабабли ҳам бу соҳадаги ижтимоий муносабатлар императив меъёрлар билан тартибга солинади.

Демак, **бюджет** – бу давлат ҳокимияти вакиллик органлари томонидан тасдиқланадиган марказлашган пул жамғармаларининг ташкил топиши, тақсимланиши ва улардан фойдаланилишининг асосий молиявий режаси бўлиб, давлат ва маҳаллий ҳокимият органларнинг барча вазифалари ва функцияларини таъминлашга хизмат қилади.

Давлат бюджети ҳар йили тасдиқланади ва у биринчи январдан ўттиз биринчи декабрга қадар ҳаракатда бўлади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети икки қисмдан: *даромадлар* ва *харажатлар* қисмларидан иборат. Унинг даромадлар қисмида қонунчиликда назарда тутилган барча манбалар бўйича тушумларнинг ҳажмлари акс эттирилиб, уларга авваламбор белгиланган солиқлар ва йиғимларнинг барча турлари ҳамда бошқа даромадлар киради. Харажатлар қисми эса бюджет маблағларидан фойдаланишнинг аниқ миқдори ва йўналишларини назарда тутади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларида давлат бюджети тақчиллик билан, яъни харажатлар даромадлардан ошиши билан қабул қилина бошлади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бюджет тақчиллиги иқтисодий ўсишнинг ниҳоятда жиддий тўсиғи бўлиб қолиши мумкин, чунки у инфляция жараёнлари кучайиши, давлат қарзлари ўсиши, умуман давлат молиялари ҳолатининг барқарор бўлмаслигининг бош омилларидан биридир. Шу сабабли бюджет тақчиллиги давлат томонидан қаттиқ назоратга олиниб, барқарор бозор иқтисодиёти шароитларида йўл қўйилиши мумкин бўлган доираларда белгиланади. Давлат бюджети тақчиллигини энг кам даражага келтириш: бошқарув харажатларини қисқартириш ҳисобига бюджет харажатларининг ўсишини қатъий чеклаш; фарқли давлат ижтимоий ҳимоя тизимини белгилаш, дотацияларнинг ҳар хил турлари ва нархларнинг субсидияланишини тугатиш, марказлаштирилган маблағларни моддий ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантириш учун қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга ажратиш йўли билан эришилади.

Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланиб, уларга Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк кўмитасининг давлат мулкани бошқариш махсус ҳисобварағи ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси киради.

Мустақиллик йилларида давлат бюджети маблағларидан функционал фойдаланиш анчагина кенгайди, бюджет даромадларини йўналтириш услублари ва уларни харажат қилиш йўналишлари, давлат бюджетини ижро этиш тартиби катта ўзгаришларга учради.

Бюджет маблағларини тўплашнинг асосий услуги – бу тўғри ва эгри солиқлар, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи, инфратузилмани ривожлантириш учун олинадиган солиқлардир.

Бироқ бюджетнинг даромад қисмини шакллантиришда солиқ тўловлари ролининг оширилиши тадбиркорларга солиқ юки кучайганини аңлатмайди. Ақсинча, солиқ ставкалари, хусусан, даромад (фойда) солиғи бўйича ставкалар юридик шахслар асосий қисми учун йилдан-йилга анчагина камайтириб борилмоқда (масалан, 1998 йилги 35 фоиздан 2006 йилда 12 фоизга туширилди). Бундан ташқари, ҳозир амал қилаётган қонунчилик бўйича белгиланган барча солиқлар тўлаб бўлинганидан кейин қоладиган даромадлар хўжалик юритувчи субъектларининг, давлат корхоналарининг ихтиёрида бўлади. Бу эса табиий равишда уларнинг ўз фаолияти натижаларидан манфаатдорлигини оширади. Собиқ Иттифок давлатида давлат бюджети даромадларининг асосий қисми корхоналар фойдасининг энг кўп қисми (ўртача 85 фоизи)ни тўғридан-тўғри олиш ҳисобига шакллантирилган ва бу билан уларни юқори ишлаб чиқариш ва самарали хўжалик-молиявий фаолиятига ижобий таъсир этишдан маҳрум этган.

Тўб иқтисодий ислохотлар шароитларида бюджет маблағларини оқилона тақсимлаш ҳамда уларни давлат ва жамиятнинг устувор йўналишларига йўналтиришда давлат бюджетининг роли ниҳоятда муҳимдир. Ушбу маблағлар мақсадли давлат дастурларини молиялаштириш, иқтисодиётдаги янги тузилмавий йўналишлар ва, хусусан, экспортга мўлжалланган ва импорт ўрнини босадиган ишлаб чиқаришларни ривожлантириш учун фойдаланилади. Бюджет маблағлари агросаноат комплекси, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш ва бошқа соҳаларга йўналтирилади.

Ўтиш даврида кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш ва, хусусан, жамиятнинг давлат ёрдамига энг кўп даражада муҳтож бўлган аъзоларини қўллаб-қувватлашда давлат бюджетининг роли каттадир. Давлат бюджетида йилдан-йилга аҳолини ижтимоий ҳимоялашга оид чора-тадбирлар учун харажатлар махсус мақсадларга йўналтирилмоқда. Масалан, болали оилалар ва кам

таъминланган оилаларга нафақалар, аҳолига ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматлар кўрсатилиши учун белгиланган нархлардаги фарқларни бюджет ҳисобидан қоплаш.

Мамлакат олдида турган ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этишда давлат бюджети ролини янада ошириш кўп даражада бюджет қонунчилигини такомиллаштириш ва бюджет ҳуқуқини ривожлантириш билан боғлиқдир.

Бюджет ҳуқуқи предмети, тушунчаси ва манбалари. Давлат бюджетининг асосий ижтимоий-иқтисодий аҳамияти давлат пул маблағларининг марказлаштирилган жамғармаларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурлигини белгилайди. Бу муносабатлар молиявий-ҳуқуқий нормаларнинг махсус гуруҳи билан тартибга солиниб, улар молия ҳуқуқи бўлимларидан бири – бюджет ҳуқуқини ташкил этади. Демак, Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқини давлат бюджети маблағларини ташкил этиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуи сифатида белгилаш мумкин.

Лекин бундай таъриф, бюджет ҳуқуқи предмети ташкил этган ижтимоий муносабатлар доирасини аниқ даражада белгилай олмайди. Молия қонунчилиги ичида бюджет ҳуқуқи нормалари ажратилади, кўпинча эса, улар молия ҳуқуқининг давлат бюджети даромадлари ва харажатларини тартибга солувчи бошқа нормалари билан қўшилиб кетади. Масалан, солиқ ҳуқуқи нормалари бюджет ҳуқуқининг давлат бюджети даромадлари хусусияти, таркиби ва ҳажми, уларнинг келиб тушиш тартиби (белгиланган солиқларни тўлаш тартиби ва муддатлари)ни акс эттирувчи қисми томонидан қамраб олинади. Шу муносабат билан «бюджет ҳуқуқи» тушунчасига таъриф беришда унинг *предмети* нафақат умумий хусусиятларини, яъни давлат пул маблағлари марказлаштирилган жамғармасини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш бўйича юзага келадиган ижтимоий муносабатларни, балки муносабатларнинг аниқ турларини ҳам назарда тутиш лозим.

Молия ҳуқуқига оид адабиётларда бюджет ҳуқуқи предмети ташкил этувчи, ўзининг мазмуни ва мақсад йўналишлари билан ягона бўлган ижтимоий муносабатлар, яъни қуйидагиларни белгилаш ёки тартибга солиш билан боғлиқ муносабатлар ёки нормалар блокининг аниқ турларига бирлашади:

- бюджет қурилиши ва давлат бюджет тизими;
- бюджет тизими даромадлар ва харажатлар тузилмаси, уларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимлаш тартиби;
- давлат ва унинг субъектлари (маъмурий-ҳудудий тузилмалар) ваколатлари (бюджет ҳуқуқлари);
- бюджет жараёнини ташкил этиш, яъни бюджетни шакллантириш тартиби ҳамда унинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот;
- бюджет назорати.

Қайд этилган ҳолатларни ҳисобга олиб, *Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқи* давлат бюджет қурилиши ва бюджет тизими, бюджет тизими даромадлари ва харажатлари тузилмаси, уларнинг турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши, давлат ва унинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари ваколати, бюджет жараёни ва бюджет назоратини белгилловчи молиявий-ҳуқуқий нормалар мажмуидан иборат дейиш мумкин.

Бюджет ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси молия ҳуқуқининг асосий бўлими бўлиб, бу давлат бюджетининг мамлакат молия тизимининг марказий бўғини сифатидаги ўрни билан белгиланади.

Бюджет ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар *бюджет ҳуқуқий муносабатларидир*. Улар молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг бир тури сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Шунингдек, бюджет ҳуқуқий муносабатлари бошқа молиявий-ҳуқуқий муносабатлардан фарқ қиладиган айрим хусусиятларга ҳам эга.

Бюджет ҳуқуқий муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари асосан бюджет ҳуқуқи предмети билан белгиланади. Бюджет ҳуқуқий муносабат-лари давлат молиявий фаолиятининг алоҳида соҳасида, хусусан, давлат бюджети маблағларини ташкил этиш ва тақсимлаш соҳасида юзага келади, ўзгаради ва бекор бўлади. Бюджет ҳуқуқий муносабатларининг ушбу хусусияти, ўз навбатида, мазкур муносабатларнинг бошқа махсус хусусиятларида, масалан, субъект таркиби ва уларнинг вақт бўйича ҳаракатида ўз таъсирини кўрсатади.

Бюджет ҳуқуқи субъектлари доираси чеклангандир, чунки улар сифатида фақат давлат пул маблағларининг марказлаштирилган жамғармасини ташкил этиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатларда юридик мажбурият ва ҳуқуқлар берилган молия ҳуқуқининг субъектлари қатнашиши мумкин. Шу сабабли бюджет ҳуқуқий муносабатларининг ҳар қандай субъекти

учун қуйидаги белгилардан бири хосдир: улардан ҳар бири ёки давлат бюджетини шакллантиришда, бюджет жараёни у ёки бу босқичида томон сифатида иштирок этади ёки бюджет тизими бўғинлари ўртасида даромадлар ва харажатларни тақсимлашда қатнашади ёхуд бюджетдан маблағ ажратилиши шаклида ундан тегишли маблағларни олиш бўйича бюджет билан боғлиқ бўлади.

Бюджет ҳуқуқий муносабатларининг айрим субъектлари нафақат бир белги, балки икки ёки барча кўрсатилган белгиларга эга бўлиши мумкин. Мисол: Молия вазирлиги бюджет ҳуқуқий муносабатлари субъекти сифатида мамлакат давлат бюджети лойиҳасини шакллантиришда ҳамда унинг даромадари ва харажатларини бошқаришда иштирок этади («Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг, 27, 28, 30, 36-моддалари), яъни у бирданига икки белгига эга.

Нодавлат нотижорат корхоналари ва ташкилотлари ҳамда фуқаролар (гарчи давлат бюджети даромадлари асосан уларнинг пул маблағлари бир қисми ҳисобига шакллантирилсада) бюджет ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари бўла олмайдилар. Бу шу нарса билан боғлиқки, кўрсатилган корхоналар ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар бюджет муносабатлари соҳасида тегишли ваколатларга эга эмас. Шу сабабли улар даромадлар ва харажатларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимлашда, бюджет жараёни босқичларида иштирок эта олмайди, бюджетдан бевосита маблағлар олиш ҳуқуқига эга эмас, яъни уларда бюджет ҳуқуқий муносабатлари субъектлари учун хос бўлган белгилар йўқ. Уларнинг бюджет билан ўзаро муносабатлари солиқлар ва солиқсиз тўловлар шаклида амалга оширилиб, молия ҳуқуқининг бошқа институтлари (солиқ ҳуқуқи, давлат кредити ва бошқ.) билан тартибга солинади.

Бюджет ҳуқуқи субъектлари жумласига:

- 1) *давлат ва унинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари;*
- 2) *давлат ҳокимияти ва барча даражадаги бошқарув органлари;*
- 3) *давлат ва маҳаллий корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар* киради.

Биринчи гуруҳга Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, туманларга қарашли шаҳарлар кириб, улар бюджет соҳасида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгадирлар. Бошқача айтганда, тегишли даражадаги бюджет ҳуқуқи айни шу субъектларга тегишли бўлиб, уларнинг ваколатли органлари ва ҳокимият ижроия органларига тааллуқли

эмас, бу органлар бюджет ҳуқуқий муносабатларида умуман давлат ёки унинг тегишли маъмурий-ҳудудий тузилмалари номидан ва уларнинг манфаатлари йўлида иштирок этади. Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджетлари мавжуд бўлиб, у ёки бу давлат ҳокимияти ва бошқарув органининг бюджетлари бўлмаслиги айна мана шу билан изоҳланади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ҳудудий бирликлари – посёлкалар, қишлоқлар, овул ва маҳаллаларнинг бюджет ҳуқуқи субъектлиги бирмунча бошқача. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ улар ўз бюджетлари ҳуқуқига эга бўлмасдан, бюджет ҳуқуқий муносабатларида маҳаллий бюджетдан маблағ олувчилар сифатида қатнашади.

Бюджет ҳуқуқи *иккинчи гуруҳи* субъектларига барча даражадаги вакиллик органлари (Олий мажлис, халқ депутатлари Кенгаши), умумий ваколатли ҳокимият ижроия органлари (Вазирлар Маҳкамаси, ҳокимиятлар), молия-кредит органлари тизими (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг тасарруфидаги молия органлари: Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли ҳокимиятларнинг молия бўлимлари), Марказий банк ва тижорат банклари киради.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланиши муносабати билан ушбу жамғармаларни шакллантириш ва харажат қилиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўз зиммасига юклатилган органлар ҳам бюджет ҳуқуқи мазкур гуруҳининг субъектлари сифатида иштирок этишади.

Бюджет ҳуқуқи *учинчи гуруҳ* субъектлари ноишлаб чиқариш соҳасидаги республика ва маҳаллий бюджет ташкилотлари, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш бўйича давлат мақсадли дастурлари ва чора-тадбирларини амалга оширувчи давлат ва маҳаллий ишлаб чиқариш корхоналаридан иборат.

Бюджет ҳуқуқий муносабатларининг ўзига хос хусусияти яна шундаки, улар бир йилдан ортиқ вақт давом эта олмайди, одатда, молия йилининг охирида тугайди. Бу шу нарса билан белгиланадики, давлат бюджети фақат бир молия йили учун қабул қилинади, яъни бу қонунчиликда биринчи январдан ўттиз биринчи декабрга қадар бўлган давр тушунилади («Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун 3-модда).

Бюджет ҳуқуқи нормалари, бошқа молиявий-ҳуқуқий нормалар каби *моддий* ва *процессуал* нормаларга бўлинади. Бунинг устига,

бюджет ҳуқуқида ушбу нормалар молия ҳуқуқининг бошқа бўлимларига нисбатан кўпроқ аниқ ажратилганлигини кузатиш мумкин. Шу муносабат билан адабиётларда мавжуд бўлган бюджет ҳуқуқи нормаларини «шартлилиқнинг муайян улушлари билан» моддий ва процессуал нормаларга бўлиш ўзини тўлиқ оқламайди.

Моддий бюджет нормалари бюджет қурилиши ва бюджет тизими, бюджетларнинг даромад ва харажатлар таркиби, давлат органларининг бюджет соҳасидаги ваколатларини мустаҳкамлаб беради. **Процессуал нормалар** жараён хусусиятига эга бўлиб, бюджет ҳуқуқининг моддий нормаларини амалга оширишнинг юридик шакли ҳисобланади. Улар бюджетларни ва уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини ҳамда бюджет жараёни соҳасида бюджет ҳуқуқи субъектлари ваколатларини амалга оширишнинг аниқ ҳуқуқий шакллари белгилаб беради.

Бюджет ҳуқуқи нормалари унинг **манбалари** бўлган турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Бюджет ҳуқуқининг дастлабки нормалари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилган бўлиб, унинг тегишли нормалари бюджет қурилиши ва давлат бюджет тизими асосларини белгилаб беради (122-модда), вакиллик ва ижроия органларининг бюджетни тартибга солиш соҳасидаги ваколатини мустаҳкамлаб беради (78, 100-моддалар).

Ушбу конституциявий нормаларни ривожлантиришда бюджет муносабатларини тартибга солувчи кўп сонли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган бўлиб, улар орасида, авваламбор, «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунни кўрсатиб ўтиш мумкин. У бюджет ҳуқуқи манбалари ичида алоҳида ўрин тутаяди, чунки у махсус белгиланган қонунчилик ҳужжати бўлиб, умумий ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб беради. Ўзбекистон Республикасининг барча бюджет қонунчилиги улар асосида тузилиши керак, бундан ташқари, унда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг батафсил тартиботи берилган. Қонун, хусусан, давлат бюджетини тузиш принциплари ва тузилмасини, уни тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш тартибини белгилайди. Шунингдек, унда давлат бюджети даромадларини шакллантириш ва харажатларини амалга ошириш, ҳисоб-китоблар ва ҳисобот тартиби ҳамда давлат бюджети маблағлари билан операцияларни амалга оширишни назорат этиш принциплари мустаҳкамланган.

Бюджет ҳуқуқининг махсус манбалари қаторига Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 августда қабул қилинган «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги қонуни ҳам киради. Ушбу қонун давлат бюджетининг ғазна ижроси тушунчасини ва унинг асосий принципларини, махсус ваколатли молиявий орган ва унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туман ва шаҳарлардаги бўлинмаларининг вазифаларини белгилаб беради. Мазкур норматив ҳужжат давлат бюджетининг барча даромадларини ягона ғазна ҳисобварағига киритиш ва давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобварақдан тўлашнинг, Ғазначиликнинг бошқа органлар ва ташкилотлар билан ўзаро муносабатининг қонуний асосларини ўрнатади.

Шунингдек, бюджет ҳуқуқининг манбаларига умумий хусусиятдаги айрим қонунчилик ҳужжатлари, яъни Ўзбекистон Республикасининг «Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги, «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунлари киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 2005 йил 27 декабрь қарорида ҳам бюджет ҳуқуқининг жуда муҳим нормалари мавжуд. Айни шу қарорлар билан Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг асосий параметрлари белгиланади ва тегишли молия йилига Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳри бюджетлари даромадлар ва харажатлар ҳажми, республика бюджетидан бериладиган дотациялар ва мақсадли субвенциялар ҳажми, умумий давлат солиқлари тушумлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетлари бўлган энг кам миқдорлари; ижтимоий суғуртага мажбурий бадаллар, ажратмалар миқдорлари ва Республика йўл жамғармасига ажратиладиган маблағлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бошқа қарорларида белгилаб берилган.

Бюджет ҳуқуқи манбаларининг энг кўп сонли гуруҳини Молия вазирлигининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ташкил этади. Уларга, масалан, Ижтимоий соҳалар ташкилотлари бўйича бюджетдан маблағлар ажратишнинг ҳар йилги базавий нормативларини белгилаш тўғрисида низом, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларига бюджет ссудаларини бериш ва олинган бюджет ссудаларини тўлаш тартиби

тўғрисида низом, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қоидалари ва бошқалар киради.

Маълумки, бюджет ҳуқуқи молия ҳуқуқининг бўлими сифатида ўз ичига икки институтни олади: бюджет тузилиши ва бюджет жараёни. Тўғри, айрим манбаларда қайд этилган ҳолат тўғридан-тўғри кўрсатилмайди, аммо бюджет ҳуқуқи нормалари моддий ва процессуал нормаларга тасниф қилинган вақтда, инобатга олинади.

Бюджет ҳуқуқи тамойиллари. Бюджет ҳуқуқи асосида назарий асослантилган ва норматив мустаҳкамланган бошланғич ғоялар (фикрлар, талаблар), яъни бюджет ҳуқуқи тамойиллари туради. Шу боис уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Норматив мустаҳкамланган манбасига кўра:

– Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан ўрнатилган тамойиллар;

– бюджет қонунчилиги билан ўрнатилган тамойиллар.

2. Ҳаракат доирасига кўра:

– бюджет ҳуқуқининг барча институтлари доирасида ҳаракат қилувчи (умумий) тамойиллар;

– бюджет ҳуқуқи маълум бир институтлари доирасида ҳаракат қилувчи тамойиллар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан ўрнатилган бюджет ҳуқуқи тамойилларига:

- бюджет фаолияти соҳасидаги барча субъектларнинг тенглиги тамойили;

- маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бюджет фаолиятининг мустақиллиги тамойили;

- ҳокимиятнинг бўлиниш тамойилига асосланган ҳолда бюджет фаолияти соҳасидаги вазифаларнинг (ваколатларнинг) тақсимланиши тамойили;

- давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар бюджет фаолиятида фуқароларнинг иштироки тамойили ва бошқаларни киритишимиз мумкин.

Бюджет ҳуқуқининг конституциявий тамойиллари тўғридан-тўғри ва бевосита ҳаракат меъёрлари ҳисобланади. Бошқа барча бюджет ҳуқуқи тамойиллари бюджет қонунчилигида кўрсатиб ўтилган ёки унинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Бюджет ҳуқуқининг барча институтлари доирасида ҳаракат қилувчи (умумий) тамойилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бюджет муносабатларининг ҳар йили юзага келиши тамойили;
- бюджет ҳуқуқи субъектларининг бюджет ҳуқуқи ва мажбуриятларининг доимийлиги тамойили;
- Ўзбекистон Республикаси, маъмурий-ҳудудий тузилмалар бюджет сиёсатини мувофиқлаштириш тамойили;
- Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими барча бўғинидаги бюджетлар даромадлари ва харажатлари гуруҳланишининг ягоналиги тамойили ва бошқ.

Бюджет ҳуқуқи тамойилларини ҳаракат доирасига кўра бюджет ҳуқуқи институтлари бўйича бўлиб чиқишимиз мумкин. Жумладан:

1) Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг тамойиллари. Мазкур тамойиллар «Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида кўрсатиб ўтилган бўлиб, қуйидагилардан иборат:

- бюджет таснифи тизими, ҳисоб-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги;
- бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мослиги;
- турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги;
- давлат бюджети баланслиги;
- давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларини йўналишлари (моддалари) бўйича режалаштириш;
- давлат бюджети харажатларини бюджетдан ажратиладиган тасдиқланган маблағ доирасида сарфлаш;
- барча даражадаги бюджетларнинг мустақиллиги.

2) Бюджетлар ўртасидаги муносабатларнинг тамойиллари:

- бюджет тизими тегишли бўғинлари бўйича бюджет харажатларини тақсимлаш ва мустаҳкамлаш;
- бюджет тизими тегишли бўғинлари бўйича тартибга солинувчи даромадларни доимий асосда чегаралаш (мустаҳкамлаш) ва вақтинчалик нормативлар бўйича тақсимлаш;
- бюджет муносабатлари субъектлари ҳуқуқларининг тенглиги;
- бюджет муносабатлари субъектларининг минимал бюджет таъминланганлиги даражасини тенглаштириш.

3) Бюджет жараёни тамойиллари:

- вакиллик ҳокимияти ва ижро ҳокимияти органлари бюджет фаолиятининг кетма-кетлиги;
- бюджетларнинг хазина ижроси;

- бюджет жараёнининг ҳар йили такрорланиши;
- кассаларнинг ягоналиги.

Давлат бюджети тузилиши ва бюджет тизими тушунчаси.

Бюджет тузилишининг мазмуни масаласи бўйича адабиётларда турли фикрлар айтилган эди. Бунда айрим ҳолларда бюджет тузилиши тушунчаси нотўғри равишда торайтирилиб, бюджет тизими тушунчасига тенглаштирилади. Аслида эса, ушбу тушунчалар ўртасида катта фарқ бор. *Бюджет тизими деганда*, мамлакат ҳудудида амал қилувчи барча бюджетлар мажмуи тушунилади, бюджет тузилиши эса, бюджет тизимининг ташкил этилиши, уни тузиш принциплари, бу тизим айрим бўғинлари ўртасидаги ўзаро алоқадан иборат.

Давлатнинг бюджет тузилиши бюджетларнинг турлари, уларнинг ҳар бири йўналиши (бюджет тизими), бюджетлар айрим турлари ўртасида даромадлар ва харажатлар тақсимланиши, улар функцияларининг принциплари, ваколатли ва ижроия ҳокимияти марказий ва маҳаллий органларининг ваколатларини белгилаб берадиган юридик нормаларга асосланади. Демак, ўз мазмунига кўра бюджет тузилиши тушунчаси бюджет тизими тушунчасига нисбатан анча кенг экан. Бизнинг Республикамиз бюджет қонунчилигида эса, ушбу тенг бўлмаган тушунчалар ўртасида тенглик белгиси қўйилган бўлиб, «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун 4-моддасидаги таъриф бунга далил бўла олади. Унга мувофиқ бюджет тизими турли даражалардаги бюджетлар мажмуи бўлиб, бюджетларни тузишни ташкил этиш ва принциплари, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлардан иборат. Ўзбекистон Республикасининг ҳозир шаклланиш босқичида турган бюджет қонунчилигини янада такомиллаштириш жараёнида кўрсатилган қарама-қаршилиқни кўриб чиқиладиган икки нотенг тушунчаларни аниқ ажратиш олиш йўли билан бартараф этиш зарур. Бу нафақат назарий, балки ниҳоятда муҳим бўлган амалий аҳамиятга ҳам эгадир, чунки бюджет тузилиши тушунчаси давлат бюджет сиёсатининг асосий элементларини кўп жиҳатдан белгилаб берувчи дастлабки нуқтадир.

Жаҳон амалиётида *бюджет тузилиши*нинг бир қанча моделлари мавжуд. Биринчи модель бўйича марказий ва маҳаллий бюджетлар автоном, ўзини мустақил идора қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, шу сабабли улардан ҳар бири ўз харажатларини тўлиқ қоплай оладиган ўз даромад манбаларига эга. Иккинчи модель ўзининг асосий кўриниши билан биринчисига ўхшайди, лекин марказий

бюджетга маҳаллий бюджетларга нисбатан муайян тартибга солувчи роль мустаҳкамлаб берилади. Ва, ниҳоят, учинчи модель барча бюджетларни ягона Давлат бюджетига бирлаштиришни назарда тутди ва ҳар бир юқори бюджетга тартибга солувчилик роли мустаҳкамлаб берилади. Бизнинг мамлакатимизда бюджет тузилишининг айнан шу модели назарда тутилган.

Бюджет тизими бир неча даражалардан иборат бўлиши мумкин, ушбу даражалар сони у ёки бу мамлакатнинг бюджет тузилиши билан белгиланади. Унитар (ягона) давлатларда бюджет тизими икки даражадан иборат. Уларга марказий бюджет (давлат бюджети) ва маҳаллий бюджетлар киради (Франция, Италия, Япония). Федератив (иттифок) давлатларда бюджет тизими уч даражага эга бўлиб, федерал бюджет, федерация субъектлари бюджетлари ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади (Россия, АҚШ, Германия ва бошқ.).

Мамлакатимиз бюджет тизими қуйидагича:

- 1) Республика бюджети (марказий бюджет);
- 2) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар.

Бу бюджетлар давлат иқтисодий сиёсатини ҳаётга татбиқ этишнинг бош дастак (инструмент)ларидан бири бўлган Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети амал қилишининг ташкилий шакли бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон давлат бюджети ягона бюджет тизимидан иборат бўлиб, республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни бирлаштиради. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланади.

Республика бюджети давлат бюджетининг бир қисми бўлиб, умумдавлат хусусиятидаги тадбирларни молиялаштириш учун фойдаланилади, унда даромадлар манбалари ва улардан келиб тушадиган тушумлар миқдорлари, харажатлар йўналиши ва молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар миқдори назарда тутилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ҳам давлат бюджетининг бир қисми бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси пул маблағлари жамғармасини ташкил этади, унда даромадлар манбалари ва улардан келиб тушадиган тушумлар миқдорлари, харажатлар йўналиши ва молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар миқдори назарда тутилади.

Маҳаллий бюджетлар – давлат бюджетининг бир қисми бўлиб, тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари жамғармасини ташкил этади, унда даромадлар манбалари ва улардан келиб тушадиган тушумлар миқдорлари, харажатлар йўналиши ва молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар миқдори назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими бирлиги «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда ташкилий жиҳатдан мустақамланган бўлиб, унда қуйи бюджетлардан ҳар бири юқори бўғинга кириши назарда тутилган (9-модда). *Давлат бюджети* – республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади. *Қорақалпоғистон Республикаси бюджети* – Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджети, республика (Қорақалпоғистон)га қарашли туманлар ва шаҳарлар бюджетларидан иборат. *Вилоят бюджети* – вилоят бюджети, вилоятга қарашли туманлар ва шаҳарлар бюджетларидир. *Туманларга бўлинган шаҳар бюджети* – шаҳар бюджети ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларидан тузилган. *Туманга қарашли шаҳарлари бўлган туманлар бюджетлари* – туман бюджети ва туманга қарашли шаҳарлар бюджетларидан иборат.

Бизнинг давлатимиз бюджет тизimini ташкил этган бюджетларнинг бутун мажмуини **йиғма ва алоҳида ажратилган** бюджетларга бўлиш мумкин. **Йиғма бюджетлар** умуман давлат ҳудудида ёки унинг айрим маъмурий-ҳудудий тузилмасида амал қилувчи бюджетларнинг барча турларини бирлаштиради. Уларга Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва вилоятларнинг маҳаллий бюджетлари ҳамда туманларга бўлинган шаҳарлар ва туманларга қарашли шаҳарлари бўлган туманлар бюджетлари киради. **Алоҳида ажратилган бюджетларга** Ўзбекистон Республикаси республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси республика бюджети, вилоят бюджети, туманларга бўлинган шаҳарларда шаҳар бюджети, туманга қарашли шаҳарлари бўлган тегишли маъмурий-ҳудудий бирликларда туман бюджети киради. Ушбу бюджетларда мувофиқ равишда умумдавлат, республика (Қорақалпоғистон), вилоят, шаҳар ва туман миқёсидаги аҳамиятга эга бўлган тадбирларни молиялаштириш учун зарур бўлган маблағлар назарда тутилган бўлиб, улар тегишли даражадаги давлат ҳокимият органларининг бевосита тасарруфида бўлади. Қолган маблағлар қуйи бюджетларга

беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети маблағлари республика бюджетига ажратилганидан кейин, улар Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларига йўналтирилади.

Бюджет тизими принциплари. Бюджет тузилишининг муҳим қисми бюджет тизимини тузиш принциплари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунига биноан бюджет тизими асосий принципларига қуйидагилар киради:

- бюджет таснифи, ҳисоб юритиш-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тизимининг тузилиш бирлиги;
- бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишига мувофиқлиги;
- турли даражалардаги бюджетларнинг ўзаро алоқаси;
- давлат бюджетининг балансланганлиги (мувозанатлаштирилган бўлиши);
- давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларини йўналишлар (моддалар) бўйича режалаштириш;
- давлат бюджетидан харажатларни тасдиқланган бюджет ажратмалари доирасида амалга ошириш;
- барча даражалардаги бюджетларнинг мустақиллиги.

Бюджет тизимининг кўрсатилган принциплари мамлакат республикаميز бюджет қонунчилигида биринчи марта мустаҳкамланган бўлиб, бу унинг нормал ишлаши учун жуда катта аҳамиятга эга. Аммо бюджет тизими принципларини шунчаки санаб ўтиш (Ўзбекистон бюджет қонунчилигида шундай қилинган) уларнинг мазмунини аниқлаб олиш имконини бермайди. Демак, уларни субъектив талқин қилиш имкониятини инкор этиб бўлмайди, зероки бундай талқин уларнинг асл мазмунини ҳамма вақт ҳам тўлиқ акс эттиравермайди.

Ўзбекистон Республикаси бюджет қонунчилигида мустаҳкамланган бюджет тизими принциплари асосан умумқабул қилинган назарияларга ва бошқа давлатлар қонунчилик амалиётига тўғри келади. Бироқ улар муайян аниқликлар киритилишини талаб қилади.

Авваламбор, бу бюджет таснифи, ҳисоб юритиш – бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тизимининг тузилиш бирлиги принципага тааллуқлидир. Мазкур ҳолда бюджет тизимининг умумий тан олинган принципдан бири мазмунининг айрим элементлари кўрсатилган. Гап *бюджет тизими бирлиги* принципи ҳақида

кетаётган бўлиб, бунда ҳуқуқий база, бюджет таснифи, бюджет ҳужжатлари шакллари, бюджет жараёни принциплари, пул тизими бирлиги ҳамда давлат бюджети маблағлари билан операцияларни амалга оширишда ҳисоб юритиш, ҳисобот ва назорат бўйича ягона тартиб амал қилиши тушунилади. Демак, бюджет таснифи, ҳисоб юритиш-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тизимининг тузилиш бирлиги *бюджет тизими бирлиги* принципини амалга оширишнинг муҳим кафолати бўлиб, у мустақил принцип ҳисобланмайди.

Бюджет тизими бирлиги ҳамма вақт барча даражалардаги бюджетларнинг ўзаро ҳаракатига асосланиб, тартибга солувчи манбалардан фойдаланиш, мақсадли ва минтақавий бюджет жамғармаларини ташкил этиш ва уларни қайта тақсимлаш орқали амалга оширилади. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг мустақил принципи сифатида ўз моҳият-эътибори билан *бюджет тизими бирлиги* принципи мазмуни элементларидан бири бўлган турли даражалардаги бюджетларнинг ўзаро алоқасини ажратиш тўғри бўлмаса керак.

Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунида мустаҳкамланган *барча даражалардаги бюджетлар мустақиллиги* принципи етарлича объектив асосга эга эмас. Бу ерда гап шундаки, Ўзбекистон бюджет тизимининг бўғинлари тўлиқ мустақил бўла олмайди, чунки мамлакат Конституциясида мустаҳкамлаб берилган бюджет тузилиши барча бюджетларнинг ягона давлат бюджетида бирлашувини назарда тутди.

Бюджет тизими бундай даражадаги маҳаллий бюджетларининг ўз даромадлари манбаларидан фойдаланиш ва харажат қилиш йўналишларини белгилаш ҳуқуқи уларнинг мустақиллиги мезони бўла олмайди. Бюджетлар, улардан ҳар бирининг харажатларини тўла қоплайдиган ўз даромад манбаларига эга бўлган тақдирдагина, мустақил бўлиши мумкин. Тартибга солувчи даромад манбаларидан ажратмалар маҳаллий бюджетларнинг ўз даромадлари эмас. Улар юқори бюджетдан ўз даромадлари етмаган ҳолда бюджетни тартибга солиш тартибида берилади ва бунда тартибга солувчи манбалардан ажратмаларнинг аниқ миқдори ҳар йили ўзгаради ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Маҳаллий бюджетлар тўлиқ мустақил бўла олмаслиги ҳақида «Бюджет тизими тўғрисида»ги норма ҳам далолат беради, унга асосан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий

бюджетларга чекловлар назарда тутилган (24-модда). Шундай қилиб, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларини қабул қилиш ва ижро этишда: қонунчиликда назарда тутилмаган манбалар ҳисобидан жамғармалар ташкил этиш; юқори бюджетлардан бюджет ссудаларини олишдан ташқари, қарзлар олиш; бошқа шахслар фойдасига бюджет маблағлари ҳисобидан молиявий кафолатлар ва топшириқномалар беришга йўл қўйилмайди.

Бюджетлар мустақиллиги принципи Россия Федерацияси бюджет тизимига хос бўлиб, у федерал бюджет, федерация субъектлари бюджетлари ва маҳаллий бюджетларнинг алоҳида ажратилганлиги, бунинг натижасида давлат ягона пул жамғармасини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш асосий молиявий режаси ҳисобланган Россия давлат бюджетининг мавжуд бўлишдан тўхташидан иборат объектив сабаблар билан боғлиқдир. Шу боисдан бу принцип Россия Федерацияси Бюджет кодексида тўла асосли равишда мустаҳкамлаб берилди (31-модда).

Бюджет тузилишининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-худудий тузилишига мувофиқлиги принципига ҳам айрим тузатишлар киритилиши зарур деб ўйлаймиз. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда бюджет тузилишига таъриф берилмаган ва фақат тахмин қилиш мумкинки, бу ҳолда қонун чиқарувчи бюджет тизимини назарда тутгандир. Аввал қайд этилганидек, бюджет тузилиши билан бюджет тизими тушунчалари ўртасида катта фарқлар мавжуд бўлиб, шу боисдан «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамлаб берилган таърифдан фойдаланиш ва *бюджет тизимининг Ўзбекистон Республикаси маъмурий-худудий тузилишига мувофиқлиги принципи* ҳақида гапириш мумкин. Бу принцип бюджет тизими тузилмавий таркиби тўлиқлигини англатади ва давлатда мавжуд бўлган айни мана шу бюджетларнинг амал қилиши асосланганлигини кўрсатади.

Бизнинг республикамыз бюджет қонунчилигида мустаҳкамланган бюджет тизимининг жуда муҳим принципи *давлат бюджетининг балансланганлиги принципи* (мувозанатлаштирилган бўлиши)дир. Бу принцип шуни англатадики, бюджетда назарда тутилган харажатлар ҳажми бюджет даромадлари ва унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларидан келиб тушадиган тушумлар йиғиндиси ҳажмига мувофиқ келиши лозим. Бюджет жараёнини амалга оширишда давлат ваколатли органлари давлат бюджети тақчиллиги

миқдорини энг кам даражага келтириш заруратидан келиб чиқишлари шарт.

Агар бюджетни ижро этиш жараёнида тақчилликнинг чегара доирасидан ошиш юз берса ёки бюджет даромад манбаларидан тушумлар камайиб кетса, жаҳон амалиётида харажатлар *секвестри* механизми қўлланилади. Секвестрнинг моҳияти шундан иборатки, жорий молия йилининг қолган вақти давомида бюджетнинг барча моддалари бўйича ҳар ойда давлат харажатлари муайян фоизларга (5, 10, 15 ва ҳ.к.) мутаносиб равишда пасайтириб борилади. Одатда, секвестр ваколатли органлар томонидан уларнинг ваколатлари доирасида белгиланадиган рўйхатнинг ҳимояланган моддаларига нисбатан қўлланмайди.

Бир қанча мамлакатлар бюджет қонунчилигида, жумладан Россия Федерацияси Бюджет кодексида бюджет тизимининг бошқа принциплари ҳам мустаҳкамланган бўлиб, улар ўзининг муайян объектив асосларига эгадир. Бу бюджетларнинг даромадлари ва харажатларини тўлиқ акс эттириш, бюджетлар ошкоралиги принципларидир. Улар жумласига Бюджет тизими даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларни тақсимлаш, бюджет маблағларининг кимга ва қандай мақсадга йўналтирилиши ва бошқа принциплар ҳам киради. Шунингдек, Россия Федерацияси Бюджет кодексида нафақат бюджет тизими принциплари рўйхати мустаҳкамланибгина қолмасдан, улардан ҳар бирининг мазмуни ҳам берилган.

Юқорида кўрсатилган принциплар бизнинг республикамиз бюджет қонунчилигини янада такомиллаштириш жараёнида ҳисобга олиниши мумкин бўлгани учун уларнинг асосий моҳиятини кўриб чиқамиз.

Бюджетлар, давлат мақсадли жамғармаларининг даромадлари ва харажатларини тўла акс эттириш принципи шуни англатадики, бюджетлар, давлат бюджетдан ташқари жамғармаларининг барча даромадлари ва харажатлари ҳамда мамлакатнинг солиқ қонунчилиги ва бюджет қонунчилиги билан белгиланган бошқа мажбурий тушумлар уларда мажбурий тартибда ва тўла ҳажмда акс эттирилиши шарт. Давлатнинг барча харажатлари бюджет маблағлари, бюджет тизимида тўпланган бюджетдан ташқари давлат жамғармалари маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши лозим.

Ошкоралик принципи бюджет лойиҳалари бўйича қарорларни кўриб чиқиш ва қабул қилиш жараёнлари ҳамда қабул қилинган бюджетлар асосий кўрсаткичлари ва уларнинг ижроси аҳволи

тўғрисидаги ахборот, маълумотлар жамият учун мажбурий тартибда ошкор этилишини назарда тутади.

Бюджет тизими даражалари ўртасида даромадлар ва харажатларни чегаралаш принципи даромадларнинг тегишли турлари (тўлиқ ёки қисман) бюджет тизимининг у ёки бу даражаларига ҳамда харажатларни амалга ошириш бўйича ваколатлар марказий органлар ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларига берилишини англатади.

Бюджет маблағларининг кимга ва қандай мақсадга йўналтирилиши принципи шундан иборатки, бюджет маблағлари уларни олувчилар ихтиёрига, улардан фойдаланиш аниқ мақсадлари кўрсатилган ҳолда, ажратилади. Бюджет маблағларининг назарда тутилган шахсларга ва бюджетда белгиланган мақсадларга йўналтирилишини бузишга олиб келадиган ҳар қандай ҳаракат бюджет қонунчилигини бузиш ҳисобланади.

Бюджет тизими даромадлари ва харажатлари таркиби ҳамда уларни бюджетлар ўртасида тақсимлаш. Амалдаги бюджет қонунчилигига мувофиқ барча даромадлар ва харажатлар давлат бюджет тизими даражалари ўртасида тақсимланади. *Бюджет даромадлари ва харажатларини тақсимлаш деганда*, ҳар бир даражадаги бюджетга киритилиши лозим бўлган даромадлар ва харажатлар турлари ва ҳажмини белгилаш тушунилади.

Бюджет тизими даромадлари у ёки бу бюджетнинг даромад қисмига амалдаги қонунчиликда белгиланган тартиб ва миқдорларда келиб тушадиган мажбурий тўловлардир. Ушбу тўловларнинг турлари, уларни шакллантириш ва бюджет тизимининг тегишли даражаларига киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қоидалари билан белгиланади.

Бизнинг мамлакатимиз бюджет тизими даромадлари Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда назарда тутилган манбалар ҳисобидан шакллантирилади. Уларнинг таркибида *солиқ ва носолиқ тўловлари* ҳамда беғараз, *текин ажратмаларни* кўрсатиш мумкин.

Солиқ даромадларига мамлакатимизнинг солиқ ва божхона қонунчилигида назарда тутилган умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқ ва йиғимлар ҳамда божхона божлари киради.

Солиқдан ташқари тўловлар давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштириш, фойдаланишга бериш ва сотишдан тушган даромадлар, қонунчиликка мувофиқ равишда мерос қилиб бериш, совға қилиш ҳуқуқи бўйича давлат ихтиёрига ўтган пул маблағлари,

юримдик шахслар-резидентлар ва чет давлатларга берилган бюджет ссудаларини тўлаш бўйича тўловлар ҳамда давлат божидан иборат. Бюджетларнинг бу тоифадаги даромадларига фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий жавобгарлик чоралари қўлланиши натижасида олинган маблағлар, жумладан жарималар, мусодара этиш, товуни тўлаш ва мажбурий равишда ундириб олинган бошқа суммалар ҳам киради.

Бюджет даромадларига жисмоний ва юримдик шахслар, халқаро ташкилотлар ва чет давлатлар ҳукуматлари томонидан **беғараз, текин ажратмалар** ҳам киритилиши мумкин. Давлат бюджети даромад манбаларидан фарқли равишда, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибига юқори бюджетлардан ажратиладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари ҳам киритилади.

Бюджет тизими даромадларининг келтирилган гуруҳлаш мезони адабиётларда берилган бўлиб, бу уларнинг *юримдик шаклига* қараб таснифланишидир.

Бюджет тизими даромадлари уларни у ёки бу даражадаги бюджетлар даромадларига киритиш тартиби ва шартларига қараб тасниф қилиниши ҳам мумкин. Ушбу мезон бўйича *мустаҳкамланган (бириктирилган)* ва тартибга солувчи даромадлар ажратилади.

Мустаҳкамланган (бириктирилган) даромадлар тегишли бюджетга доимий ёки узоқ муддатли асосда тўлиқ ёки қисман (қаттиқ нормаларда) келиб тушадиган даромадлардир. Бундай даромадларга тегишли бюджетларга бириктириб қўйилган солиқ даромадлари киради. Бюджет тизимининг у ёки бу даражасига ушбу даромадларни бириктириб қўйишнинг ҳуқуқий асоси солиқ ва бюджет қонунчилиги киради.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида назарда тутилган маҳаллий солиқлар маҳаллий бюджетларга тўлиқ ўтказилади (7-модда). Бизнинг республикаимиз бюджет қонунчилигига мувофиқ, одатда, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ каби умумдават солиқлари турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланмайди ва улар тўла ҳажмда республика бюджети ёки маҳаллий бюджетлар ҳисобига ўтказилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари молия органларининг таклифлари бўйича маҳаллий

солиқлар қайси даражадаги бюджетга, жумладан юқори бюджетга, тўла ҳажмда ўтказилишини белгилайдилар. Турли даражадаги бюджетларга ажратмалар нормативлари белгиланган ва маҳаллий бюджетларга тўла ҳажмда ўтказилиши керак бўлган умумдават солиқлари солиқ тўловчи жойлашган шаҳар, туман ҳудудидаги маҳаллий бюджетга келиб тушади.

Турли даражалардаги бюджетларга ажратмалар нормативлари белгиланмаган ва тўла ҳажмда республика бюджети ҳисобига ўтказилиши лозим бўлган умумдават солиқлари, солиқ тўловчи қайси шаҳар, туман ҳудудида жойлашган бўлишига қарамасдан, ушбу бюджетга келиб тушади.

Амалдаги қонунчилик билан даромадларни бириктириб, мустаҳкамлаб қўйиш тизими ўзини тўла оқлайди, чунки айрим бюджетларни тузиш техникаси соддалашади, бу у ёки бу даражадаги бюджет тизимига тўлиқ келиб тушадиган даромадлар рўйхати олдиндан маълум бўлиши билан боғлиқдир. Бундан ташқари, маҳаллий органларнинг бюджет мустақиллиги ортиб бормоқда.

Бироқ бириктириб қўйиладиган даромадлар рўйхатини белгилашда давлатнинг бутун бюджет тизими фаолияти самарадорлигига салбий таъсирини кўрсатиши мумкин бўлган бир қанча омилларни ҳисобга олиш зарур. Хусусан, даромадларни тақсимлашда айрим бюджетларда ортиқча даромадлар ҳосил бўлиб, қолганларида уларнинг етишмаслиги, яъни номутаносиблик юзага келишига йўл қўйилмаслиги керак. Масалан, саноат ривожланган ҳудудларда юридик шахслардан даромад ёки фойда солиғи бўйича келиб тушадиган тушумлар ҳажм жиҳатидан анчагина кўп, шу сабабли улардан қатъий бириктириб қўйиладиган даромад сифатида фойдаланиш маҳаллий бюджетлар даромадларини тақсимлашда номутаносибликка олиб келиши мумкин. Даромадларни қатъий бириктириб қўйиш принципи бюджет тизимининг турли даражалари (республика бюджети билан маҳаллий бюджетлар) ўртасида уларни қайта тақсимлаш имкониятидан маҳрум этади. Ҳолбуки даромадларни бундай қайта тақсимлаш объектив зарурат бўлиб, бизнинг давлатимиз бюджет тизимининг бирлиги билан белгиланади.

Бюджетларнинг **тартибга солувчи даромадлари** юқори даражадаги бюджет тизимидан қуйи бюджетга (республика бюджетидан – вилоят бюджетларига, вилоят бюджетидан – туман бюджетларига ва ҳ.к.) ўтказиладиган маблағлардан иборат. Тартибга солувчи даромадларга умумдават солиқлари ва бошқа тўловлар кириб, улар

бўйича кейинги молия йили учун маҳаллий бюджетларга ажратмалар (фоизларда) нормативлари белгиланади. Бу нормативлар Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг тартибга солувчи даромадларни берувчи бюджетлар тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжат ёки бизнинг давлатимиз бюджет тизимининг бошқа даражадаги бюджетдан унга берилган тартибга солувчи даромадларни тақсимлайдиган даражадаги бюджет тўғрисидаги қарор билан белгиланади.

Шундай қилиб, тартибга солувчи даромадларни ҳар бир қуйи бюджетга ўтказиш учун юридик асос бўлиб юқори даражадаги бюджетни тасдиқлаш тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Масалан, тартибга солувчи даромадлардан ажратмалар вилоятлар бюджетларига Ўзбекистон Республикаси Президентининг кейинги молия йили учун белгиланган Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ва параметрлар прогнози тўғрисидаги қарори асосида, туманлар бюджетларига эса, вилоятларнинг Халқ депутатлари Кенгашлари қарорига асосан ўтказилади.

Амалдаги бюджет қонунчилигига мувофиқ юридик шахсларга солинадиган даромад ёки фойда солиғи, жисмоний шахсларга солинадиган даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи тартибга солувчи солиқлар сифатида белгиланиши мумкин.

Бюджет тизими харажатлари келгуси молия йилида давлатнинг ўз вазифалари ва функцияларини бажариши учун унга зарур бўлган бюджет маблағларидир. Шу муносабат билан харажатлар мақсадли йўналиши ва ҳажмлари давлатнинг муайян ривожланиш босқичида унинг олдида турган вазифаларга қараб ўзгариши мумкин.

«Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун бўйича бюджет харажатларининг таркибий қисмлари уларнинг *иқтисодий мазмунига кўра жорий харажатлар* ва *капитал харажатлар* ҳисобланади.

Жорий харажатлар бюджетлар харажатларининг қуйидагилар билан боғлиқ қисмларини ўз ичига олади: давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари, бюджет муассасаларининг нормал фаолиятини таъминлаш; бошқа бюджетларга жорий молиялаштириш учун давлат томонидан дотациялар, субвенциялар шаклида ёрдам бериш; давлат қарзларини тўлаш (сўндириш) ва хизмат кўрсатиш бўйича фоизлар тўлаш ва бошқ. Бир қанча мамлакатларда бу харажатлар асосан одатдаги бюджет деб аталадиган ёки жорий харажатлар ва даромадлар бюджетида акс эттириладиган сарф-харажатларга тўғри келади.

Капитал харажатларга давлат эҳтиёжлари учун асосий жамғармалар ва маблағларни олиш, қайта ишлаб чиқариш (бунга улар билан боғлиқ харажатлар ва хизматлар ҳам киритилади), давлат эҳтиёжлари учун чет давлатдан ер ва бошқа мулкни олиш ҳамда ерга эгалик ҳуқуқи ва бошқа номоддий активларни олиш учун сарфланадиган харажатлар киради. Бюджет тизими капитал харажатларининг катта қисмини инвестиция фаолияти учун харажатлар ташкил этади. Улар тасдиқланган инвестицион дастурларга мувофиқ амалда ишлаб турган ёки янги ташкил этилаётган корхоналарга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар моддаларини ўз ичига олади.

Бюджетлар харажатлари **маблағларни бериш шакллари**га қараб қуйидагиларга бўлиниши мумкин: бюджет муассасаларини сақлаш учун ажратиладиган маблағлар; давлат контрактлари бўйича товарлар учун, жисмоний ва юридик шахслар томонидан бажариладиган ишлар ва хизматлар учун ҳақ тўлашга ажратиладиган маблағлар; жорий бюджет трансфертлари; капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга – бюджет трансфертлари; маҳаллий бюджетларга – бюджет дотациялари, субвенциялари ва ссудалар; давлат мақсадли жамғармаларига – бюджет дотациялари ва ссудалари; давлат қарзига хизмат кўрсатиш ва тўлаш бўйича маблағлар ва ҳ.к.

Бюджет тизими харажатлари таркиби бюджетлар даражасига қараб муайян фарқларга эга бўлиб, бу умумдават ва минтақавий кўламда ҳал этиладиган вазифаларнинг бир-бирига мос келмаслиги билан боғлиқ. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимига хос бўлган харажатларнинг асосий йўналишларини ажратиш мумкин. Бюджет қонунчилигига мувофиқ, уларга қуйидагилар учун ажратиладиган харажатлар киради:

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, физкультура ва спорт;
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш;
- мудофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш;
- суд ва прокуратура органлари иш фаолиятини таъминлаш;
- давлат заҳиралари ва йўналтириладиган заҳираларни ташкил этиш ва сақлаш;
- давлат марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ва миссиялари фаолиятини таъминлаш;

— иқтисодиёт турли тармоқлари бюджет ташкилотларини сақлаш;

— иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича давлат мақсадли дастурлари ва чора-тадбирларини амалга ошириш ва бошқалар учун харажатлар.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан кейин бюджет тизими харажатларининг янги моддалари вужудга келди. Улар фақат суверен давлат учун хосдир. Хусусан, бу давлат мудофаа қобилияти ва миллий хавфсизлигини таъминлаш, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ва миссияларини сақлаш, ташқи қарзлар бўйича хизмат кўрсатиш шулар жумласидандир.

Барча даражалардаги бюджетлар харажатлари янги моддаларининг юзага келиши бозор муносабатларига ўтиш шароитларида кучли ижтимоий сиёсатнинг амалга оширилиши билан ҳам боғлиқ. Бу харажатлар жумласига аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича чора-тадбирлар учун ажратиладиган харажатлар кириб, улар болали оилалар ва кам таъминланган оилаларга бериладиган нафақалар ҳамда бюджет ҳисобидан аҳолига ижтимоий аҳамиятдаги хизматларга қўйиладиган нархлардаги фарқларни қоплашни ўз ичига олади.

Бюджет тизимининг барча харажатлари турли бюджетлар ўртасида тақсимланиб, бу у ёки бу харажатни муайян бюджетга (республика бюджети ёки маҳаллий бюджетга) киритилишини англатади. Бунда икки белги шундай тақсимлаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу, *биринчидан*, молиялаштирилаётган муассасаларнинг республика ва маҳаллий органларга қарашли бўлиши, *иккинчидан*, молиялаштирилаётган тадбирнинг аҳамиятидир. Республикага қарашли бюджет ташкилотлари бўйича фан, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт учун харажатлар республика бюджети ҳисобидан маблағ билан таъминланади, маҳаллий бюджет ташкилотлари бўйича эса, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан молиялаштирилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорларига асосан иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича қабул қилинадиган давлат мақсадли дастурлари ва чора-тадбир-

ларини амалга ошириш бўйича харажатлар ҳамда мудофаа, миллий хавфсизликни таъминлаш учун сарфланадиган харажатлар, уларнинг давлат учун алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли, республика бюджетига киритилади. Маҳаллий аҳамиятга эга бўлган иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича мақсадли дастурлар ва чора-тадбирларни амалга ошириш маҳаллий бюджетлар ҳисобидан маблағ билан таъминланади.

Маҳаллий бюджетлар харажатлари вилоят, туман, шаҳар бюджетлари ўртасида чегараланади. Бундай тақсимлаш асосида амалдаги қонунчилик билан мустаҳкамланган, ҳар бир аниқ бюджет томонидан тегишли маъмурий-хўжалик тузилма, маҳаллий хўжаликнинг барча эҳтиёжларига хизмат кўрсатиш принципи ётади.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари бюджет қонунчилигига мувофиқ равишда чегараланади.

Бюджетни тартибга солиш тушунчаси ва услублари. Бюджет тизими даромадларини тақсимлашнинг асосий вазифаси Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларини алоҳида бюджетлар ўртасида шундай қайта тақсимлашдан иборатки, улардан ҳар бири ўзига ажратилган барча харажатларни қоплайдиган маблағлар билан таъминланган бўлиши шарт. Бу вазифани *бюджетни тартибга солиш* ҳал этиб, бунда *ҳар бир қуйи бюджет даромадлари ва харажатларини мувозанатга келтириш мақсадида давлат бюджети маблағларини ҳар йили режалли қайта тақсимлаш жараёни тушунилади.*

Бюджетни тартибга солиш турли услублар ёрдамида амалга оширилиб, улар орасида ***тартибга солувчи манбалардан маблағлар ажратиш услуби*** энг муҳим услуб ҳисобланади. Бюджетни тартибга солиш услубининг аҳамияти шу билан белгиланадики, бириктирилган даромадлар етмаган тақдирда, айна мана шу услуб ёрдамида ҳар бир бюджет даромадлари ва харажатларини мувозанатга келтириш учун зарур бўлган маблағларнинг катта қисми берилади. Тартибга солувчи манбалардан маблағлар ажратиш йўли билан қуйи бюджетларни мувозанатлаш имконияти бўлмаган ҳолда, бюджетни тартибга солишнинг бошқа услублари қўлланади: *а) юқори бюджетлардан қуйи бюджетларга бюджет дотациялари ва бюджет субвенцияларини бериш; б) бюджет ссудаларини ажратиш.*

Тартибга солувчи манбалардан маблағлар ажратиш услуби. Бюджет тизими ҳар бир даражаси даромадлари ва харажатларини

баланслаш учун тегишли бюджетларга умумдавлат солиқларидан маблағлар ажратишни тартибга солиш режаси тузилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари лойиҳалари даромад қисмини белгилаш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети бош бошқармаси томонидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига умумдавлат солиқларидан ажратмаларни тартибга солиш режаси тузилиб, унда қуйидагилар белгиланади:

1) тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига ажратмалар нормативлари ва суммалари;

2) республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига бириктириб қўйилган умумдавлат солиқлари рўйхати ва ҳажми;

3) республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига бириктириб қўйилган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар рўйхати ва ҳажми.

Ўз таркибида бошқа қуйи минтақа бюджетига эга бўлган ҳар бир минтақа бюджети учун тартибга солиш режаси тузилади. У ҳар йили кейинги молия йили учун бюджетлар лойиҳалари тузилаётган вақтда ишлаб чиқилади ва молия йили тугаши билан ўз кучини йўқотади.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига тартибга солувчи умумдавлат солиқлари рўйхати ва улардан ажратмалар рўйхатини белгилаш тўғрисидаги таклифлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилади.

Қабул қилинган давлат бюджетига асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига тартибга солувчи умумдавлат солиқлари рўйхати ва улардан ажратмалар рўйхати белгиланади.

Тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан республика (Қорақалпоғистон) ва вилоятга қарашли туманлар ва шаҳарлар бюджетларига ажратмалар нормативлари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига солиқларнинг ўзидан ажратмалар нормативларидан оширилмаган миқдорда белгиланади.

Тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларига ажратмалар нормативлари вилоятга қарашли шаҳар бюджетига солиқларнинг ўзидан ажратмалар нормативларидан оширилмаган миқдорда белгиланади.

Тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан туманга қарашли шаҳарлар бюджетларига солиқлардан ажратмалар нормативлари вилоятга қарашли туман бюджетига солиқларнинг ўзидан ажратмалар нормативларидан оширилмаган миқдорда белгиланади.

Дотация (лат. dotatio – ҳадя, хайр-эҳсон) бюджетни тартибга солиш услуги сифатида – ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солишнинг бошқа маблағлари, хусусан, тартибга солувчи даромадларидан ажратмалар етишмаган тақдирда харажатлар ва даромадлар ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қатъий суммада бегараз ва қайтарилмаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағларидир.

Бюджетни тартибга солишнинг ушбу услуги бир қанча камчиликларга эга бўлиб, бунга бюджетларда назарда тутилган тадбирларни маблағ билан узлуксиз таъминлаб туриш учун жойларда бюджетлардан қўшимча даромадларни йўналтиришда давлат ҳокимияти маҳаллий органлари манфаатдорлиги ва молия органлари жавобгарлиги пасайишини киритиш мумкин. Бундан ташқари, дотация қуйи бюджетнинг ижросини юқори бюджетга – даромадларнинг тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушишига қарам қилиб қўяди, мана шу даромадлар ҳисобидан дотация суммалари ўтказилади. Шу боисдан бюджетни тартибга солиш услуги сифатида дотация фақат шундагина қўлланиладики, унинг ҳудудида йўналтириладиган барча тартибга солувчи даромадлар қуйи бюджетга берилаётганида бириктирилган ва тартибга солувчи даромадлар умумий суммаси режалаштирилган барча харажатларни қопламаган, яъни бюджетни дефицитсиз мувозанатлаштириш-нинг бошқа барча услублари тугаган бўлса.

Субвенция (лат. subvenire – ёрдамга келиш) юқори бюджетдан қуйи бюджетга муайян мақсадларда фойдаланиш шарти билан бегараз ажратиладиган пул маблағларидан иборат. Дотациядан фарқли равишда субвенция муайян бир тадбирни молиялаштириш учун ажратилади ва ундан мақсадли фойдаланиш тартиби бузилган ҳолда, у қайтарилиши лозим. Бир қанча мамлакатларда, масалан: АҚШ, Италия, Германия, Японияда субвенция маҳаллий бошқарув органларига марказдан тасдиқланган, ўз ташаббуси бўйича амалга

ошириладиган муайян дастурлар ёки лойиҳаларни молиялаштириш учун берилади.

Бюджет ссудаси юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёки республика бюджетидан юридик шахс-резидент ёхуд чет давлатга қайтариб беришга асосланган ҳолда ажратиладиган маблағлардир.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетларга бюджет ссудаларини бериш ва олинган бюджет ссудаларини тўлаш тартиби махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжат билан белгиланган.

Юқори бюджетдан ссудалар барча бюджет манбаларидан энг кўп (максимал) йўналтирилган ссудалар кечиктириб бўлмайдиган биринчи навбатдаги тадбирларни молиялаштиришни таъминламаган тақдирда берилади. Улар: а) даромадлар тушумлари билан харажатларни амалга ошириш ўртасидаги режали вақтинча касса узилишларини қоплаш учун; б) даромадлар тушумлари билан харажатларни амалга ошириш ўртасидаги амалдаги вақтинчалик касса узилишларини қоплаш учун; в) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар режали харажатларини мақсадли молиялаштириш схемаларини амалга ошириш учун ажратилади.

Юқори бюджет маблағларидан ссудалар қуйи бюджетга режали ва амалдаги вақтинча касса узилишларини қоплаш учун уч календарь ойгача ҳамда мақсадли молиялаштириш схемаларини амалга ошириш учун бир календарь ойгача муддат билан берилиши мумкин.

Ссудалар юқори бюджетдан қуйи бюджетга ажратилади. Масалан, республика бюджетидан – Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига; вилоят бюджетидан эса, вилоятга қарашли шаҳарлар бюджетларига ва вилоят таркибига кирувчи туманлар бюджетларига ажратилади ва ҳ.к.

Ссудалар жойлардаги ҳокимият ижроия органлари раҳбарлари (уларнинг ўринбосарлари)нинг ёзма аризаси бўйича берилади. Улар Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига жўнатилади, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари (ўринбосарлари) эса, юқори ҳокимиятлар органларига юборади. Бюджетга даромадлар келиб тушмаган ёки бюджет харажатларини олдиндан молиялаштириш зарурати туғилган ҳоллар ҳамда қабул қилинган чоралар тегишли бюджет даромадлари ва харажатлари мувозанатини таъминламаган шароитлар ссуда берилиши учун аризага асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ссудаларни қайтариш ссуда бериш тўғрисидаги шартномада кўрсатилган қатъий белгиланган муддатларда, одатда, пул маблағлари билан амалга оширилади.

Бизнинг республикамиз бюджет қонунчилигида бюджетни тартибга солишнинг субсидия (лот. *subsidium* – ёрдам, қўллаб-қувватлаш) деган услуби қўлланмайди. Бюджетни тартибга солишнинг мазкур услуби жаҳон амалиётида муваффақиятли қўлланиб келинмоқда ва унинг моҳияти шундан иборатки, муайян тадбирларни молиялаштириш учун маблағлар юқори бюджетдан қуйи бюджетларнинг улушлари билан иштирок этиши шарти билан ажратилади.

Бюджет тизимини бошқариш соҳасида вакиллик ва ижро ҳокимияти органларининг ваколатлари. Совет даврида ва иттифок давлати парчаланганидан кейин Россия Федерациясида нашр этилган молия ҳуқуқига оид ўқув адабиётларида алоҳида параграфлар ёки махсус боб анъанавий равишда давлат ва унинг маъмурий-ҳуқуқий тузилмалари (масалан, Россия Федерацияси, Россия Федерацияси субъектлари ҳамда маҳаллий тузилмалар) бюджет ҳуқуқларига бағишланади. «Бюджет ҳуқуқи» атамаси иттифок ва Россия қонунчилигида ҳамда юридик адабиётларда давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджет ҳуқуқи субъектлари сифатидаги мақомини тавсифлаш учун қўлланган. «Бюджет ҳуқуқи» атамаси билан тегишли бюджет (давлат бюджети, маҳаллий бюджетлар)ни тузиш ва тасдиқлаш, муайян (бириктирилган ва тартибга солинадиган) бюджет даромадларини олиш, у ёки бу даражадаги бюджетни мустақил ижро этиш ва уларда назарда тутилган маблағлардан фойдаланиш кабилар билан боғлиқ ваколатларнинг кенг доираси белгиланади.

Республикамиз бюджет қонунчилигида «бюджет ҳуқуқи» атамаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун қабул қилиниши билан муомаладан чиқарилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунини амалга киритиш ҳақида» 2000 йил 14 декабрдаги қарори билан Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий Кенгашларининг бюджет ҳуқуқлари тўғрисида» 1961 йил 6 январдаги қонуни ўз кучини йўқотди. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси ва бошқа маъмурий ҳудудий тузилмалар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар)нинг бюджет

ҳуқуқлари эмас, балки мамлакат вакиллик ва ижроия ҳокимияти марказий ва маҳаллий органларнинг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколати мустаҳкамланган.

Ўзбекистон бюджет қонунчилигида бундай ёндашув ўзини тўла оқлай олмаса керак деб ўйлаймиз. Гап шундаки, асосий бюджет ҳуқуқлари, гарчи умуман давлатга ва унинг айрим маъмурий-ҳуқуқий тузилмаларига тегишли бўлса-да, улар барча даражадаги давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг турлича ваколатларида аниқлаштирилади, улар, илгари кўрсатиб ўтилганидек, амалда Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, туман, шаҳар бюджет ҳуқуқини намоён этади.

Шу билан бирга, «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда давлат олий вакиллик органи – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколати ўз аксини топмаган, у Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқини амалга оширувчи давлат ҳокимият ва бошқарув марказий органлари тизимида алоҳида ўрин тутади, чунки унга бюджет ҳуқуқий муносабатларини тартибга солиш соҳасида бир қанча алоҳида ваколатлар берилган. Ушбу ҳолда, эҳтимол, қонун чиқаруви Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ваколатларининг асослари мамлакат Конституциясида мустаҳкамлаб берилганлигидан келиб чиққан бўлса керак. Бу ваколатларга: давлат бюджетини қабул қилиш; барча бюджетлар даромадларини ташкил этиш учун келиб тушадиган солиқларни белгилаш; бюджет муносабатларини тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатларини қабул қилиш ва бошқалар киради.

Ўзбекистон Республикаси бюджет ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ҳам амалга оширилади. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда ушбу ижроия ҳокимияти марказий давлат органларининг бюджет муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколати мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига давлат бюджети лойиҳасини ишлаб чиқишни ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш, давлат бюджети ижросини ташкил этиш, Молия вазирлиги ва Давлат бюджети ижроси бўйича давлатнинг бошқа бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат этиш вазифалари киради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси зиммасига давлат мақсадли жамғармалари маблағларини шакллантириш ва улардан

фойдаланиш тартибини белгилаш, Давлат бюджетини ижро этиш тўғрисидаги ҳисоботни тасдиқлаш учун Олий Мажлисга киритиш вазифалари ҳам юклатилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ваколатига давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш, давлат бюджети маблағларининг келиб тушиши ва харажат қилиниши тартибини белгилаш ва назорат этиш киради. Шунингдек, бюджет ташкилотлари харажатлар сметалари ва штатлар жадвалларини рўйхатдан ўтказиш, бюджет маблағларини олувчилар томонидан Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда қонунчиликка мувофиқ бошқа ваколатлар ҳам шулар жумласидандир.

Маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджет ҳуқуқлари жойлардаги давлат ҳокимият органлари томонидан амалга оширилади. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда вакиллик ҳамда ижроия органларининг ваколатлари белгилаб берилган. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва барча даражадаги халқ депутатлари Кенгаши мувофиқ равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни қабул қилади ҳамда уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайди. Ушбу органлар маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ҳамда қонунчиликка мувофиқ маҳаллий бюджетларга келиб тушувчи бошқа тўловлар миқдори ва улар бўйича имтиёзларни белгилайди. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимиятлар ваколатига маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва барча даражадаги халқ депутатлари Кенгаши томонидан қабул қилиш учун тақдим этиш, бюджетга тушумларнинг тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушиши ва бюджет маблағларини мақсадли харажат қилиш устидан назоратни ташкил этиш вазифалари киради.

2. Ўзбекистон Республикаси бюджетини шакллантириш тартиби

Бюджет жараёни тушунчаси, унинг принциплари ва босқичлари. «Жараён» атамаси билан муайян натижага эришиш учун амалга ошириладиган кетма-кет ҳаракатлар мажмуи ёки бирор фаолиятни амалга ошириш тартиби белгиланади. Бу маънода, масалан, маъмурий, жиноий, фуқаролик процесси тўғрисида гапирилади ва ҳ.к.

Барча даражадаги давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг бюджет муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколати давлат бюджетини шакллантириш, тузишдан бошлаб уни ижро этиш тўғрисидаги ҳисоботни тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган турли ҳаракатларда намоён бўлиши туфайли, уларни процессуал нуқтаи назардан кўриб чиқиш учун зарур асослар бор. Процесс юридик категория сифатида моддий ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш учун йўналтирилган.

Ўтказилган услубий ёндашувлар асосида моддий бюджет-ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш бўйича фаолиятни бюджет жараёни сифатида кўриб чиқиш мумкин. Бошқача айтганда, бюджет жараёни бюджет ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг моддий бюджет ҳуқуқларини амалга ошириш шакли бўлиб, процессуал бюджет ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси бюджет қонунчилиги бюджет жараёни асосларини мустаҳкамлайди ва уни тартибга солади. Бюджет жараёни тушунчаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида очиқ берилади. *Бюджет жараёни* – қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинган, давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, назорат қилиш, унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш жараёни, шунингдек, давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардир. Ушбу қонунчилик ҳужжатида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини шакллантириш ва ижро этишнинг асосий қоидаларини белгилайдиган нормалар берилган. Мазкур нормаларни ривожлантиришда махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган бўлиб, у давлат бюджетини тузиш ва ижро этишни тартибга солади. Гап Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қоидалари тўғрисида кетаяпти. Давлат бюджети бир хил бўлган, доимий янгиланиб боровчи шаклланиш ва ижро этиш босқичларини даврий равишда ўтиб боради. Бюджет даврийлиги унинг бюджет тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган муддат давомида амал қилади, бу муддат тугаганидан сўнг кейинги муддат учун бюджет тўғрисидаги янги ҳужжат қабул қилинади. Бюджет тўғрисида чиқарилган ҳужжат амал қилган муддат бир йилни ташкил этади ва у *бюджет йили* деб аталади.

Бизнинг мамлакатимизда бюджет йили календар йилга тўғри келади, яъни у 1 январдан бошланиб, 31 декабрда тугайди. Турли

давлатларда парламент сессияларининг ҳар хил вақтда ўтказилиши натижасидаги фарқлар, тарихий анъаналар ва бошқа сабабларга кўра бюджет йили бир хил бошланмайди. Масалан, у Франция, Германия, Италия, Бельгияда – 1 январдан, Буюк Британия, Япония, Канадада – 1 апрелдан, Швеция, Норвегия, Покистонда – 1 июлдан, АҚШда – 1 октябрдан бошланади.

«Бюджет йили» тушунчаси билан бирга, «бюджет даври» тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, у режалаштирилаётган давр учун бюджет тузишдан бошлаб то уни ижро этиш тўғрисидаги ҳисобот тасдиқлангунига қадар бўлган вақт оралиғини ўз ичига олади. Ўзбекистонда бюджет даври уч йилга яқин вақт давом этади ва у бизнинг республикамизда бюджет жараёнининг умумий давомийлигини ташкил этади. Бюджет даври бир-бири билан кетма-кет ўрин алмашадиган бюджет жараёнининг бир неча босқичларини ўз ичига қамраб олади. Молия ҳукуқига оид адабиётларда бюджет жараёнининг босқичлари тўғрисида турлича фикрлар мавжуд бўлиб, айрим ҳолларда тўрт босқичга, бошқа ҳолларда беш босқичга ажратилади. Аммо, бизнинг фикримизча, бу ҳолат принципиал хусусиятга эга эмас, чунки асосийси бюджет жараёнининг барча элементлари ажратилаётган босқичларда акс эттирилса, етарлидир. Бундан ташқари, у ёки бу мамлакат бюджет қонунчилигида бюджет жараёнининг анъанавий равишда ҳеч қачон кўриб чиқилмаган босқичлари ҳам мустақамланган бўлиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон бюджет қонунчилигида давлат бюджети кўрсаткичларини бюджет маблағларини олувчиларга етказиш босқичи назарда тутилган.

Бизнинг республикамизда бюджет жараёни қуйидаги босқичлардан таркиб топган:

- 1) бюджетни тузиш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш;
- 2) бюджетни бюджет маблағларини олувчиларга етказиш;
- 3) бюджетни ижро этиш ва унинг ижросини назорат қилиш;
- 4) бюджетни ижро этиш тўғрисидаги ҳисоботни тузиш ва тасдиқлаш.

Бюджет жараёнининг таркибий қисми бюджетни тартибга солиш – давлат бюджет тизими даражалари ўртасида маблағларни қайта тақсимлашдан иборат.

Бюджет жараёни асосида муайян принциплар мавжуд бўлиб, бутун давлат бюджет тизимининг барқарор ва самарали ишлаши учун уларга қатъий риоя этилиши зарур. Шу сабабли бюджет жараёнига бюджет тизими учун хос бўлган: *барча бюджетларнинг*

бирлиги, тўлиқлиги, реаллиги, баланслиги, ошкоралиги каби принципларнинг хос бўлиши тасодифий ҳол эмас. Шу билан бирга, фақат бюджет жараёнига хос алоҳида принциплар ҳам мавжуд бўлиб, уларга *бюджетнинг ҳар йили такрорланиб туриши, вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари ўртасида ваколатларни чегаралаш, бюджет кўрсаткичларини ихтисослаштириши* киради.

Бюджетнинг *ҳар йили такрорланиб туриши* принципи шунда намоён бўладики, Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети бюджет йили учун тузилади ва қабул қилинади. Бу принципнинг муҳимлиги шу билан белгиланадики, у аниқ даврда (бюджет йилида) ижтимоий-сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жараёнлар ривожланишини тўлиқроқ ҳисобга олиш ҳамда уларни амалга ошириш учун бюджетдан маблағларни мақсадли йўналтирилган ҳолда ажратиш учун имкон беради.

Бюджетни тузиш ва ижро этиш ижроия ҳокимияти органларининг функциялари бўлиб, бюджетни кўриб чиқиш, тасдиқлаш ва назорат этиш ваколатли ҳокимият органлари вазифасидир. *Вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари ўртасида ваколатларни чегаралаш* принципи мана шунда намоён бўлади. Бу принципнинг роли шундан иборатки, бюджет жараёнида вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг фаолияти такрорланмайди. Бундан ташқари, нафақат бюджетни ижро этиш, балки бюджетни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнида ҳам вакиллик органлари томонидан амалга ошириландиган назорат давлат марказлаштирилган пул жамғармалари маблағларининг оқилона равишда тақсимланиши ва улардан қатъий белгиланган мақсадлар бўйича фойдаланилиши учун жиддий кафолат бўла олади.

Бюджет жараёнининг барча босқичларида *бюджет кўрсаткичларини ихтисослаштириши* принципи амал қилади. Бу принципнинг моҳияти бюджет даромадларини – уларнинг келиб тушиш манбалари бўйича, харажатларини эса – улардан фойдаланиш йўналишлари бўйича аниқлаштиришдан иборат бўлиб, бу бюджет таснифи орқали амалга оширилади.

Бюджет таснифи давлат бюджети тузилмасига кировчи бюджетлар даромадлари ва харажатлари ҳамда унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлашдан иборат.

Бюджет таснифи давлат бюджетини шакллантириш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини тартибга солиш учун фойдаланилади ва бюджет

маълумотларини халқаро тасниф тизимларининг шунга ўхшаш маълумотлари билан солиштириш, қиёслаш учун имкон беради.

Бюджет таснифи: а) давлат бюджети даромадларини таснифлаш; б) давлат бюджети харажатларини функционал, ташкилий ва иқтисодий таснифлаш; в) давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбаларини таснифлашни ўз ичига қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларини таснифлашда даромадлар тушумларнинг манбалари ва турлари бўйича гуруҳларга ажратилади.

Давлат бюджети харажатларини функционал таснифлаш уларни давлат бошқарув органлари, жойлардаги давлат ҳокимият органлари ҳамда бошқа бюджет ташкилотлари томонидан бажариладиган асосий вазифалар бўйича гуруҳларга ажратиш ҳисобланади.

Давлат бюджети харажатларини ташкилий таснифлашда харажатлар бюджет ташкилотлари, хўжалик юритувчи субъектлар турлари ҳамда бюджетдан ажратилган маблағларни уларни бевосита олувчилар ўртасида тақсимлашни акс эттирувчи тадбирлар бўйича гуруҳларга ажратилади.

Давлат бюджети харажатларини иқтисодий таснифлаш уларни иқтисодий йўналиши ва тўловларнинг турлари бўйича таснифлашдан иборат. У харажатларнинг қуйидаги гуруҳларини ўз ичига қамраб олади: 1) иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар (болали оилалар ва кам таъминланган оилаларга нафақалар, стипендиялар ва бошқ.); 2) иш ҳақига қўшимчалар; 3) капитал қўйилмалар (давлат инвестицион дастурида назарда тутилган рўйхатларга мувофиқ); 4) бошқа харажатлар.

Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбаларини таснифлаш уларни молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳларга ажратишдан иборат.

Бюджет таснифи Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш ва қабул қилиш. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети лойиҳасини тузишга доир ишлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан мувофиқлаштирилади ва амалга оширилади. Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли ҳокимиятлар молия бошқармалари (бўлимлари) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тузишга оид ишларни мувофиқлаштиради ва амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети лойиҳаси даромадлар ва харажатлар бўйича мамлакат ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри иқтисодиёти ривожланишининг макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнозига мувофиқ тузилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёнида бюджет даромадларининг уларни ташкил этиш манбалари бўйича келиб тушиши прогнози ҳамда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти макроиқтисодий ривожланиш параметрлари лойиҳасида назарда тутилган халқ хўжалиги тармоқларини ривожлантиришда нисбатларга риоя этиш учун харажатлар прогнозини белгилаш таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети лойиҳасида харажатлар назарда тутилган даромадлардан келиб чиқиб, тақчилликнинг чегара миқдори ҳисобга олинган ва уни қоплаш манбаи аниқланган ҳолда белгиланади. Кейинги йил учун мўлжалланган Қорақалпоғистон Республикаси бюджет лойиҳалари, маҳаллий бюджетлар лойиҳаларида назарда тутилган харажатларни қоплаш учун ўтган молия йилида тегишли бюджетлар натижалари бўйича ҳосил бўлган бюджет маблағларининг бўш турган қолдиқлар суммаси ҳам ишлатилиши мумкин.

Муайян давр учун мўлжалланган бюджет харажатларининг унинг даромадларидан режаланиши – дефицит фақат республика бюджети параметрларида назарда тутилиши мумкин. Уни қоплаш манбалари ички ва ташқи қарзлар натижасида жалб этиладиган маблағлар, молия йили бошидаги республика бюджети маблағлари қолдиғи ҳамда қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ бошқа манбалар бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёнида республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасида маблағларни бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш бўйича юзага келадиган ўзаро муносабатлар, шу жумладан тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга ажратиладиган маблағлар миқдори белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадлари ва харажатлари республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ўртасида чегараланади. Бунда Ўзбекистон Республикаси макроиқтисодий ривожланиш параметр-

лари лойиҳаси билан назарда тутилган тадбирларни молиялаштиришни таъминлаш вазифалари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг умумдавлат аҳамиятидаги тадбирларни амалга оширишда иштирок этиш даражасидан келиб чиқилади. Давлат бюджети лойиҳасини тузиш жараёни Ўзбекистоннинг амалдаги бюджет қонунчилиги нормаларида аниқ-равшан белгилаб берилган бир неча кетма-кет босқичларни ўз ичига қамраб олади. Уларга:

- *бюджет сўровини жўнатиш;*
- *тегишли ҳудудлар бюджетлари ҳамда мақсадли давлат жамғармалари сўровлари ва лойиҳаларини бериш;*
- *давлат бюджети ва бюджетномалари лойиҳасини тайёрлаш.*

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда кейинги молия йили учун *бюджет сўровини* қуйидагиларга жўнатади:

а) республика бюджетидан молияланадиган бюджет маблағларини олувчиларга – улар уч кун давомида бюджет буюртмаларини тузиш бўйича ишларни ташкил этиш тўғрисида буйруқ чиқаради;

б) Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимиятига – улар томонидан тегишли ҳудудлар бюджетлари лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этиш учун.

Айни вақтда бюджет сўрови давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органларга ҳам давлат мақсадли жамғармалари тегишли бюджетлари лойиҳаларини тайёрлаш учун жўнатилади.

Бюджет сўровини олгач, республика бюджетидан бюджет маблағларини олувчилар *бюджетдан ажратиладиган маблағларни олиш учун ариза (буюртма)* тузадилар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимияти эса, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган шакл бўйича *тегишли ҳудудлар бюджетлари лойиҳаларини* тузадилар. Бу лойиҳалар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) *даромадлар бўйича* – солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар контингенти ҳамда давлат бюджетига бошқа даромадлар бўйича ҳисоб-китоблар тегишли минтақалар ва даромадларнинг ҳар бир тури бўйича алоҳида тузилади.

2) *харажатлар бўйича* – кўрсаткичлар рўйхати, унинг асосида бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратилган маблағларни олиш учун буюртмалар тузиши керак, яна тармоқлар, штатлар ва контингентлар бўйича кўрсаткичлар тузилади.

Бюджетдан ажратиладиган маблағларни олувчилар бюджетдан малағлар ажратилиши учун буюртмаларни белгиланган муддатларда тегишли молия органларига тақдим этадилар. Демак, Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетлардан молияланадиган бюджет маблағларини олувчилар буюртмаларни Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимияти молия бошқармаларига жорий йилнинг биринчи июнидан кечиктирилмаган ҳолда, республика бюджетидан молияланадиганлар эса, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига жорий йилнинг биринчи июлидан кечиктирилмаган ҳолда жўнатадилар.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимияти, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимлови органлар кейинги молия йили учун мўлжалланган тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузадилар ва уларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартиб ва муддатларда, аммо жорий йилнинг биринчи июлидан кечиктирилмаган ҳолда тақдим этадилар.

Республика бюджетидан маблағлар олувчиларнинг аризаларига асосан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республика бюджетни лойиҳасини тайёрлайди ва Қорақалпоғистон Республикаси бюджетни, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари лойиҳалари ҳамда давлат мақсадли жамғармалари бюджетлари лойиҳалари кўриб чиқилишини ҳисобга олиб, кейинги молия йили учун Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетни лойиҳасини тузади. Бу лойиҳа қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) бюджет таснифига мувофиқ равишда акс эттириладиган Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари;

2) тартибга солувчи умумдавлат солиқларидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджетни, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига ажратиладиган маблағлар нормативлари ҳамда кўрсатилган бюджетлар даромадлари (бюджет дотациялари, субвенциялар билан бирга) ва харажатлар миқдори;

3) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларининг айланма касса миқдорлари;

4) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира жамғарма-лари, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари захира жамғармалари миқдорлари (тегишли бюджетлар маблағлари назарда тутилмаган харажатларни қоплаш учун йўналтирилиши мумкин бўлган доирада);

5) давлат бюджети тақчиллигининг чекланган миқдори ва уни молиялаштириш манбалари;

6) давлат ички ва ташқи қарзлари, давлат томонидан бериладиган кредитлар, кафолат жамғармасининг чекланган миқдори.

Давлат бюджети лойиҳасини тузгандан кейин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ваколатли вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда тегишли ташкилотлар билан биргаликда **бюджетномаси** лойиҳасини ишлаб чиқади ва 15 сентябрга қадар уни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади. Бунда қуйидагилар акс эттирилади:

1) ўтган йил учун мўлжалланган мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий яқунлари ва жорий йил учун мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий яқунлари прогноз баҳоси;

2) ўтган йил учун мўлжалланган Давлат бюджетининг ижроси тўғрисида ҳисобот ва жорий йил учун давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси;

3) кейинги йил учун мўлжалланган асосий макроиқтисодий кўсаткичлар, улар асосида кейинги йил учун тузилган давлат бюджети лойиҳаси;

4) кейинги йил учун мўлжалланган мамлакат бюджет ва солиқ сиёсати асосий йўналишлари лойиҳаси;

5) кейинги йил учун мўлжалланган мамлакат бюджет ва солиқ сиёсати асосий йўналишларига шарҳлар;

6) ички ва ташқи давлат қарзлари ва улар бўйича харажатларнинг аҳволи тўғрисида маълумотлар;

7) кейинги молия йили учун давлат бюджети лойиҳаси.

Бюджетномаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига жорий йилнинг ўн бешинчи октябридан кечиктирилмаган ҳолда тақдим этилади.

Республикаимиз бюджет қонунчилигида давлат бюджетини кўриб чиқиш ва қабул қилиш жараёнини тартибга солувчи нормалар амалда йўқ. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниши кўрсатилган, холос (29-модда). Шу билан бирга, бюджетни ваколатли ҳокимият органларида кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тўғрисидаги масала жуда муҳимдир. Эҳтимол, кўпгина мамлакатларнинг бюджет қонунчилигида бюджетни кўриб чиқиш ва тасдиқлашнинг батафсил тартиби (регламенти) назарда тутилиши тасодифий ҳол бўлмаса керак.

Масалан, Россия Федерациясида бундай регламент 1994 ва 1995 йилларда қабул қилинган «Федерал бюджетни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисида»ги махсус қонунлар билан мустаҳкамланган. Бюджетни вакиллик органлари томонидан кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнини ҳуқуқий тартибга солишга бўлган бундай эътибор бир қанча объектив омиллар билан боғлиқ. Биринчидан, бу — бюджетнинг парламентда тезлаштирилган ўтиш жараёнини белгилаш йўли билан молиявий ресурсларнинг парламент томонидан бошқарилиши тезкорлигини таъминлаш зарурати. Иккинчидан, тақдим этилган бюджет лойиҳасини моддалар бўйича парламент қўмиталари ва комиссияларида кўриб чиқиш парламент фракцияларининг ушбу ҳужжатга бўлган муносабатини олдиндан аниқлаш ҳамда унга ўз вақтида тегишли тузатишлар киритиш учун имконият беради ва ҳ.к.

Аммо бизнинг республикаимизда давлат бюджетини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнларини белгилаб берувчи қонунчиликнинг йўқлиги ҳали бундай жараён йўқ деган гап эмас. Чунки Олий Мажлисда Бюджет, банк ва молиявий масалалар бўйича қўмита тузилган бўлиб, у парламентнинг бошқа қўмита ва комиссиялари билан узвий ҳамкорликда, жумладан давлат бюджети лойиҳасини кўриб чиқиш ва унга зарур тузатишларни киритиш бўйича таклифларни тайёрлаш билан боғлиқ масалалар юзасидан иш олиб боради. Мустақил Ўзбекистоннинг бюджет қонунчилиги ҳозирги вақтда шаклланиш босқичида бўлиб, бу босқич ҳали тугалланмаган. Мамлакатимиз бутун бюджет тизимининг самарали ишлаши кўп жиҳатдан давлат бюджетини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш жараёнини белгилаб берувчи нормалар унда қанчалик тўлиқ ва объектив акс эттирилишига боғлиқдир.

Бюджет кўрсаткичларини ижрочиларга етказиш. Бюджет қонунчилигида Давлат бюджетини бюджет маблағларини олувчиларга етказиш билан боғлиқ бўлган бюджет жараёнининг алоҳида босқичи ажратилиши муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Лекин молия ҳуқуқига оид илмий ва ўқув адабиётларида ҳамда бошқа давлатлар бюджет қонунчилигида бундай босқич ажратилмаган ва кўриб чиқилмайди. Таркиб топган назарияга мувофиқ ҳамда қонунчилик амалиётига кўра, бюджетни тасдиқлаш босқичидан кейин дарҳол уни ижро этиш босқичи келади. Мазкур ҳолда бюджетнинг амалда бажарилиши вазифаси тасдиқланган бюджет кўрсаткичларини унинг кўп сонли ижрочилари фақат олганидан кейингина реал ҳал қилиниши мумкинлиги диққат-марказдан четда қолаяпти. Бюджетни бюджет маблағларини олувчиларга етказиш босқичи айна мана шу вазифани ҳал этиш учун қаратилган.

Бюджет жараёнининг кўриб чиқиладиган босқичи муҳим элементи бюджет кўрсаткичлари ва бюджетни ижро этиш учун зарур бўлган бошқа маълумотларни етказиш муддатлари ҳисобланади. Бунда улар бюджет кўрсаткичларини етказиш жараёни режалаштириладиган молия йили бошлангунига қадар тугалланиши, янги молия йилининг биринчи кунидан бошлаб бюджетни амалда ижро этишга киришиш учун бюджетни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш муддатлари билан албатта боғланган бўлиши керак.

Давлат бюджетини бюджет маблағларини олувчиларга етказиш тартиби ва муддатлари «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун (30-модда) ва Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини тузиш ва ижро этиш қоидалари (IV-боб)да белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниб, унинг параметрлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланганидан кейин Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимияти, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармаларига қуйидагиларни маълумот учун етказди:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджети даромадлари ва харажатлари ҳажмлари;

- республика бюджетидан кейинги молия йили учун уларга бериладиган бюджет дотациялари (субвенциялари) ҳажмлари,

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджети захира жамғармаси миқдори;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджети айланма касса миқдорлари;

– Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджетига тартибга солувчи умумдават солиқларидан ажратмалар нормативлари.

Бундай ахборот, маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳудудий Молия бош бошқармаси томонидан уч кунлик муддат ичида етказилади. Уларга асосан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар вакиллик органлари давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичида тегишли бюджетларни қабул қилишади.

Давлат бюджети даромадларининг тасдиқланган йиллик ва чораклик ҳажмлари бюджет таснифи бўлимлари, параграфлари бўйича тегишли ҳудудларга бўлинган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасига етказиб берилади.

Даромадлар контингенти (ҳажми) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган шакллар бўйича бир ҳафталик муддат ичида етказилади.

Республика бюджети ҳисобидан молияланадиган бюджет маблағларини олувчиларга Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган шакллар бўйича бюджет таснифига мувофиқ харажатлар бўлимлари, боблари, параграфлари, гуруҳлари, турлари ва объектлари бўйича улар учун белгиланган харажатлар ҳажмлари ўн кунлик муддат ичида маълум қилинади.

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган шакллар бўйича улар учун назарда тутилган даромадлар ва харажатлар ҳажмлари тўғрисидаги маълумотларни, республика бюджетидан молияланадиган бюджет маблағларини олувчилар каби, бир хил муддатда оладилар.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари ва Тошкент шаҳар бюджети қабул қилинганидан кейин тегишли молия органлари бир ҳафталик муддат ичида жойлардаги давлат солиқ хизмати органларига – кўрсатилган бюджетлар тасдиқланган даромадлар ҳажмларини, ушбу бюджетлардан молияланадиган ташкилотларга эса – улар учун белгиланган

бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмларини маълумот учун етказадилар. Республика (Қорақалпоғистон) ва вилоятларга қарашли туманлар ва шаҳарлар бюджетлари, шунингдек, шаҳар (туманга қарашли шаҳарлар) таркибига кируви туманлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бюджетлар кўрсаткичлари тегишли солиқ органларига ва тегишли бюджетлардан бюджетдан ажратилган маблағларни олувчиларга худди шундай тартиб ва муддатларда етказиб берилади.

Бюджетни ижро этиш ва унинг ижросини назорат қилиш.
Давлат бюджетини ижро этиш – унинг даромад қисмида режалаштирилган тўловларнинг ҳар бир манба бўйича ўз вақтида ва тўлиқ келиб тушишини таъминлаш, шунингдек, унинг харажат қисмида назарда тутилган барча тадбирларни узлуксиз молиялаштиришдир.

«Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунга мувофиқ давлат бюджети ва унинг тузилмасига кирувчи бюджетларни ижро этиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, жойлардаги ижроия органлари ва Молия вазирлиги ваколатига киради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бюджетининг ижро этилишини ташкил қилади, Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг давлат бюджетини ижро этиш бўйича ишларини мувофиқлаштиради ва назорат қилади, давлат мақсадли жамғармалари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилайди. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва жойлардаги ижроия органлари маблағларнинг тегишли бюджетларга тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушиши ҳамда уларнинг белгиланган мақсадларда харажат қилиниши устидан назоратни амалга оширади.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни бевосита ижро этиш молия органлари тизими (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, тегишли ҳокимиятлар молия бошқармалари ва бўлимлари) томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари давлат бюджети ва унинг тузилмасига кирувчи бюджетларнинг қонунчиликда белгиланган параметрлар доирасида ижро этилиши учун масъул ҳисобланади. Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги давлат бюджети ижросини таъминлайди, республика бюджетини ижро этади, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг ижро этилишига раҳбарлик қилади. Бу орган давлат бюджетида назарда тутилган барча даромадларнинг келиб тушишини таъминлаш ҳамда бюджетдан ажратилган маблағларнинг қатъий белгиланган мақсадларда оқилона ва тежамкорлик билан ишлатилиши юзасидан чора-тадбирларни ташкил этади ва амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республика бюджетининг вазирликлар, идоралар, бюджет ташкилотлари ва хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ижро этилиши, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банкларнинг бюджет касса ижроси қоидаларига риоя этиши, капитал қўйилмалар ва бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан амалга ошириладиган бошқа тадбирларнинг банклар томонидан молияланишини назорат қилади. Йўналтирилган сертификатларни тайёрлаш, расмийлаштириш, бериш, ижро этиш ва ҳисобини юритиш тартиби ҳамда турли даражадаги бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги бухгалтерия ҳисобини юритиш тартибини белгилайди ва ҳ.к.

Бюджетни ижро этиш бўйича функцияларини амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республика вазирликлари ва идоралари, бошқа ташкилотлар, корхоналар, муассасалардан давлат бюджети ижросини назорат этиш учун тегишли материалларни олишга ҳақли. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда маблағларни ноқонуний харажат қилиш фактлари аниқланган ҳамда илгари берилган маблағларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар ва белгиланган бошқа ҳисоботлар тақдим этилмаган тақдирда, тегишли вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларига бу ҳақда хабар бериб, уларни бюджет ҳисобидан молиялаштиришни чеклаш, зарур бўлган ҳолларда эса, тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Қорақалпоғистон Республикаси ва бошқа маъмурий-ҳудудий тузилмалар молия органлари ҳам давлат бюджети тегишли даражадаги бюджетларининг ижроси бўйича худди шундай функцияларни бажаради.

Давлат бюджетининг ижро этилишида солиқ ва божхона хизмати органлари катта роль ўйнайди. Солиқ органлари солиқлар, мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисоблаб ёзилиши, уларнинг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл

жамғармасига, Молия вазирлиги хузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушишини назорат қилади. Божхона органлари зиммасига божхона тўловларининг тўғри ҳисоблаб ёзилиши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини назорат этиш вазифаси юклатилган. Назорат функцияларини амалга ошириш учун солиқ ва божхона хизмати органларига тегишли ваколатлар берилган.

Давлат бюджетини ижро этишда бюджетнинг касса ижроси, яъни *пул маблағларини қабул қилиш, сақлаш ва бюджетдан ажратилган маблағларни олувчиларга бериш* катта роль ўйнайди.

«Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда давлат бюджетининг касса ижроси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан амалга оширилиши назарда тутилган. Шундай қилиб, «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонун 3-моддасига мувофиқ Марказий банкнинг асосий вазифаларидан бири Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан ҳамкорликда давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этишдан иборат. Марказий банк топшириғи бўйича давлат бюджетининг касса ижроси бўйича операцияларни Ўзбекистондаги барча банклар бажариши мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни 27-моддаси).

Республика банклари давлат бюджетига хизмат кўрсатиш бўйича касса операцияларини амалга оширар экан, улар қуйидаги операцияларни бажаришади:

- Республика ва маҳаллий бюджетлар даромадларига келиб тушадиган маблағларни қабул қилади ва тегишли ҳисобварақларга киритади;

- давлат солиқлари ва даромадлари бўйича тушумлардан маҳаллий бюджетларга маблағлар ажратади;

- республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар маблағларини ҳисобварақларда мавжуд бўлган суммалар доирасида беради ва х.к.

Банклар кўрсатилган операцияларни бажарар экан, республика бюджети даромадлари ва харажатлари ҳисобини юритади, белгиланган муддатларда республика бюджетининг даромадлар бўйича касса ижроси тўғрисида ҳисобот; корхоналар, ташкилотлар, муассасалар томонидан бюджетга солиқларни ўтказиш учун топшириқномалар ҳамда давлат мақсадли жамғармаларига бадалларнинг ўз вақтида тақдим этилишини назорат қилади; республика ва маҳаллий бюджетларда турган муассасалар ва ташкилотларга ҳисоб-китоб ва

касса хизматини кўрсатади, Марказий банкнинг амалдаги кўрсатмаларига мувофиқ равишда бюджет маблағлари ва бюджетдан ташқари маблағлар берилишини назорат қилади.

2006 йил 1 январдан бошлаб мамлакатимизда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизими жорий этилди.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси давлат бюджетининг барча даромадларини ягона ғазна ҳисобварағига киритишдан, шунингдек давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобварақдан тўлашдан иборат.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси қонун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган махсус ваколатли молия органи ҳамда унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги ҳудудий бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Ғазначиликнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- давлат бюджетининг касса ижроси;
- давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга ошириш;
- давлат бюджети маблағларини бошқариш;
- давлат бюджетда маблағлар назарда тутилган юридик ёки жисмоний шахслар номидан ва уларнинг топшириғига биноан тўловларни амалга ошириш;
- давлат бюджети ижросининг қандай бораётганлиги тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзларига хизмат кўрсатиш, Ўзбекистон Республикаси кафолатларини бажариш ва ҳ.к.

Ғазначилик ўз зиммасига юклатилган вазифаларни давлат бошқарувининг бошқа органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, тижорат банклари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажаради. Мазкур органлар ва ташкилотлар давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширишда, унинг маблағларини бошқаришда, давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга оширишда ғазначиликка кўмаклашишлари шарт.

Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар тегишлича республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари

даромадларида акс эттирилади. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ягона ғазна ҳисобварағига киритилиб, улар мазкур ташкилотларнинг даромадларида акс эттирилади.

Давлат бюджетининг харажатлари ягона ғазна ҳисобварағи ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларидан белгиланган муддатларда ва тегишинча республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларининг қолдиқлари доирасида амалга оширилади.

Ғазначилик ягона ғазна ҳисобварағидаги ва ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобварақларидаги давлат бюджети маблағларини уларни давлат бюджетининг харажатларини белгиланган муддатларда амалга ошириш учун йўналтириш, шунингдек давлат бюджети бўш маблағларини банк депозитлари ва бошқа активларга вақтинча жойлаштириш ҳамда улар ҳисобидан республика бюджетига, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига, маҳаллий бюджетга, шунингдек давлат мақсадли жамғармаларига бюджет ссудалари бериш йўли билан бошқариб боради.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг ижроси республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар даромадлар кўрсаткичларининг чораклар бўйича тақсимооти ва харажатлар рўйхатига асосан амалга оширилади.

Республика бюджети Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан даромадлар ва харажатлар рўйхати бўйича ижро этилади. Республика даромадлар ва харажатлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тузилади ва бу ҳужжат бюджетга даромадлар келиб тушишини назорат қилиш ҳамда республика бюджетидан молияланадиган бюджет маблағларини олувчиларга маблағларни ўтказиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бюджет даромадлари ва харажатларини чораклар бўйича тақсимлаб, тасдиқланган йиллик режага мувофиқ ҳамда режалаштирилаётган молия йили учун тасдиқланган алоҳида ва йиғма сметаларга асосан тузилган харажатлар тўпламига кўра республика бюджети даромадлари ва харажатларининг чораклар бўйича тақсимланган йиллик рўйхатини тузади. Даромадлар ва харажатлар рўйхатининг якуний маълумотлари бўлимлар ва боблар бўйича тасдиқланган йиллик бюджет ва унинг чораклар бўйича тақсимоотида қабул қилинган миқдорга тўғри келиши лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар тегишли маъмурий-худудий тузилмаларнинг молия органлари томонидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар бюджетлари даромадлари ва харажатлари йиллик режавий ҳажмларининг чораклар бўйича тақсимотига асосан қонунчиликда белгиланган тартибда ижро этилади.

Республика бюджети даромадлари ва харажатларининг чораклар бўйича рўйхати, бюджет тизими тақсимоти, давлат бюджети даромадлари ва харажатларини оператив бошқариш ҳамда уларнинг бутун йил давомида бир маромда келиб тушиши ва улардан фойдаланилишини таъминлайди. Бюджетлар даромадлари ва харажатларини чораклар бўйича ажратиш, йил давомида бюджетдан ажратиладиган маблағлар даромадлар ва харажатлар тушуми нотенглигини ҳисобга олган ҳолда, уларни ҳар бир чорак доирасида тўлиқ мувозанатлаштириш ҳамда бюджетлар ижросини текшириш самарадорлигини ошириш учун зарурдир.

Ўзбекистон бюджет қонунчилигига мувофиқ давлат бюджетининг ижроси даромадлар ва харажатлар бўйича белгиланган параметрлар доирасида амалга оширилиб, бунда жорий молия йили учун белгиланган тақчиллик мўлжалланган миқдоридан ошиб кетишига йўл қўйилмаслиги лозим. Шу боисдан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва жойлардаги ҳокимият вакиллик органлари давлат бюджетининг даромадлари ёки харажатларини қисқартиришга олиб келадиган бирон-бир ҳаракатларни (агар бундай ҳаракатлар тақчилликнинг қонунчиликда белгиланган даражаси доирасидан ошишига олиб келадиган бўлса) қабул қилиш ҳуқуқига эга эмас. Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикаси ва бошқа маъмурий-худудий тузилмалар ваколатли органлари бюджет тизимини оператив бошқариш мақсадида «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун (35-модда)да назарда тутилган шартларга албатта риоя этган ҳолда, тегишли бюджет даромадлари ва харажатларини қисқартириш бўйича қарорлар қабул қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини ижро этиш жараёнида бюджет даромадлари ва харажатларининг тасдиқланган параметрларига, «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун 34-моддасида белгиланган тартибда ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Бундай ўзгартиришлар киритиш Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларининг тегишли йил учун Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети қабул қилинганидан кейин қабул қилиниши муносабати билан ҳамда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида назарда тутилган ҳолларда амалга оширилиши мумкин.

Бюджетнинг даромадга тегишли моддаларини ижро этиш юридик ва жисмоний шахслар томонидан тегишли солиқлар ва солиқ бўлмаган тўловларнинг давлат бюджетининг у ёки бу даражадаги бюджетларига ўтказилиши билан боғлиқ. Бунда юридик шахслар тўловлар суммасини мустақил равишда ҳисоблаб чиқиб, уларни тегишли даражадаги бюджет ҳисобига ўтказди. Жисмоний шахсларнинг маблағлари иш берувчилар томонидан иш ҳақидан суммаларни ҳисоблаб, ушлаб қолиш, бевосита жисмоний шахсларнинг ўзлари томонидан тўловларнинг тўланиши орқали бюджетга келиб тушади. Давлат бюджетининг харажатлар моддалари маблағларни олувчилар томонидан бюджет маблағларидан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади.

Бюджет маблағларидан фойдаланиш ҳуқуқи бюджетдан ажратилган маблағларни олувчиларда улар қонунчиликда белгиланган тартибда тегишли молия органларининг молияловчи бўлимлари харажатлар сметаси ва штатлар жадвалларида рўйхатга олинган вақтда юзага келади. Бюджетларда у ёки бу тадбирларни молиялаштириш учун назарда тутилган маблағлар адабиётларда *бюджет кредитлари* деб аталади. Давлат бюджетидан молиялаштириладиган харажатларни амалга ошириш учун тегишли маблағлар ***бюджетдан ажратиладиган маблағларни тақсимловчиларга*** берилади.

Бюджетдан ажратиладиган маблағларни тақсимловчилар бюджет ташкилотлари, корхоналар ва хўжалик ташкилотлари раҳбарлари ёки уларнинг вазифаларини бажарувчи шахслар бўлиб, уларга тегишли бюджетлар ва харажатлар сметаларида тасдиқланган параметрлар доирасида бюджетдан ажратиладиган маблағларни тасарруф этиш ҳуқуқи берилган.

Ўзларига берилган ваколат доирасига кўра бюджетдан ажратиладиган маблағларни тақсимловчилар: *бош тақсимловчилар* ва *қуйи тақсимловчиларга* бўлинади.

Бюджетдан ажратиладиган маблағларни бош тақсимловчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга: бюджет маблағларини тегишли вазирлик, идора бошқарув аппаратини сақлаш учун харажат қилиш (агар бу давлат бюджетида назарда тутилган бўлса); бевосита ушбу

органлар томонидан марказлаштирилган тадбирларни амалга ошириш учун харажат қилиш; уларга берилган бюджет маблағларини тасарруфидаги муассасалар ўртасида тақсимлаш ва ҳ.к.

Масалан, республика бюджети бюджетдан ажратилган маблағларни бош тақсимловчилар Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларининг раҳбарлари ҳисобланади. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари ҳамда шаҳар ва туманлар бюджетлари бош тақсимловчилари эса, тегишли маъмурий-ҳудудий бирликлар ижроия ҳокимияти органларининг тармоқ бўлимлари ва бошқармалари раҳбарларидир.

Бюджетдан ажратилган маблағларни бош тақсимловчилар бево-сита у ёки бу даражадаги молия органларидан олади.

Бюджетдан ажратиладиган маблағларни **қуйи тақсимловчилар** ўзларига берилган ҳуқуқлар ҳажмига қараб икки гуруҳга бўлинади. **Биринчи гуруҳ**га мустақил харажатлар сметасига эга бўлиб, бюджет маблағларини бюджетдан ажратиладиган маблағларни бош тақсимловчилардан ўзлари бошқараётган ташкилотлар харажатлари учун ва тасарруфдаги ташкилотлар ўртасида уларни тақсимлаш учун оладиган ташкилотлар раҳбарлари киради. Уларга, масалан, вазирликлар ва идораларнинг бюджетдан ажратиладиган маблағларни тегишли вазирлик – бюджетдан ажратиладиган маблағларни бош тақсимловчидан оладиган айрим тузилмалар раҳбарлари кириши мумкин.

Иккинчи гуруҳ индивидуал харажатлар сметасига эга бўлиб, бюджет маблағларини бюджетдан ажратиладиган маблағларни бош тақсимловчилардан фақат ушбу ташкилотнинг эҳтиёжлари учун ишлатадиган ташкилотлар раҳбарлари киради. Бу гуруҳга, олий ўқув юртлари, даволаш-профилактика муассасалари раҳбарлари киради.

Бюджетдан ажратиладиган маблағларни бош тақсимловчилар Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар бюджетлари, Тошкент шаҳар бюджети, шаҳар ва туманлар бюджетларидан олинган маблағларни белгиланган тартибда тасарруфидаги ташкилотлар, муассасалар, корхоналарнинг талаб қилиб олингунча сақланадиган депозит ҳисобварақларига ўтказди.

Бюджет муассасалари, корхоналар, хўжалик ташкилотлари ҳамда бюджет маблағларини олувчи бошқа шахслар бюджет маблағларини харажатлар сметаларида назарда тутилган, ажратилган маблағлар миқдори ва мақсадли йўналишига қатъий риоя этган

ҳолда харажат қилишлари шарт. Бюджет маблағларини харажатлар сметаларида назарда тутилмаган тадбирларга йўналтириш ман этилади.

Банк муассасалари ходимларига иш ҳақи учун ва бюджет ташкилотлари харажатлари учун тегишли молия органи томонидан берилган рўйхатга олиш варақчаси тақдим этилганида, уларга маблағлар беради.

Республикамиз бюджет қонунчилигида қабул қилинган давлат бюджети мавжуд бўлмаган ҳолда бюджетни ижро этиш тартиби назарда тутилган. Агар кейинги молия йили учун бу йил бошлангунига қадар давлат бюджети қабул қилинмаган бўлса, давлат бюджети қабул қилингунича бўлган даврда харажатлар қуйидаги шартларга риоя қилинган ҳолда амалга оширилади:

—бошланган молия йилида харажатлар ҳар ойда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартиб ва миқдорларда олдинги молия йилининг сўнгги чорагида бюджетдан ажратилган маблағларнинг учдан бир қисмидан оширилмаган ҳолда амалга оширилади;

—олдинги молия йилида қилинмаган бюджет харажатлари амалга оширилмайди;

—олдинги молия йилида амал қилган солиқ солиш ва мажбурий тўловларни амалга ошириш тартиби давлат бюджети қабул қилингунига қадар ўз кучини йўқотмайди.

Давлат бюджети молия йили бошланганидан кейин қабул қилинган вақтда молия йили давомида сарфланган харажатлар умумий суммаси қабул қилинган давлат бюджетига мувофиқлаштирилиши лозим.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ижро этиш ушбу бюджетлар қабул қилинган йилнинг 1 январидан бошланиб, 31 декабрида тугайди.

Бюджет маблағларини олувчиларнинг жорий йил харажатлар сметасида назарда тутилган бюджетдан ажратилган маблағларни харажат қилиш ҳуқуқи жорий молия йилининг 31 декабрида тугайди.

Давлат бюджетининг фойдаланилмаган бюджет маблағлари, жумладан капитал харажатлар учун назарда тутилган ва ҳисобот йилининг 31 декабрига молияланмаган қисми ўзининг мақсадли йўналиши кучини йўқотади ва кейинги молия йилида фойдаланилмайди. Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари

моддалари ижро этилган барча депозит ҳисобварақлар ёпилади, буни адабиётларда *бюджетни якунлаш* деб аташ қабул қилинган. Бюджетни якунлаш 31 декабрда амалга оширилади, бундан кейин ҳеч қандай операциялар қилинмайди. Жорий йилнинг 31 декабригача давлат бюджетига ҳисобланган, аммо тўланмаган даромадлар ушбу бюджет ҳисобига кейинги молия йилида ўтказилиши керак.

Давлат бюджетининг бюджет ташкилотлари томонидан 31 декабригача фойдаланилмаган маблағлари (капитал қўйилмаларни молиялаштириш учун назарда тутилган маблағлардан ташқари) олиб қўйилмайди. Улар жорий молия йилининг охирги банк иш куни Бюджет ташкилотларини ривожлантириш жамғармасига ўтказилади ва қонунчиликда белгиланган тартибда фойдаланилади.

Бюджет ташкилотларини ривожлантириш жамғармасига белгиланган муддатларда ўтказилмаган маблағлар (агар кейинги молия йили бюджетига талаб қилиб олингунча асосий депозит ҳисобварағида қолдиқ мавжуд бўлган бюджет маблағларини олувчилар учун маблағлар ажратилиши назарда тутилган бўлса) кейинги молия йили харажатларини молиялаштириш ҳисобига ўтказилиши керак. Акс ҳолда, улар кейинги молия йили январь ойининг биринчи ўн куни давомида тегишли бюджетга ўтказилади.

Бюджет ташкилотлари бўлмай, бюджетдан ажратиладиган маблағларни олувчиларнинг бюджет маблағлари бўйича талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварақларидаги бюджет маблағлари қолдиқлари Ўзбекистон Республикасининг хизмат кўрсатувчи банклари томонидан жорий молия йилининг сўнгги банк иш куни тегишли бюджетларнинг асосий ҳисобварақларига ўтказилади.

Республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг капитал қўйилмаларни молиялаштириш учун ўтказилган ва буюртмачиларнинг талаб қилиб олингунча асосий депозит ҳисобварақларида бўлган ҳамда жорий молия йилининг 31 декабригача фойдаланилмай қолган маблағлари кейинги молия йили харажатларини молиялаштириш учун ҳисобга ўтказилади.

Агар кейинги молия йили бюджетига буюртмачининг капитал қўйилмалар учун харажатларини молиялаштириш учун бюджетдан маблағлар ажратилиши назарда тутилмаган бўлса, жорий молия йилининг 31 декабрида буюртмачининг талаб қилиб олингунча асосий депозит ҳисобварағидаги бюджет маблағлари қолдиғи

кейинги молия йили январь ойининг биринчи ўн кунлиги давомида тегишли бюджетга ўтказилиши керак.

Давлат бюджетини ижро этиш барча даражалардаги ҳокимият ижроия ва вакиллик органларининг доимий *назорати* остида бўлади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг ижро этилишини назорат қилиш бўйича асосий функциялар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва унинг жойлардаги органлари (Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоят, туман, шаҳарлар ҳокимиятларининг молия бошқармалари ва бўлимлари) зиммасига юклатилган. Бундай назорат жараёнида улар турли даражадаги бюджетлар ижросининг якунларини кўриб чиқади, солиқ ва божхона органлари ҳамда давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлардан турли даражалардаги бюджетларга маблағларнинг келиб тушиши тўғрисидаги ахборот, маълумотларни олади. Бюджетдан ажратилган маблағларни олувчилардан бюджет маблағларининг келиб тушиши ва харажат қилиниши тўғрисидаги маълумотларни сўраб олади, банклардан бюджет маблағлари ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни олади, бюджет маблағларини олувчиларнинг молиявий-хўжалик фаолиятини ўз ваколати доирасида тафтиш қилади ва текширади.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тақдим этиладиган давлат бюджети ижроси якунларини ҳар чоракда кўриб чиқади.

Давлат бюджетини ижро этиш бўйича муҳим функцияларни ўз ваколати доирасида солиқ ва божхона органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва хизмат кўрсатувчи тижорат банклари бажаради.

Давлат бюджетининг ижро этилишини назорат қилиш барча даражалардаги ҳокимият вакиллик органлари томонидан амалга оширилади. Бунда ушбу органларнинг назорат ваколатлари ўз мазмунига кўра ижроия ҳокимият органлари ваколатидан фарқ қилади. Вакиллик ҳокимият органлари давлат бюджети ижро этилишини амалга оширмайди, балки унинг ижросини фақат назорат қилади. Назорат ваколатлари эса, масалан, молия органларининг Молия вазирлиги бошчилигидаги назорат ваколатлари уларнинг барча даражалардаги бюджетларни ижро этиш функциялари билан узвий боғлиқдир.

Давлат бюджетининг ижросини доимий равишда назорат этиб туриш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳар

чоракда унинг ижро этилиши аҳволини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тақдим этиладиган ахборот асосида кўриб чиқади ва у бўйича тегишли қарорлар чиқаради. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Халқ депутатлари Кенгашлари ижроия ҳокимияти органларидан тегишли даражалардаги бюджетларнинг ижроси тўғрисида маълумотларни талаб қилиш, бюджетларга зарур бўлган тегишли тузатишлар киритиш тўғрисида топшириқлар бериш ва кейин уларни тасдиқлаш ҳуқуқига эга.

Бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тайёрлаш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш. Давлат бюджетини ижро этиш тугаши билан бюджетдан ажратиладиган маблағларни барча олувчилар, молия ва солиқ органлари бюджетнинг даромадлар ва харажатлар қисмининг ижроси тўғрисида ҳисобот тузадилар. Давлат бюджетини ижро этиш тўғрисидаги ҳисоботни тузиш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг норматив ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Бюджет маблағларини олувчилар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган ҳажм ва шаклларда харажатлар сметаларининг ижроси тўғрисида йиллик бухгалтерия ҳисоботини тузиб, тегишли молия органларига тақдим этади. Кўрсатилган ҳисоботни тузиш тартиби ва муддатлари ҳамда уни кўриб чиқиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2001 йил 22 январда 13-сонли буйруғи билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети ҳисобида турган ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисоботлари ва баланслари тўғрисидаги Низомда белгилаб берилган.

Бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратилган маблағлардан фойдаланиш тўғрисида ҳисоботлар тузиб, уларни ўзларини молиялаштирган молия органларига тақдим этадилар. Демак, республика бюджетидан молиялаштириладиган, бюджет маблағларини олувчилар - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан олувчилар эса, тегишли молия органларига ҳисобот берадилар.

Маъмурий-ҳудудий тузилмалар молия органлари тегишли бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни жойлардаги ҳокимият ижроия органлари (ҳокимиятлар)га ҳамда юқори молия

органларига тақдим этади. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия органлари ҳисобот даври учун тегишли бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни мувофиқ равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимиятларга ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига топширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиб, тасдиқлаганларидан кейин уларни мувофиқ равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органларига тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Давлат божхона қўмитаси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига ҳисобот даврида давлат бюджетига солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлардан келиб тушган тушумлар тўғрисида ҳисобот беради.

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига ҳисобот молия йилида давлат мақсадли жамғармаларига келиб тушган маблағлар ва улардан фойдаланиш тўғрисида ҳисобот тақдим этадилар.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республика бюджетидан маблағ олувчилар ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия органлари томонидан тақдим этилган ҳисоботлар асосида Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тузади ва уни ҳисобот йилидан кейинги йилнинг биринчи майидан кечиктирилмаган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни кўриб чиқади ва ҳар йили ҳисобот давридан кейинги йилнинг ўн бешинчи майидан кечиктирилмаган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни кўриб чиқиш натижалари бўйича тегишли қарор қабул қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органлари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

3. «Бюджетдан ташқари жамғармалар» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий моҳияти

Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари тўпланиб, қонунчиликда уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан келиб тушадиган маблағлар нормалари ва шартлари ҳамда маблағлар ишлатилиши мумкин бўлган мақсадлар белгиланган. Давлат мақсадли жамғармаларига: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш давлат қўмитасининг махсус ҳисобварағи, Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси киради.

Давлат мақсадли жамғармаларини тузиш, жамғармалар маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади («Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун 9, 20-моддалари).

Ўзбекистон Республикасининг «Автомобиль йўллари тўғрисида»ги 1992 йил 3 июль қонуни 10-моддасига мувофиқ йўлларни молиялаштиришга доир ишлар (умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларни лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш, таъмирлаш ва сақлаш) йўллар жамғармаларининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари қуриш ва улардан фойдаланишни бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги 2003 йил 19 август ПФ-3292-сонли фармониға биноан ташкил этилган. Унинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган:

- Республика йўл жамғармаси маблағ тушумлари ҳамда сарф-харажатларининг йиллик ва квартал балансларини шакллантириш;
- умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларида фойдаланиш ва уларни сақлаш смета харажатларини рўйхатдан ўтказиш;
- умумий фойдаланиладиган автомобил йўллари қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш, жиҳозлаш ҳамда улардан фойдаланиш борасидаги тадбирларни тасдиқланган харажатларға мувофиқ молиялаш, жамғарма маблағларидан фойдаланишнинг қонунийлиги ва мақсадға мувофиқлиги устидан назоратни амалға ошириш.

Республика йўл жамғармаси маблағларини шакллантириш ва харажат қилиш махсус норматив акт билан тартибга солинади. Мазкур актга биноан Республика йўл жамғармасининг даромадлари:

- корхоналар, хўжаликлар, ташкилотларнинг мажбурий ажратмаларидан;

- йиғимлардан;

- «Ўзавтойўл» давлат-акциядорлик компанияси корхоналари ва ташкилотлари мол-мулкини сотишдан бюджетга тушиши керак бўлган маблағлар умумий суммасининг 50 фоизи ҳисобига шакллантирилади;

- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар, шу жумладан ихтиёрий бадаллар, хорижий инвестициялар ва кредитлар маблағлари ҳисобига шакллантирилади.

Юридик шахслар – асосий фаолияти товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик субъектлари маблағ тўловчилар ҳисобланади. Кўпгина тўловчилар баъзи мустасно ҳолатлардан ташқари, қўшилган қиймат солиғи ва аксиз солиғи чиқариб ташланган ҳолда маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотиш ҳажмидан мажбурий ажратмаларни амалга оширадilar.

Бундай мустасно ҳолатлар коммунал хўжалиги тизими корхоналари, тайёрлов, таъминот-сотиш ташкилотлари, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари, банклар (Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан ташқари), суғурта ташкилотлари, қурилиш, илмий тадқиқот ташкилотлари, автотранспорт корхоналарига тегишлидир. Масалан, коммунал хўжалиги тизими корхоналари томонидан маблағлардан мажбурий ажратмалар – сотиб олиш қийматини чегирган ҳолда маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳажмидан; тайёрлов, таъминот-сотиш ташкилотлари, савдо ва умумий овқатланиш корхоналари томонидан қўшилган қиймат солиғи чиқариб ташланган ҳолда товар айланмасидан; автотранспорт корхоналари томонидан маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳажмидан, қўшилган қиймат солиғи чиқариб ташланган ҳолда, мажбурий ажратмаларни амалга оширадilar.

Республика йўл жамғармаси даромадлари қуйидаги икки тур йиғимлардан шаклланади:

- а) сотиб олиш, алмаштириш, ҳадя, устав сармоясига олиш ёки дивидендлар ва фоизлар сифатида олиш йўли билан харид қилинган, шунингдек қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа битишувлар

ва автотранспорт воситаларини Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги органларида рўйхатдан ўтказишда ушбу воситаларнинг эгалари (фойдаланувчилари) томонидан ҳамда вақтинча олиб кириладиган автотранспорт воситалари қийматидан тўланадиган йиғимлар ҳисобига шакллантирилади;

б) хорижий давлатларнинг автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириши, чиқиши ва транзити учун йиғимлар – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан бир автоташувчи учун белгиланган миқдорларда.

Жамғармага мажбурий ажратмалар ва йиғимларни тўлаш тартиби ва ставкалар миқдори давлат бюджети тасдиқланиши билан бир вақтда ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгиланади ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан маблағ тўловчиларга етказилади.

Ажратмалар солиқ солиш объектидан ва тасдиқланган ставкадан келиб чиқиб ҳар ойда ҳисоблаб чиқилади.

Ажратмаларнинг ҳисоб-китоби ўсиб боровчи якун билан тўловчи рўйхатдан ўтказилган жой бўйича давлат солиқ хизмати органларига:

ягона солиқ тўлови тўламайдиган микрофирмалар ва кичик корхоналар томонидан – йилнинг ҳар чорагида ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 25-кунидан кечикмай;

микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига тегишли бўлмаган тўловчилар томонидан – ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 15-кунидан кечикмай тақдим этилади.

Ажратмалар ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 20-кунидан кечикмай тўланади. Мажбурий ажратмаларнинг ортиқча тўланган суммаси бўлғуси тўловлар ҳисобига ўтказилади ёки солиқ органларининг ортиқча тўлов мавжудлиги тўғрисидаги хулосасига кўра солиқ тўловчининг ёзма аризаси олинган кундан бошлаб 30 кун муддатда Республика йўл жамғармаси томонидан солиқ тўловчига қайтарилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар таркибига кирадиган, юридик шахслар бўлмаган таркибий бўлинмалар жамғармага ажратмаларни туман (шаҳар)лар солиқ инспекцияларининг транзит ҳисоб рақамларига ўтказадилар, уларга бюджетга ва бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни тақдим этадилар.

Амалдаги қонунчиликка биноан Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлардан қуйидагилар озод қилинади:

– давлат бюджетидаги ташкилотлар ва муассасалар (шу жумладан фаолият ихтисослиги бўйича ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишдан, фойдаланилмаётган биноларни ижарага беришдан олинган даромадлар бўйича, ҳомийлик ёрдамидан, пулли-контракт асосида ўқитиш учун тушумдан);

– бюджетдан дотация олувчи томоша кўрсатиш билан боғлиқ корхоналар, санаторийлар, дам олиш уйлари ва пансионатлар;

– йўл хўжалиги ташкилотлари – умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуриш бўйича ишларни бажаришдан олинган даромадлар бўйича;

– Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқни қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлашни давлат томонидан рағбатлантириш жамғармаси;

– давлат ташкилотларини бошқариш республика ва маҳаллий органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар тижорат ва хўжалик фаолияти бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар ва тушумлар бўйича;

– Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ва Ички ишлар вазирлигининг корхоналари ва ташкилотлари, уларга бўйсунувчи хўжалик ҳисобидаги хўжалик ташкилотлари бундан мустасно.

Қуйидаги автомобиль транспорти корхоналари жамғармага мажбурий ажратмалар тўлашдан озод этилади:

– давлат бюджетидаги автокорхоналар;

– корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар – умумий фойдаланишдаги автомобил йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуриш бўйича ишларни бажаришдан олинган даромадлар бўйича.

Қуйидагилар сотиб олинган автотранспорт воситалари қийматидан йиғим тўлашдан озод қилинади:

– мотоараваларга ва автомобилларга эга бўлган ва уларни сотиб олган барча гуруҳларга тегишли бўлган ногиронлар;

– умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуришни амалга оширувчи йўл хўжалиги пудрат таъмирлаш - фойдаланиш корхоналари;

– ҳомийлик (беғараз) ёрдами сифатида автомобиль олган юридик шахслар – болалар уйлари, ихтисослаштирилган мактаб-интернатлар, кексалар ва кичик ёшдаги ногиронлар учун интернат-

уйлар, шунингдек давлат бюджетидан таъминладиган тиббиёт муассасалари.

Мажбурий ажратмалар ва йиғимлар тўғри ҳисоблаб чиқилиши ва ўз вақтида тўланиши учун жавобгарлик тўловчилар зиммасига юкланади, улар:

- қонунчиликда белгиланган тартибда ва муддатларда йиғимлар ва тўловларнинг тўғри ҳисоблаб чиқилиши ва ўз вақтида тўланишини таъминлашга;

- тўлов ҳужжатларида йиғим ва ажратма турини кўрсатишга;

- тўланган йиғимлар ва мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобини юритишга;

- жамғармага йиғимлар ва мажбурий тўловлар тўғри ҳисоблаб чиқилишини ва тўланишини текшириш учун давлат солиқ хизмати органлари ходимларини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қўйишга, уларнинг талабига кўра ушбу йиғимлар ва мажбурий ажратмаларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш билан боғлиқ зарур ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишга мажбурдирлар.

Жамғармага мажбурий ажратмалар ва йиғимлар тўғри ҳисоб-китоб қилиниши, тўлиқ ва ўз вақтида тўланиши устидан назорат қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Давлат божхона қўмитаси ҳамда уларнинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади.

Давлат мулкани тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар Ўзбекистон Республикаси марказлаштирилган бюджетининг бир қисми ҳисобланади ва улар *Давлат мулк қўмитасининг махсус ҳисобварағи*да тўпланади. Ушбу бюджетдан ташқари жамғарма қуйидагилар ҳисобига шакллантирилади:

- акциядорлик жамиятларига айлантирилган давлат корхоналарининг бирламчи эмиссияси акцияларини сотишдан тушган даромадлар;

- давлат мулки объектларининг кимошди савдолари, танловлар, биржа савдолари ва биржадан ташқари савдоларда сотилишидан тушган маблағлар;

- ер участкаларини кимошди савдоларида фуқароларга умрбод мерос қилиб сотишдан ва қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда ер участкаларини хусусийлаштиришдан тушган маблағлар;

- давлат мулкани ижарага беришда ижара тўловидан тушган даромадлар.

Давлат мулки қўмитаси томонидан илгари қарз олувчиларга берилган кредитлар ва қарзлардан олинган кредитлар ва улар бўйича ҳисоблаб ёзилган фоизларнинг улар томонидан қайтарилиши шаклида олинадиган даромадлар ва амалдаги қонунчилик билан белгиланган айрим бошқа даромадлар.

Кўрсатилган кредитлар Давлат мулки қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Тошкент шаҳар бош бошқармаси Ҳисоб-китоб марказидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағида ҳамда Давлат мулки қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳудудий бош бошқармаларида очилган талаб қилиб олингунча иккиламчи депозит ҳисобварақларида тўпланади.

Давлат мулки қўмитаси ҳудудий бошқармаларининг иккиламчи депозит ҳисобварақларида тўпланадиган давлат мулкани тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ҳар ҳафтада Давлат мулки қўмитасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Тошкент шаҳар бош бошқармаси Ҳисоб-китоб марказидаги талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига ўтказилади.

Давлат мулкани тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларни тақсимлаш Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси томонидан ҳар ойда қуйидаги нисбатларда амалга оширилади:

- маблағларнинг 65 фоизи давлат бюджетига бюджет тақчиллигини қоплаш манбаи сифатида, кўрсатилган маблағлардан инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун мақсадли фойдаланишга;

- 25 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ҳокимиятлари ва Тошкент шаҳар ҳокимиятига ижтимоий-иқтисодий лойиҳаларни молиялаштириш, бозор инфратузилмаси институтларини шакллантириш учун;

- 5 фоизи Ўзбекистон Саноат-савдо палатасига тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун;

- 1 фоизи Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси харажатларига давлат мулкани сотишда тендер савдоларни олиб бориш бўйича Давлат комиссиясининг қарори билан хусусийлаштириш ва ахборот таъминот бўйича Давлат дастурларини амалга ошириш учун;

- 2 фоизи Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат қўмитаси ҳузуридаги Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш жамғармасини шакллантириш ва корхоналарни қайта тузиш учун;

– 2 фоизи Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси ҳисобварағига фармойишлар бериш ва бошқарув вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлган харажатларни қоплаш учун;

– давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келиб тушадиган хорижий валютадаги маблағлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитасининг махсус валюта ҳисобварағига кейинчалик белгиланган тартибда ва тўлиқ ҳажмда Марказий банкга мажбурий сотиш шарти билан ўтказилади. Миллий валютада олинган маблағлар «Давлат мулкини давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштиришдан тушган маблағларни ҳисобга олиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни назорат қилиш тартиби»нинг 3-бандига мувофиқ тақсимланади.

Агар Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ёки Ҳукуматнинг айрим қарорлари билан хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ёки уларнинг бир қисми бошқа мақсадлар учун йўналтирилса, давлат мулкини тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ҳисобини юритиш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни назорат қилиш тартиби уларнинг қолган қисмига амал қилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тартиб бўйича тақсимланадиган маблағларнинг мақсадли ва самарали фойдаланиши устидан назоратни Молия вазирлиги амалга оширади.

Давлат мулки қўмитаси ҳар йили кейинги ҳисобот ойининг 10 санасига қадар давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келиб тушган маблағлар ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги, шунингдек депозит ҳисобварағидан мақсади кўрсатилган ҳолда амалга оширилган харажатлар тўғрисидаги ахборотни Молия вазирлигига тақдим этади.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келиб тушадиган маблағлар ва уларни сарфлаш бўйича бошланғич ҳужжатлар Молия вазирлиги томонидан бир йилда камида бир маротаба текширилади.

Аҳолини иш билан банд қилиш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш ва меҳнат органларининг самарали иш фаолиятини ташкил этиш бўйича чора-тадбирларни молиялаштириш учун Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида (янги таҳрирда)» 1998 йил 1 майдаги қонуни 21-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий

муҳофаза қилиш вазирлиги таркибида иш билан таъминлашга кўмаклашувчи *Давлат жамғармаси* тузилди.

Иш билан таъминлаш жамғармаси бюджетдан ташқари мақсадли давлат жамғармаси ҳисобланади, маҳаллий ва республика даражаларида ташкил этилади ва унинг маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг мақсадли йўналтирилганлиги сақлаб қолинган ҳолда давлат бюджети таркибида жамланади ҳамда жамғарманинг мустақил балансида акс эттирилади.

Иш билан таъминлаш жамғармаси маблағлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармаларининг бюджетдан ташқари мақсадли махсус ҳисоб рақамларида жамланади. Бунда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг (кейинги ўринларда иш берувчилар деб юритилади) ажратмалари ҳисобига ташкил топадиган Иш билан таъминлаш жамғармаси маблағларининг етмиш фоизи Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бош бошқармалари ихтиёрида қолади, кейинчалик туманлар ва шаҳарлар ўртасида тақсимланади, ўттиз фоизи Қорақалпоғистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, тегишли ҳудудий меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бошқармаларининг тўлов топшириқномалари билан пул ўтказиш йўли билан республика даражасида марказлаштирилади.

Иш билан таъминлаш жамғармасининг асосий вазифалари қуйидагича:

- ишсизларни моддий қўллаб-қувватлаш юзасидан давлат кафолатларини амалга ошириш;
- меҳнат бўлимлари таъминотини молиялаштириш;
- тижорат банкларида кредит линиялари очиш йўли билан иш ўринларини сақлаб қолиш ва янги иш ўринлари ташкил этиш учун кредитлар бериш;
- фуқароларни ишга жойлаштириш, меҳнат, аҳолини иш билан таъминлаш ва ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари бўйича норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш, социологик кузатувлар ўтказиш билан боғлиқ харажатларни маблағ билан таъминлаш.

Иш билан таъминлаш жамғармаси маблағларини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги низомга биноан мазкур жамғарма қуйидагилардан ташкил топади:

- корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш жамғармаларидан ушбу харажатларнинг маҳсулот таннархи нисбатига қараб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган мажбурий ажратиладиган маблағлар;

- республика бюджети ва маҳаллий бюджетлардан тегишли бюджетларни шакллантириш вақтида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳамда жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланадиган миқдорларда ажратиладиган маблағлардан дотациялар;

- қонунчиликда назарда тутилган талабларни бузганлик учун маҳаллий меҳнат органлари томонидан қўлланадиган молиявий санкциялар ва ҳисоблаб ёзилган пенялар суммаси;

- шартнома асосида юридик ва жисмоний шахслар томонидан Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан қўшимча ва янги иш ўринларини ташкил этиш учун фойдаланишдан тушган даромадлар;

- юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан чет эл жисмоний ва юридик шахслардан тушган ихтиёрий бадаллар.

Қуйидагилар «Иш билан таъминлаш жамғармаси»га ажратмалар тўлашдан озод этиладилар:

- ногиронлар жамоат ташкилотларига қарашли ўқув-ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш корхоналари;

- протез-ортопедия буюмлари ишлаб чиқаришга, ногиронларга протез қўйиш бўйича хизматлар кўрсатишга ихтисослаштирилган корхоналар;

- тарбия ва таълим муассасалари ҳузуридаги ўқув-ишлаб чиқариш устахоналари ва ўқув-ишлаб чиқариш корхоналари;

- бюджет таъминотидаги театр-томоша ташкилотлари.

Жамғарма маблағларини харажат қилиш йўналишлари республика, ҳудудий ва бошқа аҳолини банд қилиш махсус дастурларида белгиланади.

Жамғарма маблағлари қуйидаги тадбирларни амалга ошириш учун фойдаланилиши мумкин:

- меҳнат органларида ишсизлик мақоми олган ва иш қидирувчи сифатида рўйхатда турган шахсларни касбга тайёрлаш, уларнинг

малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларини маблағ билан таъминлаш;

– ишсизлик бўйича нафақалар, меҳнат органларининг таклифига биноан ишлаш учун бошқа жойга ихтиёрий равишда кўчиб ўтиш учун компенсациялар тўлаш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ ишсизларга моддий ёрдам бериш;

– ногиронлар ва фуқароларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган бошқа тоифалари меҳнатидан фойдаланиш учун ихтисослаштирилган иш ўринлари (ишлаб чиқаришлар) ташкил этиш тадбирларини маблағ билан қисман таъминлаш;

– меҳнат органлари таъминоти, барча даражалардаги меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органларини (туман ва шаҳар ижтимоий таъминот бўлимларидан ташқари) жойлаштириш учун бинолар қуриш ва уларни реконструкция қилиш, уларни моддий-техникавий таъминлаш, компьютерлар, нусха кўчириш ва бошқа зарур техника билан жиҳозлаш;

– иш билан банд бўлмаган аҳолига ёрдам кўрсатиш, шу жумладан ишга жойлаштиришга кўмаклашиш ва маслаҳат хизматлари кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни маблағ билан таъминлаш;

– ишчи кучи экспорт қилиш масалалари бўйича халқаро лойиҳа ва шартномаларни амалга ошириш, Ўзбекистон Республикасининг чет элларга ишга юборилган фуқароларини ишга жойлаштиришни ташкил этиш, уларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш билан боғлиқ харажатларни маблағ билан таъминлаш ва бошқ.

Қонунчиликда назарда тутилган айрим ҳолларда иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағлари бошқа мақсадлар учун ҳам фойдаланилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасида ҳақ тўланадиган жамоат ишларини ташкил этиш тўғрисида низомда ушбу жамғарма маблағлари ҳисобидан ҳақ тўланадиган жамоат ишларини қисман молиялаштириш учун айрим минтақалар ҳудудида шахсларни ишга жойлаштириш ноқулай бўлган вазиятларда корхоналарга дотациялар ажратилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган. Бандликка ёрдам кўрсатиш давлат жамғармасидан туман (шаҳар) меҳнат биржаларига маблағлар ажратиш шаҳар (туман) бандлик дастурларига мувофиқ равишда амалга оширилади.

Иш берувчиларнинг «Иш билан таъминлаш жамғармаси»га мажбурий ажратмалари тўлиқ ва ўз вақтида тушиши устидан назорат

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, унинг жойлардаги органлари ва солиқ органлари томонидан амалга оширилади.

Иш билан таъминлаш жамғармаси маблағларидан фойдаланилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Молия вазирлиги томонидан, зарур ҳолларда, аудиторлар ва аудиторлик фирмаларини жалб қилган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ижтимоий таъминот тизимида давлат кафолатларини амалга оширишга йўналтириладиган мақсадли молиявий ресурсларни жамлайди. Жамғарманинг даромадлари ва харажатлари маблағларни шакллантириш ва сарфлашнинг мақсадли йўналтирилганлиги сақлаб қолинган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг йиғма бюджети таркибига киритилади ва жамғарма балансида акс эттирилади.

Пенсия жамғармаси ҳуқуқий мақомининг асослари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 21 октябрдаги «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини бошқаришни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 490-сонли қарори билан белгиланган. Ушбу норматив акт орқали Пенсия жамғармасининг асосий вазифалари, уни шакллантириш манбалари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси тўғрисидаги низом тасдиқланган.

Мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловлардан тушган маблағларни жамлаш йўли билан ижтимоий таъминот тизимида давлат кафолатларини амалга ошириш, шунингдек маблағларнинг пенсиялар, нафақалар ва компенсацияларни тўлашга мақсадли ва самарали сарфланиши устидан назоратни кучайтириш Пенсия жамғармаси фаолиятининг мақсади ҳисобланади.

Ушбу жамғарманинг асосий вазифалари қуйидагича: фуқароларнинг ижтимоий таъминотга ва ижтимоий суғуртага бўлган давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқларини амалга ошириш; республикада пенсия таъминотини янада такомиллаштириш; мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларни жамғарманинг бюджетдан ташқари махсус ҳисоб рақамида марказлаштирилган тартибда жамлаш; пенсиялар, нафақалар ва компенсацияларни тўлашга харажатларни молиялаштириш; жамғарма маблағларининг мақсадли ва самарали сарфланиши устидан назоратни таъминлаш; жамғарма

маблағларини кўпайтиришни ташкил этиш; давлат ижтимоий суғуртаси соҳасида халқаро алоқаларни амалга ошириш, чет эл тажрибасини ўрганиш ва ундан фойдаланиш.

Пенсия жамғарма даромадлари қуйидаги манбалар ҳисобига шакллантирилади:

а) мажбурий ажратмалар ва бадаллар:

– мулкчилик шаклларида қатъи назар, юридик шахсларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ягона ижтимоий тўлов тушумларининг белгиланган миқдори;

– алоҳида юридик шахсларнинг ижтимоий суғурта бадаллари;

– юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг ижтимоий суғурта бадаллари;

– фуқароларнинг иш ҳақидан суғурта бадаллари;

– қўшилган қиймат солиғи ва аксиз солиғи чиқариб ташланган ҳолда корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг товарлар сотиш (ишлар, хизматлар кўрсатиш) ҳажмидан ажратмалари, шунингдек коммунал хўжалик тизими корхоналари учун фаолият хусусиятига кўра иссиқлик энергияси, сув ва табиий газнинг харид қиймати ҳажмлари чиқариб ташланган ҳолда. Бунда узоқ муддатли активлар ва ўзи фойдаланадиган бошқа мол-мулкни сотиш мажбурий маблағ ажратиш объектига киритилмайди.

б) бошқа тўловлар:

– «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 15-моддасига мувофиқ тайинланган меҳнатда майиб бўлганлик ёки касб касаллиги оқибатида ногирон бўлганларга пенсия тўлаш харажатларини қоплаш учун регрессив талаблар (даъволар) бўйича иш берувчилар ва фуқаролардан ундириладиган маблағлар;

– ушбу қонун 14-моддасига мувофиқ муддатидан олдин тайинланган пенсияларни тўлаш харажатларини қоплаш учун ўтказиладиган Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг Иш билан таъминлашга кўмаклашиш жамғармаси маблағлари;

– қонуннинг 12-моддасига мувофиқ тайинланган имтиёзли пенсияларни тўлаш харажатларини қоплаш учун ўтказиладиган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар маблағлари;

– деҳқон хўжаликлари аъзоларининг ихтиёрий равишда тўланадиган суғурта бадаллари;

– ҳисобланган жарималар суммаларининг бир қисми, қонун ҳужжатларига мувофиқ солиқ органларини ривожлантириш жамғармасига ундириладиган суммалардан ташқари, мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловлар ўз вақтида тўланмаганлиги учун пенялар;

– корхона тугатилганда, қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги), фермер ва деҳқон хўжалиги қайта ташкил этилганда ёки тугатилганда, меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда майиб бўлган, касб касаллигига учраган ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилган ходимга зарарни қоплаш учун тўланадиган суммалар;

– қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар, шу жумладан ихтиёрий бадаллар маблағлари, хорижий инвестициялар ва кредитлар.

Мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларни ўтказиш жамғарманинг банкларда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларининг белгиланган таснифларига мувофиқ тушумларнинг ҳар бир тури бўйича очилган тегишли транзит ҳисоб рақамларига ўтказилади.

Ягона ижтимоий тўлов юридик шахслар томонидан тегишли туман (шаҳар) солиқ органлари учун хизмат кўрсатувчи банкларда очилган транзит ҳисоб рақамларига ҳисобланган сумманинг тўлиқ миқдорида ўтказилади. Тушган маблағлар ҳар куни хизмат кўрсатувчи банклар томонидан белгиланган нормативлар бўйича тақсимланади ва тегишли равишда Жамғарма, Иш билан таъминлашга кўмаклашиш жамғармаси, Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши ҳисоб рақамларига ёзилади.

Юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланадиган бошқа мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловлар уларга хизмат кўрсатадиган тижорат банклари орқали туман (шаҳар) солиқ органларига хизмат кўрсатадиган банкларда очилган жамғарманинг транзит ҳисоб рақамларига белгиланган тартибда ўтказилади.

Туман (шаҳар) солиқ органлари учун очилган транзит ҳисоб рақамларига тушган маблағлар ҳар куни, иш куни охирида тижорат банклари томонидан Марказий банкнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бош бошқармаларида очилган жамғарманинг транзит ҳисоб рақамига ўтказилади.

Марказий банкнинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бош бошқармаларидаги жамғарманинг транзит ҳисоб рақамларига тушган маблағлар шу куннинг ўзида ушбу банклар томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги

хузуридаги бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида очилган ягона йиғма ҳисоб рақамига автоматик режимда ўтказилади.

Жамғарма маблағлари:

а) ишламайдиган фуқароларга: ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланадиган пенсиялар; болаликдан ногиронларга, давлат пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эга бўлмаган кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар; қонун ҳужжатларига мувофиқ жамғарма маблағларидан молиялаштириладиган бошқа компенсация тўловлари тўлаш учун;

б) ишлайдиган фуқароларга: ижтимоий таъминот бўлимлари томонидан тайинланадиган пенсиялар; вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик нафақалари; ҳомиладорлик ва туғиш нафақалари; бола туғилганда бериладиган нафақалар; дафн маросими нафақалари; 16 ёшгача бўлган ногирон боланинг ота-оналаридан бирига (васийга, ҳомийга) бир ойда бир қўшимча дам олиш куни учун тўловлар; қонун ҳужжатларига мувофиқ жамғарма маблағларидан молиялаштириладиган бошқа компенсация тўловлари учун сарфланади.

Ишламайдиган ва ишлайдиган фуқароларга пенсиялар, нафақалар ва компенсация тўловларини молиялаштириш учун Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг жойлардаги органлари томонидан алоҳида ҳисоб рақамлари очилади.

Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларнинг ҳисобланиши ва ўз вақтида тўланиши учун жавобгарлик юридик шахсларга юкланади, улар:

– Пенсия жамғармаси тўғрисидаги низомда белгиланган тартибда мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ва ўз вақтида тўланишини таъминлашга;

– иш жойи бўйича тўланадиган Пенсия жамғармаси маблағлари сарфи учун жавоб беришга;

– қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат солиқ хизмати органлари ходимларини Пенсия жамғармасига тўловлар ва мажбурий ажратмалар ҳисобланиши ва тўланишининг тўғрилигини текшириш учун қўйишга, уларнинг талабига кўра ушбу тўловлар ва мажбурий ажратмаларнинг ҳисобланиши ва тўланиши билан боғлиқ зарур ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишга мажбурдирлар.

Пенсиялар, нафақалар ва компенсацияларни тўлайдиган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар Пенсия жамғармаси маблағларининг ўз вақтида ва мақсадли тўланиши учун жавоб берадилар.

Ижтимоий суғурта бўйича бадалларни мустақил тўлайдиган юридик ва жисмоний шахслар Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ва ўз вақтида тўланиши учун жавоб берадилар.

Пенсиялар, нафақалар ва компенсацияларни тўлашда Пенсия жамғармаси маблағларининг тўғри ҳисобланиши, тўланиши ва фойдаланилишини назорат қилиш юридик шахсларнинг раҳбарлари ва бош бухгалтерлари томонидан амалга оширилади.

Юридик ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларнинг тўғри ҳисоб-китоб қилиниши, тўлиқлиги ва ўз вақтида тўланишини назорат қилиш давлат солиқ хизмати органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг ҳудудий органлари қуйидагиларни амалга оширади:

- жамғармага мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларни тўловчилар бўйича ҳисобга олиб бориш;

- юридик ва жисмоний шахслар томонидан «Пенсия жамғармаси»га мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларнинг тўғри ҳисобланишини, шунингдек «Пенсия жамғармаси» билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг ҳолатини текшириш;

- мажбурий ажратмалар, бадаллар ва бошқа тўловларни ҳисоблаш тартибини ва тўлаш муддатларини бузганлик учун юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан қонун ҳужжатларига мувофиқ молиявий ва маъмурий жавобгарлик чораларини қўллаш;

- бадалларни ҳар бир шахс бўйича ҳисобга олиш ҳамда меҳнат дафтарчалари юритиш учун ҳар чоракда тегишли ижтимоий таъминот бўлимларига юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда деҳқон хўжаликлари аъзолари томонидан тўланган бадаллар миқдорлари тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиш.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. *Давлат бюджети қандай вужудга келади ва ривожланади?*
2. *Бюджетнинг ижро этилганлиги ҳақидаги ҳисобот тушунчаси деганда нимани тушунасиз?*
3. *Бюджет тақчиллигининг келиб чиқиш сабаблари ва уларнинг юридик оқибатларига нималар киради?*
4. *Бюджетдан ташқари жамғармаларни шакллантиришнинг ҳуқуқий тартибини айтинг.*

5-МАВЗУ: ДАВЛАТ ДАРОМАДЛАРИ ВА ХАРАЖАТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

1. «Давлат даромадлари» тушунчаси ва турлари.
2. Давлат кредити (давлат ички қарзи)ни ҳуқуқий бошқариш.
3. Давлат харажатлари принциплари ва ўзига хос хусусиятлари.

1. «Давлат даромадлари» тушунчаси ва турлари

«Давлат даромадлари» тушунчаси ва тизими, уларни ҳуқуқий тартибга солиш вазифалари. Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида муҳим иқтисодий ва ижтимоий вазифаларни ҳал этиш, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, мудофаа қудрати ва миллий хавфсизликни таъминлаш учун зарур бўлган молиявий ресурсларга муҳтож. Шу муносабат билан у ўз даромадларига, яъни ўз тасарруфида мамлакат молия тизими барча бўғинларининг иштирокида шакллантириладиган давлат даромадларига эга бўлиши лозим.

Давлат даромадларини шакллантириш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида яратиладиган жамият миллий даромадини ҳамда жисмоний шахслар шахсий даромадининг давлат томонидан мажбурий ва ихтиёрий тўловлар усуллари билан йўналтириладиган қисмини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан амалга оширилади.

Демак, *давлат даромадлари* давлат мулки ва тасарруфига келиб тушадиган ҳамда унинг томонидан ўз ички ва ташқи функцияларини амалга ошириш мақсадида молиявий базани ташкил этиш учун фойдаланиладиган пул маблағларининг турли шакллариدير. Молия ҳуқуқига оид адабиётларда давлат даромадларига берилган турли таърифлар мавжуд бўлиб, уларда бу даромадларнинг асосий хусусиятлари ва мазмуни у ёки бу даражада кўрсатилган ҳамда улар юқорида келтирилган таърифда ўз ифодасини топган.

Давлат даромадлари ягона тизимдан иборат бўлиб, унинг элементлари пул маблағлари айрим турларининг муайян мажмуини ташкил этади. Давлат даромадларининг ягона тизими шу билан изоҳланадики, амалдаги қонунчилик давлат томонидан ўзининг барча даромадларини шакллантириш учун фойдаланиладиган пул маблағларининг айнан бир хил турларини белгилайди.

Давлат даромадларининг ягона тизими улар моҳиятининг энг муҳим хусусиятларини акс эттирадиган белгиларга қараб ҳар хил турлар бўйича таснифланади. Шаклланиш ва фойдаланиш тартибига қараб барча давлат даромадлари *марказлаштирилган* ва *марказлаштирилмаган даромадлар*га бўлинади. Бундай тасниф асосий тасниф ҳисобланади, чунки у давлат даромадлари тизими тўғрисида тўлиқ тасаввур беради ҳамда давлат молиявий фаолиятида марказлаштириш ва номарказлаштириш тамойилини амалга ошириш механизмларидан бирини кўрсатишга имкон беради.

Марказлаштирилган даромадлар деганда, пул маблағларининг ягона умумдавлат жамғармасига, яъни мамлакатнинг давлат бюджетига келиб тушадиган молиявий ресурслар тушунилади. Миллий даромад бир қисмини бевосита давлат бюджетига тўплаш – марказлаштириш зарурати бир қанча объектив сабаблари мавжуд. Хусусан, бу бутун жамиятнинг муайян эҳтиёжлари мавжудлиги билан боғлиқдир. Давлат пул маблағларининг ягона жамғармасига эга бўлиб, маблағларни иқтисодиётнинг турли тармоқлари ва соҳалари ўртасида қайта тақсимлашни амалга ошириши, барча маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг ривожланишини таъминлаши, ижтимоий сиёсатни муваффақиятли амалга ошириши мумкин бўлади.

Давлатнинг марказлаштирилмаган даромадларига давлат корхоналарининг даромадлари кириб, бу даромадлар қонунчиликда белгиланган тартибда корхоналар ихтиёрига келиб тушади ва улар томонидан мустақил равишда ишлаб чиқариш ва ижтимоий эҳтиёжлар учун фойдаланилади. Ушбу даромадлар, гарчи давлат мулки ёки маҳаллий мулк бўлса-да, улар давлат корхоналарига бириктириб қўйилган бўлиб, хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи билан уларга тегишлидир. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлагандан кейин корхоналар олинган фойда ва уларнинг ихтиёрида бўлган бошқа даромадларни мустақил равишда тасарруф этишади.

Корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолияти йўналишларини белгилашда уларнинг ҳуқуқларини анча кенгайтиришга асосланган туб иқтисодий ислохотлар ўтказилиши муносабати билан улар ихтиёрида қоладиган маблағлар улуши доимий равишда ўсиб бормокда. Марказлаштирилмаган даромадларнинг ўсиб бориши марказлаштирилган даромадларнинг аҳамиятини пасайтириши, давлат бюджетининг ролини камайтириши мумкин эмас. Амалиёт

шуни кўрсатмоқдаки, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, фойда ва бошқа жамғармалар ҳажмининг ортиши билан давлат бюджетининг даромадлари ҳам албатта ўсиб боради.

Шундай қилиб, давлат даромадлари тушунчаси давлат бюджети даромадлари тушунчасига нисбатан кенг бўлиб, у бюджет даромадларини ҳам, давлат корхоналари ва ташкилотлари даромадларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Бундан ташқари, пул маблағларининг айрим қисми бошқа молиявий-ҳуқуқий институтлар, масалан, давлат кредити воситасида ҳам давлат ихтиёрига келиб тушади. Молия ҳуқуқига оид айрим манбаларда давлат даромадлари тушунчаси кенг ва тор маъноларда кўриб чиқилади. Биринчи ҳолда уларга бюджет тизими ва бюджетдан ташқари жамғармалар даромадларини ҳамда давлат корхоналарининг ўз ихтиёрида қоладиган даромадларини киритишади. Иккинчи ҳолда эса, фақат бюджет тизими ва давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ҳисобига киритиладиган даромадлар киритилади.

Давлат даромадлари ва улар тизимини белгилашда юзага келадиган муносабатлар қонунчилик меъёрлари билан тартибга солиниб, улар Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши ва бозор механизмларига асосланган, принципиал жиҳатдан янги иқтисодий муносабатларнинг жорий этилиши билан туб ўзгаришларга учради. Давлат даромадлари масалалари бўйича умумий хусусиятга эга бўлган ҳамда уларнинг аниқ турларига оид янги норматив ҳужжатлар қабул қилинди. Умумий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларга «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун ва Солиқ кодекси кириб, улар давлат бюджети ва унинг таркибига кирувчи бюджетлар даромадлари ҳамда бюджет даромадларининг асосий манбалари бўлган солиқ тўловларининг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради.

Кўрсатилган қонунчилик ҳужжатларини ривожлантиришда давлат даромадлари таркибига киритиладиган у ёки бу тўловларнинг аниқ тизими, тартиби, шакл ва усуллари ҳамда уларни тўлаш миқдори ва тартиби, субъектлар доираси ва ҳоказоларни белгилайдиган қонун кучига эга бўлган норматив ҳужжатлар тўплами қабул қилинди.

Давлат даромадларини ҳуқуқий тартибга солиш бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир қанча вазифаларни ҳал этишга қаратилган бўлиб, бу вазифаларнинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан давлатнинг мамлакатни ижтимоий-сиёсий ривожлантириш, мудофаа қобилиятини ва миллий хавфсизликни мустаҳкамлаш

бўйича функцияларини зарур молиявий ресурслар билан таъминлашга боғлиқдир.

Давлатнинг марказлаштирилган даромадларини ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий вазифаси барқарор ва доимий хусусиятга эга бўлган тўловларнинг давлат бюджети даромадларига тўлиқ ва ўз вақтида келиб тушишини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашдан иборат. Ушбу вазифани амалга ошириш учун давлат бюджети ҳамда унинг тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари бутун бир тизими ва унинг айрим турларини ташкил этиш ҳуқуқий тартиботи қаратилган бўлиши лозим. У марказлаштирилган даромадларни йўналтириш шакл ва усулларини доимий равишда такомиллаштириб бориш, давлат бюджети даромадлар тизимининг турли бўғинларини ўзаро боғлаш ҳамда ушбу даромадларни шакллантиришда иштирок этаётган давлат органлари ва тўловчиларнинг масъулиятини оширишни ўз ичига олади.

Марказлаштирилган давлат даромадлари тизими ҳуқуқий тартиботини белгилашда моддий ишлаб чиқариш жараёни, тақсимот муносабатлари хусусияти, давлат корхоналари ва жисмоний шахслар жамғармаларини ташкил этиш ва улардан фойдаланиш тартибига бевосита таъсир кўрсатилади.

Шу муносабат билан давлат даромадларини ҳуқуқий тартибга солишнинг жуда муҳим вазифаларидан яна бири – марказлаштирилган давлат даромадларининг шундай ҳуқуқий тартиботини белгилашдан иборатки, бу тартибот хўжалик юритиш шароитларини яхшилаш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ички резервлардан фойдаланиш ҳамда шу асосда корхоналарнинг қўшимча даромадлар олишда манфаатдорлигини оширишга ёрдам бериш. Бу давлатга ҳам, хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзларига ҳам фойдалидир.

Давлат даромадларини ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим вазифаларидан бирига, шунингдек, юридик ва жисмоний шахслар томонидан бюджетга мажбурий ва ихтиёрий тўловларни ўтказишнинг аниқ шарт-шароитларини белгилайдиган энг оқилона, иқтисодий жиҳатдан асосланган шакл ва усулларини танлаш ва ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш киради. Шу сабабли амалдаги қонунчилик даромадга қараб солиқ солиш тамойилига албатта риоя этилишини таъминлаши шарт. Унинг моҳияти шундан иборатки, бюджетга тўлов ҳажми ҳар бир тўловчи (юридик ёки жисмоний шахс) ҳақиқий даромадларининг муайян қисмига, муайян шарт-шароитлар мавжуд бўлганида эса, тўловларнинг ихтиёрийлиги тамойилига тўлиқ мувофиқ келиши лозим.

Давлат даромадларини йўналтириш жараёнида ушбу даромадларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш бўйича турли молиявий-ҳуқуқий муносабатлар юзага келади. Бу ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни давлат даромадларининг турлари билан белгиланиб, улар, қайд этилганидек, марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган даромадларга бўлинади.

Умумдават марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасини шакллантириш давлат бюджети даромадлари – солиқлар ва солиқдан ташқари даромадларнинг йўналтирилишини тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий институтлар ёрдамида таъминланади. Солиқлар давлат томонидан миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий усули сифатида фойдаланилиб, улар воситасида юридик ва жисмоний шахслар даромадларининг бир қисми умумдават эҳтиёжларини қондириш учун марказлаштирилган жамғармага жалб этилади.

Молия ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг катта гуруҳи марказлаштирилмаган давлат даромадларининг, яъни давлат корхоналари маблағларининг мавжуд бўлиши муносабати билан юзага келади. Улар ўзларининг мазмуни, вужудга келиш асослари, субъектлари доираси бўйича турли бўлиб, шу боисдан ҳуқуқнинг турли тармоқлари меъёрлари билан тартибга солинади. Аммо ушбу муносабатларнинг катта қисми молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади. Уларга давлат корхоналари, тармоқ давлат бошқарув органларининг даромадлари турлари, уларнинг ҳосил бўлиш манбалари, корхоналар ва давлат бошқарув органларининг марказлаштирилмаган даромадларини ташкил этиш ва улардан фойдаланиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солувчи меъёрлар киради.

Давлат даромадларини таснифлашда бошқа мезонлар ҳам қўлланади. Жумладан, улар ижтимоий-иқтисодий белгиси, ҳудудийлик хусусияти, тўпланиш усули ҳамда, пул тушумларининг юридик хусусиятлари ва шакллари, мулкка бўлган муносабатни ҳисобга олган ҳолда таснифланади.

Ижтимоий-иқтисодий хусусиятига кўра давлат даромадлари:

– давлат хўжалигидан, яъни давлат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолиятидан ҳамда давлат мулки ва давлат табиий бойликларидан фойдаланиш (масалан: ўрмонлардан ва бошқа табиий ресурслардан, давлат мулкани хусусийлаштиришдан) натижасида ташкил топадиган даромадлар;

– нодавлат шаклидаги корхона ва ташкилотлардан келиб тушадиган даромадлар (масалан, солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловлар);

– Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаракат қилувчи хориж корхоналари ва ташкилотларидан, қўшма корхоналардан келиб тушадиган даромадлар;

– фуқароларнинг даромадидан келиб тушадиган даромадлар.

Давлат даромадларининг ижтимоий - иқтисодий хусусиятига кўра таснифланиши давлат даромадларининг манбаларини, уларнинг турли мулк шакллари билан алоқасини, давлат даромадларини ташкил этишда мулкчиликнинг мақсадга мувофиқлигини тўлиқ очиқ беради.

Давлат даромадлари ҳудудийлик хусусиятига кўра:

– республика даромадлари;

– маҳаллий даромадларга бўлинади.

Давлат даромадлари юридик хусусияти ва шаклига кўра:

– солиқ тўловлари;

– солиқсиз тўловлар ва тушумларга бўлинади.

Солиқларга мажбурийлик ва индивидуал қайтариб бермаслик хусусиятлари хосдир, солиқсиз тўловлар мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Мажбурий солиқсиз тўловлар давлат томонидан маълум бир юридик аҳамиятли хизматларини кўрсатиш, маълум бир фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқини бериш орқали ундирилади. Солиқсиз тўловларда икки томон ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Давлат даромадлари тўпланиши усулига кўра:

– мажбурий тўловлар;

– ихтиёрий тўловларга бўлинади.

Давлат ва маҳаллий органларнинг ихтиёрига келиб тушадиган даромадларнинг катта қисмини мажбурий тўловлар ташкил қилади, яъни бунга солиқлар, божхона ва бошқа тўловлар, турли хилдаги жарималар ва молиявий санкциялар киради. Ихтиёрий тўловлар эса лотерея ўйинлари ўтказишдан, юридик ва жисмоний шахсларнинг хайр-эҳсонларидан, давлат қимматли қоғозларини сотиб олишдан (акция, облигация) ташкил топади.

Мулкка бўлган муносабатни ҳисобга олган ҳолда:

– қайтариб берилмайдиган даромадларга;

– вақтинча фойдаланиладиган ва қайтариб бериладиган даромадларга бўлиш мумкин.

Масалан, солиқлар, божлар, йиғимлар, давлат мулкани хусусийлаштиришдан келиб тушадиган тўловлар ва бошқа мажбурий тўловлар, қайтариб бермаслик шарти билан давлат даромадларига тўпланади ҳамда давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг мулки ҳисобланади. Вақтинча фойдаланиладиган даромадлар эса давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг даромадига киритилмаган бўлиб, улар облигациялар, заёмларни тарқатишдан, Марказий банк ва бошқа банклар томонидан бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини тўлдириш учун берадиган кредитларидан ҳосил бўладиган даромадлар ва бошқ. Бундай йўл билан олинган даромадлар қайтариб беришга асосланади.

Давлат бюджети даромадлари тизими ва уларни мустаҳкамлаш йўллари. Ўзбекистон Республикаси давлат даромадлари тизимида Давлат бюджетида тўпланадиган марказлаштирилган даромадлар мамлакат харажатларини қоплашнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Давлат бюджетида даромад манбалари қуйидаги тарзда гуруҳларга ажратилади:

– *тўғри солиқлар:* юридик шахслар даромадлари ёки фойдасига солинадиган солиқ; солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллайдиган микрофирмалар ва кичик корхоналардан олинадиган ягона солиқ; жисмоний шахсларнинг даромадларига солинадиган солиқ; тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик ва жисмоний шахслар даромадларига солинадиган, қайд этиб қўйиладиган солиқ;

– *эгри солиқлар:* қўшилган қиймат солиғи; акциз солиғи; божхона божи; жисмоний шахслардан олинадиган ягона божхона тўлови; транспорт воситаларида бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатилиши учун жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови;

– *ресурслар учун тўловлар ва мол-мулк солиғи:* мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;

– *инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ;*

– *бошқа даромадлар.*

Давлат бюджети даромадлари бир бутун ҳолда солиқ тўловлари ҳисобидан шакллантирилиб, уларнинг салмоғи, унинг умумий даромадларининг 97 фоизидан ортиғини ташкил этади. Шу сабабли

молия ҳуқуқининг ҳуқуқий институтларидан бири солиқ ҳуқуқи бўлиб, у солиқ тўловларини жорий этиш ва ундириб олиш вақтида юзага келадиган муносабатларни тартибга солади.

Давлат бюджети даромадларининг бошқа тизими солиқ бўлмаган тўловларнинг ҳар хил турларини ўз ичига олиб, улар ундириб олиниш шакли ва усуллари, манбаи, субъектлари ва бошқа асосларига кўра солиқ тўловларидан фарқ қилади. Улар солиқ тўловларидан фарқли равишда ихтиёрий (масалан, давлат кредити бўйича тўловлар) ва мажбурий (давлат ва молиявий активлар, давлат ва маҳаллий мулкдан фойдаланиш ва ҳ.к.) тўловлар бўлиши мумкин. Солиқ бўлмаган тўловларнинг бошқа гуруҳлари ҳам мавжуд, хусусан, булар – давлат томонидан кўрсатиладиган хизматлар учун ундириб олинадиган тўловлар (давлат божи) ҳамда ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун юридик санкциялар сифатида ундириб олинадиган тўловлар (жарималар, пеня, мусодара қилинган мулкдан даромадлар ва бошқа кўринишдаги) даромадлардир.

Давлат бюджети даромадларига давлат мақсадли жамғармаларига келиб тушадиган тўловлар ҳам кириб, улар амалдаги бюджет қонунчилигига мувофиқ ягона умумдавлат марказлаштирилган пул маблағлари жамғармасига киритилади. Булар давлат ижтимоий суғуртаси бўйича, йўл жамғармаси, иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармасига тўланадиган ва бошқа тўловлардир.

Юридик табиатига кўра, ушбу тўловлар солиқ тўловлари билан жуда кўп ўхшаш томонларга эга, яъни: уларнинг амалга киритилиши тегишли қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган; ҳар бир тўлов бўйича тўловчилар, объектлар, ставкалар, имтиёзлар ва солиқ тўловларига хос бўлган бошқа жиҳатлар белгиланган. Қайд этилган ҳолат айниқса давлат ижтимоий суғурта бўйича тўловларга хосдир, чунки бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тўловлар тўланишини назорат қилиш вазифаси давлат солиқ хизматининг зиммасига юклатилган.

Давлат бюджети даромад қисмини тўлдиришнинг янги манбаларини қидириб топиш ва уларни молия ҳуқуқи меъёрларида мустаҳкамлаб қўйиш бюджетнинг харажатлар қисмида назарда тутилган тадбирларни узлуксиз молиялаштириш учун катта аҳамият касб этади. Бунда даромад қисмини турли йўллар билан тўлдириш мумкин.

Шундай энг оддий йўллардан бири – янги солиқларни жорий этиш ва уларни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш, амалдаги солиқ

тўловлари ставкаларини ошириш ҳисобланади. Лекин жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқларнинг ниҳоятда юқори бўлиши тадбикорларда юқори даромад олиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришга бўлган қизиқиш йўқолиб боради. Натижада хўжалик юритувчи субъектлар даромадлари пасайиб кетади ва мувофиқ равишда бюджетга солиқлардан келиб тушадиган тушумлар камаяди.

Бу ерда бир хил бўлмаган, ностандарт ва ноанъанавий чораларга асосланган бошқача ёндашувлар талаб қилинади. Бундай чоралардан бири республикамизда амалга оширилаётган қайишқоқ солиқ сиёсатидир. Ушбу сиёсатнинг моҳияти шундан иборатки, бир томондан, бюджет даромадларининг тўлдирилишини таъминлаш, иккинчи томондан, ишчанлик, ишбилармонлик фаоллигини рағбатлантиришдан иборат.

Давлат бюджети даромадларини белгиланган солиқ тўловлари ҳисобига энг кўп даражада йўналтириш кўп жиҳатдан солиқ органларининг аниқ-пухта ишлашига боғлиқ бўлиб, улар бюджетга келиб тушиши лозим бўлган тушумларнинг тўғри ва ўз вақтида келиб тушишини назорат этишга қаратилган. Зеро, бу шунинг учун ҳам муҳим аҳамиятга эгаки, кўпгина солиқ тўловчилар, яъни юридик ва жисмоний шахслар амалда солиқлар тўғрисидаги қонунчиликни бузадилар. Солиқ солиш объектларини яшириш ёки камайтириб кўрсатиш, солиқ суммаларини ҳисоб-китоб қилиш учун асос бўладиган ҳисобот маълумотларини бузиб кўрсатиш каби ҳоллар ҳали кам эмас.

Бюджет даромадларига қўшимча маблағларни жалб этишнинг муҳим манбаи давлат қимматли қоғозлари ва, хусусан, давлат заём облигацияларини чиқариш ҳамда уларни жисмоний ва юридик шахслар ўртасида жойлаштириш ҳисобланади. Ушбу манба давлат томонидан кўпроқ юридик шахсларга нисбатан қўлланилади, давлат қимматли қоғозларини жисмоний шахслар ўртасида жойлаштириш эса амалда йўқ.

Давлат бюджети даромад қисмини мустаҳкамлаш учун маҳаллий бюджетларни ривожлантириш катта аҳамиятга эга. Жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг минтақалар иқтисодий ва ижтимоий ривожланишидаги масъулиятини таъминлашдаги ҳуқуқларини кенгайтириш ва масъулиятини ошириш мақсадида улар молиявий базасини шакллантириш тартибига принципиал ўзгаришлар киритилмоқда. Ҳудудий молиявий бюджетни режалаштириш қайта

қурилмоқда, маҳаллий бюджетларнинг тегишли ҳудудларда жойлашган хўжалик юритувчи субъектлар молиявий фаолияти натижаларига қарамлилиги кучайиб бормоқда, маҳаллий бюджет маблағларидан фойдаланиш соҳаси кенгайиб бормоқда.

2. Давлат кредити (давлат ички қарзи)ни ҳуқуқий бошқариш

«Давлат кредити» тушунчаси. Умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган пул маблағларининг асосий массаси хўжалик субъектлари ва жисмоний шахслар томонидан бюджет даромад қисмига киритиладиган мажбурий тўловларни белгилаш орқали йўналтирилади. Қўшимча пул маблағларини ташкил этиш мақсадида давлат уларни жалб этишнинг ихтиёрий усуллари қўллаши ҳам мумкин. Шу асосда молиявий муносабатларнинг махсус тизими – давлат кредити вужудга келади.

Кредит (лот. *creditum* – ссуда) – пул ёки товарларни, одатда, фоизлар тўлаб, қайтариш шарти билан бериш бўлиб, кредитор билан қарз олувчи ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ифодалайди.

Кредитор кредит муносабатлари қатнашчиларидан бири бўлиб, ссуда берувчи субъект сифатида иштирок этади. У қарз олувчи унинг фойдасига муайян ҳаракатларни амалга ошириши, масалан, мулкни бериши, пул тўлаши лозим бўлган у ёки бу мажбуриятнинг томонидир.

Қарз олувчи – кредит муносабатлари субъектларидан бири бўлиб, вақтинча қарзга олинган маблағларнинг қайтарилишини кафолатлайди. Қарзни қайтаришдан ташқари, одатда, қарздор ссудадан фойдалангани учун кредиторга фоиз тўлайди.

Давлат кредитида кредит муносабатлари субъектлари, бир томондан – давлат, иккинчи томондан – юридик ва жисмоний шахслар бўлади. Бунда давлат ушбу муносабатларда кўрсатилган субъектларнинг вақтинча бўш турган пул маблағларини қарзга олувчи сифатида қатнашади.

Давлат кредити асосидаги муддатлилик, қайтаришлик ва мақсадга мувофиқлик тамойиллари ҳар қандай кредит муносабатлари, шу жумладан банк кредити учун ҳам хос бўлган хусусиятлардир. Шу билан бирга, давлат кредити билан банк кредити ўртасида катта фарқлар, авваламбор, ўзига хос хусусиятлари бўйича фарқлар мавжуд.

Давлат кредити бўйича муносабатларда ҳамма вақт давлат юқори туради. Ушбу муносабатларда давлат қарз олувчи (қарздор) бўлиб, бир томонлама тартибда кредит шартлари (масалан, қарзнинг муддати, у бўйича даромадларни тўлаш тартиби ва шартлари)ни белгилайди. Бошқача айтганда, бу муносабатларда томонлар тенглиги йўқ, шу боисдан улар молиявий-ҳуқуқий тартибга солиш объекти ҳисобланади. Банк кредитида томонлар тенг ҳуқуқларга эга бўлиб, уларнинг муносабатлари банк кредити шартномаси билан тартибга солинади ва мувофиқ равишда фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади. Бошқа фарқли белги шундан иборатки, давлат кредитида узоқ муддатли қарзларни банк кредити бўйича узоқ муддатли шартномани тузиш вақтида мажбурий шарт ҳисобланган бирор-бир кафолат билан таъминлаш назарда тутилмаган.

Махсус адабиётларда давлат кредитининг мақсадли йўналиши тўғрисидаги масала юзасидан турли қарашлар мавжуд. Улардан бирига мувофиқ давлат томонидан кредит ёрдамида олинган пул маблағлари махсус мақсад учун белгиланмаган бўлиб, улар халқ хўжалиги умумий эҳтиёжлари ва ижтимоий-маданий чора-тадбирлар учун фойдаланилади.

Бошқа нуқтаи назар бўйича давлат кредитининг анъанавий роли ҳамма вақт бюджет тақчиллиги мавжуд бўлган ҳолда, давлат харажатларини ўз вақтида молиялаштиришни таъминлашдан иборат бўлади.

Бундай ёндашув, эҳтимол, жаҳон тажрибасида давлат кредити, одатда, айниқса бюджет тақчиллигини қоплаш учун жадал фойдаланилиши шарт-шароитлари натижасида келиб чиққандир.

Давлат кредитининг ҳақиқий имкониятлари анчагина кенгрок, аммо улар муайян мақсадларга эришиш учун йўналтирилган бўлиши, яъни ҳар ҳолда махсус мақсадларга эга бўлиши лозим. Бу ерда гап шундаки, давлат юридик ва жисмоний шахсларнинг фақат оддий қарздори бўлиш учунгина эмас, балки давлат ва жамият учун катта ижтимоий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган тадбирларни молиялаштириш учун зарур бўлган қўшимча маблағларни бюджетга йўналтириш мақсадида кредитдан фойдаланади ва қарзга пул олади. Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш — муҳим вазифа, аммо у давлат кредитининг асосий, бош вазифаси ҳисобланмайди.

Қайд этилган назарий ёндашувлар қонунчилик амалиётида ҳам амалий ифодасини топди. Масалан, «Бюджет тизими тўғрисида»ги

қонун 40-моддасига мувофиқ давлат ички ва ташқи қарзлари қуйидаги мақсадлар учун амалга оширилиши мумкин:

- 1) иқтисодиётни ривожлантириш устувор йўналишларини, шу жумладан, устувор инвестицион дастурларни молиялаштириш учун;
- 2) келиб тушиш вақти номувофиқлиги натижасида юзага келган давлат бюджети даромадлари билан харажатлари ўртасида йил ичидаги узилишларни тенглаштириш учун;
- 3) мавжуд қарзни қайта молиялаштириш учун;
- 4) бюджет тақчиллигини молиялаштириш учун;
- 5) табиий офатлар ёки бошқа фавқулодда вазиятлар билан боғлиқ ҳолда маблағларга бўлган эҳтиёжларни қоплаш учун.

Бизнинг мамлакатимизда давлат кредитини ташкил этиш асослари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, бошқа қонунчилик ҳужжатлари ҳамда қонун кучига эга бўлган норматив ҳужжатларда мустаҳкамлаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасига мувофиқ кредит ишини қонуний тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси зиммасига юклатилган. Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуни билан давлат пул-кредит тизимини мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирлар қабул қилиш унинг ваколатларига киритилган. Давлат кредитига тааллуқли жуда муҳим меъёрлар «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонунида ҳам берилган. Унда Марказий банк республика Ҳукумати билан келишилган ҳолда давлат қарзи ҳисобини юритади, давлат заёмларини жойлаштириш, уларни сўндириш ва улар бўйича фоизлар тўлаш билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга оширади. Шундай қилиб, давлат кредити бўйича муносабатлар мустаҳкам қонунчилик базасига эга. Давлат кредитининг кўпгина принципиал масалалари Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва Молия вазирлигининг норматив ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Айрим мамлакатларда, масалан, Россия Федерациясида давлат кредити масалалари махсус норматив ҳужжат билан тартибга солинади. Россия Федерациясининг «Россия Федерацияси давлат ички қарзлари тўғрисида»ги қонуни шундай ҳужжат ҳисобланади.

Юқорида баён этилганларни ҳисобга олган ҳолда, *давлат кредити* – давлат томонидан мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг муҳим масалалари ҳамда бюджет дефицитини

қоплаш учун зарур бўлган қўшимча молиявий ресурсларни йўналтириш мақсадида юридик ва жисмоний шахсларнинг бўш турган пул маблағларини қайтаришлик, муддатлилиқ, мақсадга мувофиқлик ва ихтиёрийлик тамойилларига асосан жалб этиш бўйича молия ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлардир.

Давлат молия механизмининг барқарор ишлаши учун давлат кредитининг аҳамияти етарли даражада кўп томонламадир. Бунда унинг роли юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган маблағларидан фойдаланиш орқали давлат бюджети даромадларини тўлдиришнинг қўшимча манбаларини жалб этиш имкониятини таъминлаш билан белгиланибгина қолмасдан, балки қўшимча пул маблағларини муомалага чиқариш билан боғлиқ бўлган эмиссия фаолиятини талайгина чеклаш имкониятини ҳам беради. Бу эса, ўз навбатида, пул муомаласини барқарорлаштириш, халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар аҳволини яхшилаш, миллий валютани мустаҳкамлашнинг муҳим омилдир.

Давлат кредити бўйича молиявий-ҳуқуқий муносабатларни амалга ошириш натижасида давлат ички қарзлари шакллантирилиб, улар моддий нуқтаи назарда *капитал* ва *жорий* қарзлар бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда бу – сўндирилмаган (тўланмаган) қарз мажбуриятлари ва улар бўйича тўланмаган фоизлар бўйича, *уларни сўндириш муддатидан қатъи назар*, давлат қарзлари умумий суммасидир, иккинчи ҳолда эса – давлатнинг *муддатлари етиб келган*, барча қарз мажбуриятлари бўйича харажатлари суммасидир.

Ҳуқуқий нуқтаи назардан *давлат ички қарзи* Ўзбекистон Республикасининг давлат ички қарзлари натижасида вужудга келган мажбуриятлари мажмуидан иборатдир. *Давлат ички қарзлари деганда*, ички манбалар (юридик ва жисмоний шахслар – резидентлар)дан активларни жалб этиш тушунилиб, улар бўйича Ўзбекистон Республикасининг қарздор сифатидаги ёки Ўзбекистон Республикаси қарздорлари-резидентлари кредитлари (қарзлари)ни сўндириш кафили сифатидаги мажбурияти юзага келади. Ўзбекистон Республикаси кафолатлари фақат юридик шахслар – резидентлар мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган давлат ташқи қарзлари бўйича орган томонидан тақдим этилади.

Давлат кредити соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари. Давлат кредити бўйича юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар ҳар қандай молиявий-ҳуқуқий муносабатларга хос

бўлган барча белгиларга эгадир. Бу, хусусан, уларнинг объектига, давлат ёки у томонидан ваколат берилган органнинг ушбу муносабатлар мажбурий субъекти сифатида мавжуд бўлишига, давлат кредити соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг давлат-ҳокимият хусусиятига тегишлидир. Шу билан бирга, улар муайян хусусиятларга ҳам эга.

Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар, маълумки, мулкӣ хусусиятга эга, чунки улар пул маблағлари сабабли юзага келади. Бироқ давлат кредити бўйича ушбу муносабатлар объекти ҳар қандай пул маблағлари эмас, балки юридик ва жисмоний шахсларнинг фақат *вақтинча* бўш турган маблағлари бўлиши мумкин.

Жисмоний шахсларда бўш турган пул маблағлари ҳосил бўлиши шартли бўлиб, бунга сабаб, масалан, меҳнат фаолиятидан даромадларни олиш тенг бўлмаганлиги, кўрилган зарарни қоплаш, мерос пуллари ҳамда қимматбаҳо нарсаларни сотиб олиш учун олиб қўйилган суммалар бўлиши мумкин. Юридик шахсларда вақтинча бўш турган пул маблағлари ҳосил бўлишига бошқа сабаблар ҳам бўлиши мумкин, хусусан, бу – ишлаб чиқариш фаолиятининг вақтинчалик хусусияти. Йирик инвестицион лойиҳаларни олиб боришнинг тенг бўлмаган хусусияти ва ҳ.к.

Давлат ички қарзларининг шакллантирилиши, ишлаши ва сўндирилиши бўйича ҳуқуқий муносабатлар давлат-ҳокимият хусусиятига эга бўлиб, улар кредитнинг бошқа шаклларида фойдаланиш жараёнида таркиб топадиган муносабатлардан фарқ қилади. Мазкур муносабатларда давлат қарздор сифатида қатнашиб, бир томонлама тартибда қарз шартларини: уларнинг турлари, муддати, даромад миқдори ва уларни тўлаш тартиби, уларни тугатиш ва ўзгартириш асосларини белгилашга ҳақли.

Юридик ва жисмоний шахслар давлат кредити бўйича муносабатларга ихтиёрий равишда киришиб, қарзга маблағлар беради ва мажбуриятли томон бўлади, яъни улар барча қарз мажбуриятларини бажариши шарт. Давлат кредити соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар банк кредитини ташкил этиш жараёнида таркиб топадиган, шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган қарз шартномаси асосида юзага келадиган муносабатлардан фарқ қилади. Банк кредити бўйича ҳамда қарз шартномаси бўйича юзага келадиган муносабатларда томонлар тенг ҳуқуқлидир ва шу сабабли томонлардан бирортаси ҳам кредит муносабатлари бўйича иккинчи томонга ўз шартларини қўйишга ҳақли эмас.

Давлат кредити соҳасида нафақат давлат қарз мажбуриятлари бўйича (қарздор билан давлат ва кредиторлар ўртасида) муносабатлар, балки давлат қарзи ишлашига воситачилик қилувчи ҳуқуқий муносабатлар ҳам юзага келади. Улар жумласига қуйидаги ҳуқуқий муносабатлар киради:

– Ҳукумат билан Марказий банк ўртасида келгуси молия йилида кредитлашнинг ички ва ташқи манбаларидан қарз олиш режалари тўғрисида маслаҳатлашиш вақтида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар ва бундай қарз доирасида тўланадиган суммаларни бериш режалари, шунингдек кредит беришнинг таклиф этилаётган муддатлари ва шартлари ҳам киритилади (Марказий банк тўғрисидаги қонуннинг 45-моддаси);

– Ўзбекистон Республикаси давлат қарз мажбуриятларини чиқариш шартлари, давлат заёмлари бўйича хизмат кўрсатиш ва уларни муомалага чиқариш тартибини белгилаш, шунингдек, Молия вазирлигининг Ўзбекистон Республикаси ва унинг давлат органлари томонидан олинадиган барча қарзлари тўғрисида Марказий банкка хабар бериши бўйича мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан Молия вазирлиги билан Марказий банк ўртасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар. Марказий банк давлат қимматли қоғозларини чиқариш ҳажми ва давлат қарзини сўндириш графиги масалалари бўйича, уларнинг банк тизими ликвидлилиги ва монетар сиёсат устуворлигига таъсирини ҳисобга олган ҳолда, Молия вазирлигига маслаҳат беради;

– давлат қисқа муддатли облигациялари бозорида дилерлик (воситачилик) функцияларини бажариш учун шартномалар тузиш, шунингдек, давлат заёмлари облигацияларини жойлаштириш ва муомалага чиқариш билан боғлиқ бўлган ташкилотлар фаолиятини назорат қилиш вақтида Марказий банк билан ташкилотлар ўртасида юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар ва ҳ.к.

Бозор муносабатларини ривожлантириш давлат кредити бўйича ҳуқуқий муносабатларнинг субъектив таркиби ва мазмунига жиддий ўзгартиришлар киритяпти. Ушбу ҳуқуқий муносабатлар хусусиятига мазкур муносабатларнинг тижорат банклари, инвестиция жамғармалари, фонд биржаси каби янги субъектларининг пайдо бўлиши катта таъсир кўрсатмоқда.

Давлат ички қарзлари турлари. «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунга мувофиқ ички ва ташқи қарзларни амалга ошириш вақтида қуйидаги қарз мажбуриятларидан фойдаланилиши мумкин:

1) қисқа муддатли (бир йилгача), ўрта муддатли (бир йилдан беш йилгача) ва узоқ муддатли (беш йилдан ортиқ) давлат қимматли қоғозлари;

2) кредитлар (қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли кредитлар);

3) Ўзбекистон Республикаси кафолатлари;

4) бюджет даромадлари билан харажатлари ўртасидаги вақтинча узилишни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар ва уларнинг қонунчиликда назарда тутилган бошқа турлари.

Санаб ўтилган қарз мажбуриятларидан давлат ички қарзларига қуйидагилар тегишли: а) қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли давлат қимматли қоғозлари; б) бюджет даромадлари билан харажатлари ўртасидаги вақтинча узилишни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ давлат ички қарзлари бўйича қарз мажбуриятлари сифатида фойдаланилиши мумкин бўлган давлат қимматли қоғозларига *республика ички заёмлари облигациялари* ва *Ўзбекистон Республикаси хазина мажбуриятлари* киради.

Облигация – эгаси томонидан пул маблағлари киритилганлигини ҳамда унда назарда тутилган муддатда қимматли қоғознинг номинал қийматини қоплаш ҳамда қайд этилган фоизни тўлаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғоздир (агар уни чиқариш шартларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса).

Облигациялар оддий ва ютуқли, фоизли ва фоизсиз (мақсадли), эркин муомалада юрадиган ёки муомала доираси чекланган ҳолда чиқарилиши мумкин. Мақсадли облигацияларнинг мажбурий реквизити улар остида чиқарилган товар (хизматлар)ни кўрсатиш ҳисобланади.

Республика ички заёмлари облигациялари, одатда, тақдим этувчига деб чиқарилади. Уларни чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилиниб, унда эмитент, облигацияларни чиқариш шарти ва жойлаштириш тартиби белгиланган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси *хазина билетлари* уларнинг эгалари томонидан бюджетга пул маблағлари киритилгани ва ушбу қимматли қоғозларга эгалик қилинадиган бутун муддат давомида қайд этилган даромадни тақдим этувчига олиш ҳуқуқини тасдиқловчи давлат қимматли қоғозлари туридир. Улар қуйидаги

турларда чиқарилиши мумкин: узоқ муддатли – 5 йилга ва ундан ортиқ муддатга; ўрта муддатли – 1 йилдан 5 йилгача; қисқа муддатли – бир йилгача.

Узоқ муддатли ва ўрта муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан, қисқа муддатлиларини чиқариш тўғрисидаги қарор эса – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан қабул қилиниб, уларда даромадларни тўлаш ва мажбуриятларни сўндириш тартиби белгилаб берилади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг давлат қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО) муомалада бўлиб, уларни чиқариш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси давлат қисқа муддатли облигацияларини чиқариш тўғрисида» 1996 йил 26 мартдаги 119-сонли қарори билан назарда тутилган эди. Ушбу норматив ҳужжат билан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига 1996 йил апрель ойидан бошлаб 4 млрд. сўмлик ҳажмда ДҚМО чиқариш учун рухсат берилган ҳамда ликвидлилик шартлари, эмитент, ДҚМОни чиқариш ва жойлаштиришнинг умумий тартиби белгилаб берилган эди.

1996 йилги ДҚМО эмиссияси уч ой муддатга ҳар ойда чиқариш шаклида амалга оширилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси давлат қисқа муддатли облигациялари бозорини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 1997 йил 30 январдаги 57-сонли қарори билан 1997 йилда ДҚМОни уч ой ва олти ойлик муддат билан муомалада бўлиши шarti билан чиқариш учун рухсат берилган эди.

ДҚМО ликвидлиги Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати тасарруфидаги барча активлар билан таъминланади.

ДҚМО эмитенти Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигидир. Облигацияларнинг навбатдаги чиқарилиши тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Марказий банк билан ҳамкорликда қабул қилинади, унда облигацияларни чиқаришнинг чегара ҳажми, жойлаштириш санаси ва потенциал эгалари учун чекланиши белгиланади. ДҚМОнинг навбатдаги чиқарилиши тўғрисидаги маълумотлар уни жойлаштириш бошланишидан олдинги етти кундан кечиктирилмаган ҳолда эълон қилинади. Агар облигацияларни жойлаштириш даврида чиқарилиши мўлжалланган облигациялар сонидан камида йигирма фоизи сотилган бўлса, мазкур чиқарилиш амалга оширилган ҳисобланади.

ДҚМО эмиссияси даврий равишда алоҳида чиқарилиш шаклида, одатда, бир ойда бир марта амалга оширилади.

Облигациялар эгалари Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Марказий банки томонидан белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси юридик шахслари – резидентлари ва норезидентлари бўлиши мумкин. ДҚМО эгаси сотиб олинаётган кейинги чиқарилиш облигацияларига ҳақ тўлаш вақтида сўндириладиган облигациялар қийматини ҳисобга олиш – қарз сўрашга ҳақли.

Давлат қисқа муддатли облигациялари даромадлилиги уларнинг эгалари учун улар томонидан сотиб олинadиган облигациялар нархи билан облигациялар сўндириладиган номинал нарх ўртасидаги фарқ ҳисобига таъминланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки облигациялар чиқарилишига хизмат кўрсатиш бўйича бош вакил – агентдир. Облигациялар чиқарилишига хизмат кўрсатиш учун савдо, ҳисоб-китоб тизимлари ва депозитарий тузиш Ўзбекистон Республикаси Валюта биржасининг зиммасига юклатилади.

Облигацияларни жойлаштириш, уларнинг муомаласи бўйича барча операциялар ҳамда ҳисоб-китоблар ва облигациялар эгаларининг ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки муассасалари ёки Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланadиган дилерлар орқали амалга оширилади. Дилер кўрсатилган операцияларни Марказий банк билан дилер ўртасида дилер функцияларини бажариш учун тузилган шартномада келишиб олинган тартибда амалга оширади. Дилер облигациялар эгаларига уларни сўндиришни тузилган шартномаларга мувофиқ равишда сўндириш вақтидаги облигациялар номинал қийматини нақд пулсиз шаклда ўтказиш йўли билан амалга оширади.

Облигациялар чиқарилишини жойлаштириш ва сўндиришнинг аниқ тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Марказий банкининг норматив ҳужжатлари билан қатъий тартибга солинади. Уларга Ўзбекистон Республикаси давлат қисқа муддатли облигацияларини чиқаришнинг асосий шартлари, Давлат қисқа муддатли облигациялари чиқарилиши бўйича хизмат кўрсатиш ва уларнинг муомалада бўлиши тўғрисида низом, Давлат қисқа муддатли облигациялари бозорида дилер функцияларини бажариш учун шартнома тузиш тартиби киради.

Бюджет даромадлари билан харажатлари ўртасидаги вақтинчалик узилишни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар Марказий

банк тўғрисидаги қонуннинг 48-моддасида белгиланган тартибда ҳукуматни кредитлаш учун фойдаланилади.

Марказий банк ҳукуматга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланган миқдорда бир йилгача муддатга сўндириш шарти билан активлар гарови остида кредитлар бериши мумкин. Кредит бериш тўғрисидаги далолатнома ҳукумат билан Марказий банк ўртасида тузиладиган алоҳида кредит шартномаси билан расмийлаштирилиб, унда ссуда миқдори, сўндириш муддатлари, тўланадиган фоизлар меъёри ҳамда сўндириш тартиби келишиб олинади.

Айрим ҳолларда Марказий банк ҳукуматга нисбатан узоқроқ муддатга, хусусан, обуна бўйича бадаллар ёки республиканинг у ёки бу халқаро ташкилотга аъзолигидан келиб чиқадиган бошқа тўловлар учун кредит бериши мумкин.

Марказий банк, қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардан ташқари, ҳукуматга молиявий ёрдам беришга ҳақли эмас.

Марказий банк томонидан ҳукуматни тўғридан-тўғри кредитлашнинг қонунчилик билан чекланиши кўпгина бозор иқтисодиёти мамлакатлари қонунчилигида ўрин олган. Бундай чеклаш Марказий банкка пул-кредитни тартибга солишнинг янада самаралироқ амалга оширилиш имкониятини таъминлаш учун киритилган.

Давлат қарзларини амалга оширишда Вазирлар Маҳкамаси ёки ваколатли орган давлат қарзларига хизмат кўрсатиш ҳамда давлат қарзлари бўйича ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ва тўғри назорат этилиши бўйича вакиллар функцияларини бажариш учун банклар, молиявий ташкилотлар билан шартномалар тузиши мумкин.

3. «Давлат харажатлари» тушунчаси, тизими ва асосий принциплари

Бозор иқтисодиёти шароитига ўтишда Ўзбекистон Республикаси харажатларининг тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари. Давлат молиявий маблағларни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш орқали ўз олдида турган вазифа ва функцияларнинг бажарилишини таъминлайди.

Олдинги мавзулардан маълумки, давлат молиявий фаолиятининг бир томонини — давлат харажатлари ташкил этади. Давлат харажатлари молиявий фаолиятнинг иккинчи томони бўлган — марказлашган ва марказлашмаган пул маблағлари жамғармаларини

ташкил этиш билан чамбарчас боғлиқдир. Бу икки молиявий фаолият доимий ва кундалик фаолият ҳисобланади.

Давлат харажатлари кенг ва кўп киррали тушунчадир.

Давлат харажатлари – бу ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинган иқтисодий муносабатлар бўлиб, марказлашган ва марказлашмаган пул маблағлари жамғармаларини тақсимлаш ва фойдаланиш жараёнида юзага келади ҳамда унинг тўхтовсиз функцияланишини таъминлайди.

Давлат харажатларининг ривожланиши давлатнинг хўжалик ва маданий-тарбиявий функцияси билан, бозор иқтисодиётини шакллантириш билан бевосита боғлиқдир. Бозор иқтисодиётига ўтиш турли мулк шаклларига асосланган хўжалик тузилмаларини ташкил этиш, уларни ўзини ўзи маблағ билан таъминлашга ўтказиш, бу корхона ва ташкилотларнинг харажатлари ҳажмини ошириш орқали амалга оширилади. Давлат харажатлари давлат ва маҳаллий бюджетларда, шунингдек вазирликлар, қўмиталар, корхона ва ташкилотларнинг молиявий режаларида ва сметаларида назарда тутилади. Бюджетларни тайёрлашда марказлашган ва марказлашмаган пул жамғармаларининг ўзаро нисбати белгиланади.

Марказлашган давлат харажатлари давлат бюджети ва давлат бюджетидан ташқари жамғармалар ҳисобидан амалга оширилади.

Давлат харажатларининг ҳажми давлат даромадларидан, иқтисодий кўрсаткичлардан, биринчи навбатда миллий даромадни ташкил этишдан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Бюджет харажатлари давлат харажатларининг бир қисми бўлиб ҳисобланади. Унинг давлат харажатларида тутган ўрни давлатнинг иқтисодий сиёсати, биринчи галда корхона ва ташкилотларнинг хўжалик мустақиллигига эга бўлишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Лекин ҳамма вақт бюджет харажатлари давлат харажатларида бегировчи ролни ўйнайди.

Бюджет харажатлари объектив иқтисодий категория ҳисобланиб, икки томонлама хусусиятга эга. Бир томондан – бу халқ хўжалигини молиялаштиришдаги давлат харажатлари ҳисобланади; иккинчи томондан – бу корхона, муассаса ва ташкилотларнинг даромадлари бўлиб, унинг ҳисобидан мақсадли пул жамғармалари ташкил этилади. Амалдаги қонунчилик асосида давлат бюджет маблағларига эгалик қилади ҳамда бюджет қонунчилигида белгиланган ҳажмларда пул маблағларини ажратади.

Давлат ҳокимияти органлари, давлат бошқарувининг умумий ваколатли органлари ҳамда молия-кредит тизими органларининг бюджет харажатларига таъсир этиши – бутун харажатлар цикли давомида, яъни пул маблағларига бўлган эҳтиёжнинг юзага келишидан бошлаб, то унинг тўлиқ қондирилишига қадар давом этади.

Бюджетдан молиялаштириладиган халқ хўжалиги ва ижтимоий - маданий соҳалардаги харажатлар ҳажми молиялаштириладиган соҳанинг давлат бошқаруви тизимида тутган ўрни ҳамда, ўтказиладиган тадбирларнинг аҳамияти билан белгиланади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган давлат харажатлари икки гуруҳга бўлинади:

а) ҳар йили такрорланиб турадиган харажатлар (масалан, ўқув юртларининг, касалхоналарнинг ишлашини таъминлаш учун кетадиган харажатлар);

б) кейинги бюджет даврига назарда тутиладиган янги харажатлар (масалан, бошланган қурилиш ишларини тугатиш, касалхоналарнинг янги корпусларини қуриш учун мўлжалланган харажатлар ва бошқ.).

Бюджет харажатларини молиялаштириш билан боғлиқ бўлган муносабатларда молия органлари фаол иштирок этади. Жумладан, молия органлари бюджет харажатларининг рўйхатини тузади, кредитлар очади, уларни чақириб олади ҳамда бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан доимий назоратни олиб боради.

Бюджет молиялаштириши бўйича бўладиган муносабатларда кредит органлари ҳам иштирок этади. Кредит муассасалари (масалан, банклар) ўзларида корхона ва ташкилотларнинг ҳисобкитоб, жорий (бюджет) счётларини очадилар, бюджетдан маблағлар оладилар. Бу муассасалар бюджетнинг касса ижросида иштирок этиб, молиявий интизомга риоя этилиши устидан назоратни амалга оширадилар.

Бюджет кредитларига эгалик қилувчилар – корхона, муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарлари, уларга ажратилган бюджет маблағларига эгалик қилиш, қуйи турувчи бюджет кредитлари эгаларига маблағлар ажратиш орқали бюджет молиялаштиришида иштирок этадилар.

Бюджет харажатлари соҳасидаги молиявий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар бўлиб ҳисобланади ва унда иштирок этувчи

томонлар тенг ҳуқуқга эга эмас. Бюджет харажатлари соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш ваколати берилган ва давлат номидан ҳаракат қиладиган давлат органлари – бюджет маблағини олувчи иккинчи томонга нисбатан давлат-ҳокимият таъсири усулини қўллайди.

Давлат бир томонлама тартибда бюджетдан молиялаштириладиган харажатларнинг турларини, харажатлар меъёрини, молиялаштириш объектини ҳамда ҳар қандай қоидабузарликлар учун жавобгарликни белгилайди.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, бу молиявий муносабат турларида иштирок этувчи бошқа органлар сингари, молия органлари оператив мустақиллик ҳуқуқига эга эмас, яъни уларнинг ваколатига бюджет харажатларининг мақсадга мувофиқлигини, ҳажми ва муддатлари тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш киритилмаган. Сабаби, барча ҳолатлар давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари томонидан олдиндан белгиланади.

Бюджет маблағларидан фойдаланиш тамойиллари. Давлатнинг барча пул маблағлари, уларнинг келиб чиқиш манбасидан қатъи назар, ягона фойдаланиш тамойилларига эга. Бюджет маблағларидан фойдаланиш тамойиллари ичида пул маблағларини режали харажат қилиш асосий ролни ўйнайди. Давлат харажатлари жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши вазифаларини режалаштириш асосида тақсимланади. Бунда молия органлари ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг барча ишлаб чиқариш кўрсаткичларини пул маблағлари билан таъминлашлари лозим. Ҳар қандай капитал қурилиш объекти ўз вақтида пул маблағи билан таъминланмаса, ҳеч қачон бошланмайди ва тугатилмайди.

Давлат харажатлари *қонунчилик тамойили* асосида амалга оширилади. Молия ва кредит органлари фақатгина норматив актларда назарда тутилган харажатларни қилишлари мумкин.

Давлат харажатларининг мажбурий талабларидан бири бу унинг тегишли молиявий режаларга – бюджет, смета ёки даромадлар ва харажатлар балансига киритиш бўлиб ҳисобланади.

Давлат харажатларининг мазмуни ва тузилиши давлат олдида турган вазифа ва функциялардан, жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг аниқ вазифаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Давлат харажатлари норматив актларда белгиланган махсус харажатлар бўйича амалга оширилади. Харажатлар иккига бўлинади:

а) бюджет маблағлари бўйича харажат;

б) хўжалик юритувчи субъектларнинг маблағлари бўйича харажат.

Бюджет маблағлари бўйича харажатлар бюджет таснифи билан белгиланади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг маблағлари бўйича харажатлар эса, даромадлар ва харажатлар баланси билан белгиланади.

Молиялаштириш тушунчаси ва тамойиллари. Ўзбекистон Республикасида давлат маблағлари турли мақсадларга ва турли тартибда йўналтирилади. Лекин пул маблағларининг асосий қисми молиялаштириш орқали тақсимланади ва харажат қилинади.

Рус ҳуқуқшуноси Н.А.Куфакованинг фикрича, **молиялаштириш** – бу қайтариб бермаслик шарти билан давлат пул маблағларидан фойдаланиш бўлиб, корхона, муассаса ва ташкилотларга ўз фаолиятларини амалга оширишлари учун берилади.

Давлат маблағларини молиялаштириш жараёнида асосан қуйидаги тамойилларга амал қилинади:

1) бюджет маблағларининг қайтариб берилмаслиги, яъни бюджетдан молиялаштириш йўли билан ажратиладиган маблағлар қайтариб берилмайди;

2) мақсадга мувофиқлик, яъни ажратиладиган барча бюджет маблағлари мақсадга мувофиқ фойдаланилиши лозим;

3) ишни бажарганлигига қараб молиялаштириш, яъни бюджет маблағлари белгиланган йиллик режалар асосида автоматик тарзда ажратилмай, балки ишнинг фактик бажарилишига қараб ажратилади;

4) молиявий интизомга қатъий риоя этиш, яъни бюджет маблағларидан қонунда белгиланган тартибда, тўғри ва самарали фойдаланишдир.

Юқорида санаб ўтилган тамойилларнинг ҳаётга татбиқ этилиши, биринчи навбатда, корхона, муассаса ва ташкилотларни тўхтовсиз пул маблағлари билан таъминлайди ҳамда пул маблағларидан фойдаланишда молиявий интизомга қатъий риоя этилишини таъминлайди.

Профессор Л.К.Воронованинг таъкидлашича, давлат харажатлари асосан давлат бюджетида тўпланадиган даромадлар ҳисобидан молиялаштирилади. Давлат сарф-харажатлари корхоналарнинг даромадидан, амортизацион ажратмалардан, узоқ муддатли банк ссудаларидан ва бошқалардан ҳам қопланиши мумкин.

Давлат харажатлари бюджет харажатларига қараганда кенг тушунча бўлиб, бюджет харажатлари унинг таркибий қисми ҳисобланади.

Давлат бюджети харажатлари – бюджет маблағлари ҳисобидан қопланадиган ва давлат вазифа ва функциялари билан боғлиқ бўлган давлат харажатларидир.

Давлат харажатлари қайси йўналишда бўлишидан қатъи назар, қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади: маблағларни мақсадли йўналтириш; маблағлардан максимал фойдаланиш; иқтисодиёт режимига риоя этиш; давлат молиявий интизомига риоя этилишини таъминлаш мақсадида молиявий назоратни амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодида, халқ хўжалигида юз берган ўзгаришлар бюджет маблағларини молиялаштиришда ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Эндиликда бюджет маблағларини олиш зарурати юзага келганда ва юқоридаги тамойилларга асосланиб бюджет маблағларини ажратиш имконияти булмаган ҳолатларда, молиялаштириш иштирокчилари қонунга асосан маълум бир ҳақ эвазига қайтариб бериш шарти билан бюджетдан пул маблағларини олишлари мумкин.

Иқтисодий нуқтаи назардан, давлат бюджети маблағлари – моддий ишлаб чиқаришга ва давлат заҳираларини ташкил этишга харажат қилинади. Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий мазмунига кўра, бюджет молиялаштиришининг қуйидаги икки режими мавжуд: тижорат ташкилотларини молиялаштириш режими ва смета-бюджет режими.

Халқ хўжалигини молиялаштириш. Халқ хўжалигига қилинадиган харажатларнинг асосий қисми саноатни, унинг соҳаларини ривожлантиришга йўналтирилади. Халқ хўжалигига қилинадиган харажатлар ичида мамлакат агросаноат комплексини, ерларнинг мелиорациясини молиялаштиришга кетадиган харажатлар марказий ўринни эгаллайди.

Халқ хўжалиги соҳаларига пул маблағлари (инвестиция)ни жалб этиш, давлат органлари ва корхоналарнинг ўзлари томонидан амалга оширилади. Бунда асосий жамғармаларни ташкил этишни инвестициялаш – капитал қўйилмалар шаклида амалга оширилади.

Капитал қўйилмалар давлат ва жамият ривожланишида катта рол ўйнайди. Мамлакатда аҳолининг моддий ва маданий ҳаёт тарзини ошириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадор-

лигини ошириш, меҳнат унумдорлигини яхшилаш учун капитал қўйилмалар ҳажмини кўпайтириш лозим бўлади.

Давлат ва маҳаллий бюджетларда капитал қўйилмалар махсус гуруҳларда кўрсатиб ўтилади. Капитал қўйилмаларнинг мажмуи – бюджет ривожланишини ташкил этади.

Бюджет харажатлари ичида капитал қўйилмалар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бюджет маблағларини (давлат ва маҳаллий захираларни ташкил этиш учун) асосий жамғармаларга ва номоддий активларга жалб этиш билан боғлиқдир.

Капитал қўйилмаларни молиялаштиришни тартибга солувчи асосий норматив ҳужжат – Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуни.

Капитал қўйилмаларни молиялаштириш – бу янги жамғармаларни ташкил этиш, ҳаракатда бўлган жамғармаларни кенгайтириш ва қайта тиклаш мақсадида давлат пул маблағларини йиғиш, тақсимлаш ва фойдаланиш бўйича ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинган давлат фаолияти.

Давлат ҳокимияти органлари капитал қўйилмаларни тартибга солишда бир неча шакл ва усуллардан фойдаланади. Жумладан:

1) *капитал қўйилмалар шаклида амалга ошириладиган инвестицион фаолиятни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиб бериш*, яъни:

- солиқ тизимини, амортизацияларни ҳисоблаш ва амортизацион ажратмалардан фойдаланиш механизмини такомиллаштириш;
- инвестиция фаолияти субъектлари учун махсус солиқ режимини (яъни индивидуал хусусиятга эга булмаган) ўрнатиш;
- инвесторларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;
- инвестиция фаолияти субъектлари учун ердан ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланишида имтиёзлар бериш;
- уй-жой қурилиши ва ижтимоий-маданий аҳамиятдаги объектларнинг қурилишини молиялаштиришда аҳоли ва бюджетдан ташқари манбалар маблағларидан фойдаланишни кенгайтириш;
- инвестиция фаолияти бўйича ахборот-таҳлил тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш;
- монополияга қарши чора-тадбирларни қабул қилиш;
- кредитлаштиришда гаровдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;
- мамлакатда молиявий лизингни ривожлантириш;

- инвестиция фаолияти субъектлари томонидан ўзларининг инвестицион жамғармаларини ташкил этишда шарт-шароитлар яратиб бериш;

2) *капитал қўйилмалар шаклида амалга ошириладиган инвестиция фаолиятида давлатнинг бевосита иштирок этиши, яъни:*

- республиканинг хорижий давлатлар билан амалга оширадиган инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш, тасдиқлаш ва молиялаштириш;

- давлат эҳтиёжлари учун муҳим бўлган қурилишлар ва бошқа техник объектларнинг рўйхатини тузиш ҳамда бюджет ҳисобидан молиялаштириш;

- танлов асосида инвестиция лойиҳаларини бюджет маблағларидан молиялаштиришда кафолат бериш;

- танлов асосида инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда бюджет маблағларини жалб этиш;

- қонунчилик ҳужжатларига биноан инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш;

- давлат стандартларини (меъёр ва қоидаларини) ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш ҳамда уларга риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

- облигация заёмларини чиқариш ва ҳ.к.

Амалдаги қонунчиликка биноан капитал қўйилмалар асосан уч манба ҳисобидан молиялаштирилади: а) бюджет маблағлари ҳисобидан; б) ташкилотларнинг маблағлари ҳисобидан; в) банк ссудаларидан.

Инвестицияларни молиялаштиришининг манбалари жумласига қуйидагилар киради:

а) инвесторнинг молиявий маблағлари ва ички хўжалик заҳиралари. Бунга даромад; амортизацион ажратмалар; суғурта ходисаси юз берганида суғурта органлари томонидан тўланадиган пул маблағлари ва бошқалар киради;

б) инвесторларнинг қарзга олган молиявий маблағлари, яъни банк ва бюджет кредитлари, облигацияларни қарзга олиш ва бошқалар;

в) инвесторларнинг жалб этилган молиявий маблағлари, массалан, қимматли қоғозларни сотишдан олинган маблағлар, меҳнат жамоаларининг, фуқаролар ва юридик шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари;

г) белгиланган тартибда корхоналар бирлашмаси томонидан марказ-лаштириладиган пул маблағлари;

д) бюджет тизими ва бюджетдан ташқари жамғармалардан ажратмалар;

е) чет эл инвестициялари.

Корхоналар ва бошқа тижорат ташкилотлари харажатларни ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштирадilar. Уларнинг маблағлари кўп жиҳатдан ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишга боғлиқ бўлади.

Асосий жамғармаларни ташкил этиш ва қайта ташкил этиш учун қилинадиган давлат марказлашган капитал қўйилмалари шаклидаги инвестициялар – бюджетлар томонидан қайтариб бермаслик ёки қайтариб бериш асосларида молиялаштирилади. Улар халқ хўжалигини қайта ташкил этишни, Ўзбекистон Республикасининг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш қобилиятини сақлаш ва ривожлантиришни таъминлайди.

Қурилишлар ва объектлар бўйича капитал қўйилмаларни молиялаштириш бир ёки бир неча манбалар ҳисобидан амалга оширилиши мумкин. Масалан, тасдиқланган қурилиш ва объектлар рўйхати асосида бюджет маблағлари ҳисобидан капитал қўйилмалар қайтариб бермаслик шarti билан молиялаштирилиши мумкин.

Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш тушунчаси. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ва ўз даромадларига эга бўлмаган давлат ва маҳаллий муассасалар ўз фаолиятларини сақлаш ва кенгайтиришга кетадиган харажатларни молиявий режалар – смета харажатлари асосида бюджет маблағлари ҳисобидан қоплайдилар. Сметалар бўйича зарур чиқимлар ҳажми барча бўғиндаги бюджетларда кўрсатиб ўтилади. Аниқ бир соҳаларнинг ёки муассасаларнинг харажат сметаларида назарда тутилган ва бюджетлар билан тасдиқланган пул маблағлари суммаси – *бюджет ажратмалари* деб аталади.

Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш – бу молиялаштиришнинг умумий тамойиллари асосида пул маблағларини қайтариб бермаслик ва ҳақ тўламаслик шarti билан бюджет муассасаларига (уларнинг даромадлар ва харажатлар сметаси асосида) ажратиш ҳисобланади.

Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш ўзига хос хусусиятларга эга:

биринчидан, бўйсунув асосида юқори орган бюджетидан қуйи турувчи муассаса ва ташкилотларнинг фаолиятини таъминлаш мақсадида пул маблағларини ажратиш;

иккинчидан, ҳар қайси бюджет йили учун мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий дастурлар ва режалар асосида пул маблағларини ажратиш;

учинчидан, иқтисодий нормативлар ёки танлов асосида асосий йўналишларни (фан ва илмий тадқиқотлар) танлаш асосида режалаштириш ва молиялаштириш.

Бюджет муассасалари – бу давлат ҳокимияти органлари томонидан ташкил этилган, бошқарув, ижтимоий-маданий, илмий-техник ёки нотижорат соҳасидаги бошқа ташкилотлардир. Мазкур муассасаларнинг фаолияти бюджетдан ҳамда бюджетдан ташқари жамғармалардан даромадлар ва харажатлар сметалари асосида молиялаштирилади.

Таълим муассасалари, соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия муассасалари, маданият муассасалари ва бошқа *ижтимоий-маданий соҳадаги муассасалар* смета-бюджет йўли билан молиялаштирилади.

Турли бюджетлардан молиялаштириладиган ижтимоий-маданий тадбирлар ва соҳалар ичида *таълим ва кадрларни тайёрлаш* (олий ўқув юртлари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари, малака ошириш институтлари ва ҳ.к.) етакчи ўринни эгаллайди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонунининг 31-моддасига биноан давлат таълим муассасаларини молиялаш республика ва маҳаллий бюджетлар маблағлари, шунингдек бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Амалдаги қонунчиликка биноан давлат таълим соҳасидаги эҳтиёжларга молиявий маблағлар ажратилишини кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикасида мактаблар маҳаллий бюджетлар ҳисобидан молиялаштирилади.

Қонун ҳужжатларига биноан ўқув юртлари қўшимча тарзда жалб қилинадиган молиявий маблағларга ҳам эга бўлишлари мумкин (масалан, маълум бир хизматлар кўрсатишдан келиб тушадиган маблағлар; юридик ва жисмоний шахсларнинг хайр-эҳсонлари ва ҳ.к.).

Халқ хўжалигини ва мамлакат келажагини ривожлантиришда кадрлар тайёрлаш ишини ташкил этиш катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни билан тасдиқланган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг 4.8.-бандига биноан таълимни ва кадрлар тайёрлашни молиялаш тизими такомиллаштирилади, унинг кўп вариантли (бюджетдан ажратиладиган ва

бюджетдан ташқари манбалардан) тизими жорий этилади, таълим муассасаларининг ўзини ўзи пул билан таъминлаши ривожлантирилади, хусусий ҳамда чет эл инвестицияларини таълим соҳасига жалб этиш рағбатлантирилади.

Республика фуқаролари учун кейинчалик уларни тўлашнинг мослашувчан тизимига асосланган таълим кредитлари бериш механизми шакллантирилди. Узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда донорлар ва хомийларнинг маъқеи кучайиб бормоқда.

Пуллик таълим хизматлари кўрсатиш, тадбиркорлик, маслаҳат, эксперт, ноширлик, ишлаб чиқариш, илмий ҳамда уставда белгилаб қўйилган вазифаларга мувофиқ бошқа тарздаги фаолият ҳисобидан таълим муассасаларининг даромадлари кўпайиши таъминланади.

Ижтимоий-маданий соҳалардаги муассасаларни ва тадбирларни молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятларидан бири бу муассасалар фаолиятида тижорат тамойилларини ривожлантириш ҳисобланади. Жумладан, олий таълимни молиялаштиришнинг манбалари:

- бюджетдан ажратиладиган маблағлар;
- маълум бир хизматлар кўрсатишдан, ижтимоий ва ижодий буюртмаларни бажаришдан келиб тушадиган маблағлар;
- таълим олувчиларнинг тўловлари;
- банк кредитлари ва бошқалар бўлиши мумкин.

Олий ўқув юртларининг жамғармаларини ташкил этиш тасдиқланган ягона нормативлар асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида *соғлиқни сақлаш* соҳаси ҳам смета-бюджет йўли билан молиялаштирилади. Соғлиқни сақлаш соҳаси бюджет маблағ-ларидан, аҳолига пуллик хизмат кўрсатишдан келиб тушадиган маблағлар ҳисобидан ва қонун ҳужжатларида кўрсатиб ўтилган бошқа маблағлар ҳисобидан молиялаштирилади. Ташкил этиладиган жамғармалар соғлиқни сақлаш муассасасининг сметаси бўйича сарфланади.

Бундан ташқари, *жисмоний тарбия соҳаси, ёшлар сиёсати соҳасидаги тадбирлар, фундаментал тадқиқотлар* ҳам бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Смета-бюджет йўли билан *мудофаа* соҳаси ҳам (Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучларини сақлаш, ҳарбий техникани сотиб олиш, илмий тадқиқот ва конструкторлик ишлари, капитал қурилиш ва ҳ.к.) молиялаштирилади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 11 майда қабул қилинган янги таҳрирдаги «Мудофаа

тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига биноан мудофаа эҳтиёжларининг молиялаштирилиши ва моддий-техника таъминоти қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат бюджети маблағлари ҳамда бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади. Мудофаага ажратиладиган маблағлардан белгиланган мақсадда фойдаланиши устидан назорат қонунга мувофиқ амалга оширилади.

Давлат маблағларидан фойдаланишнинг асосий йўналишларидан бири – бу *давлат бошқаруви* соҳасидаги харажатлардир. Бюджет маблағлари ҳисобидан давлат ҳокимияти ва давлат бошқаруви органлари, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва бошқа вакиллик органлари, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат кўмиталари ҳамда уларнинг жойлардаги маҳаллий органлари, бошқа давлат органларининг харажатлари молиялаштирилади.

Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш *ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, хавфсизлик органлари, суд ва прокуратура органларига* нисбатан ҳам татбиқ қилинади.

Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш тартиби ва турлари. Олдинги параграфда Ўзбекистон Республикасида смета-бюджет йўли билан молиялаштириладиган соҳалар тўғрисида қисқача тушунча ҳосил қилдик. Ушбу соҳалар белгиланган тартибда тасдиқланадиган сметалар асосида молиялаштирилади. Смета-бюджет йўли билан молиялаштириш тартиби тўғрисида сўз юритишдан олдин, сметанинг ўзи нима деган саволга жавоб беришимиз лозим.

Смета – бу қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланадиган молиявий-режали акт ҳисобланади.

Сметалар орқали муассасалар ва ташкилотларнинг харажатларини қоплашга кетадиган пул маблағларининг ҳажми белгилаб берилади. Бундан ташқари, сметаларда пул маблағлари қандай мақсадларда (йўналишларда) фойдаланилиши ҳамда уларнинг чораклар бўйича тақсимланганлиги тўғрисидаги маълумотлар ҳам кўрсатиб ўтилади.

Шундай қилиб, **смета** – бу молиявий-режали акт бўлиб, муассасаларни ва ташкилотларни сақлашни назарда тутувчи пул маблағларининг ҳажмини, мақсадли йўналишини ва чораклар бўйича тақсимланганлигини белгилаб беради.

Смета орқали бюджет муассасаси раҳбарининг тегишли бюджетдан ажратиладиган маблағлардан мақсадга мувофиқ фойдаланиши соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилади.

Молия органлари сметалар, яъни молиявий-режали актлар асосида маблағларни ажратадилар ҳамда уларнинг мақсадга мувофиқ фойдаланилиши устидан назоратни амалга оширадилар.

Демак, смета асосида бир томонда бюджет харажатлар қисмини ижро этувчи – бюджет муассасалари раҳбарлари ва иккинчи томонда давлат манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилувчи – молия органлари ўртасида молиявий-ҳуқуқий муносабатлар юзага келиб, бунда улар маълум бир ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Муассасалар ва тадбирларни қамраб олиш доирасига қараб, сметаларни қуйидагиларга бўлишимиз мумкин:

индивидуал (якка) смета – маълум бир муассасанинг ўзига хос хусусиятини белгилаб берувчи смета. Бир турдаги бюджет ташкилотлари учун харажатлар сметасининг намунавий шакли жорий этилади. Харажатлар сметасининг намунавий шаклида:

биринчидан, муассаса тўғрисидаги умумий маълумотлар, чораклар бўйича тақсимланган ва йўналтирилган харажатларнинг умумий суммаси;

иккинчидан, харажатларни белгилашда зарур бўладиган кундалик ишлаб чиқариш кўрсаткичлари;

учинчидан, сметанинг айрим моддалари бўйича ҳисоб-китоблар кўрсатиб ўтилади.

Индивидуал (якка) сметаларнинг шакли Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгилаб берилади;

марказлашган тадбирлар сметаси марказлашган тадбирларни ўтказишга кетадиган харажатларни назарда тутувчи марказлашган тадбирлар сметаси вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан тайёрланади;

йиғма сметалар вазирликлар, давлат қўмиталари, ижро этувчи органлари тизимидаги муассасалар ва ташкилотларнинг индивидуал (якка) сметаларини ҳамда марказлашган тадбирларга кетадиган харажатлар сметасини ўзида бирлаштиради.

Йиғма сметаларнинг шакли ҳам Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгилаб берилади.

Сметалар бир неча моддалардан ташкил топган бўлиб, унинг ҳар бир моддасида мажбурийлик хусусиятига эга бўлган бир турдаги харажатлар гуруҳи акс эттирилади. Масалан, айрим смета моддаларини кўриб чиқамиз.

1-модда. Иш ҳақи. Бунда лавозимига, белгиланган оклад ва ставкаларга, профессионал категориясига, ўриндошлик тўловларига,

устама ва белгиланган қўшимчага қараб иш ҳақи тўлашга кетадиган барча харажатлар кўрсатиб ўтилади.

2-модда. Иш ҳақиға ажратмалар. Мазкур модда бўйича иш ҳақи жамғармаси ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, ижтимоий суғурта ва Пенсия жамғармаларига ажратиладиган маблағлар режалаштирилади ва ушлаб қолинади.

3-модда. Канцелярия ва хўжалик харажатлари. Бу моддада биноларни ва фаолиятни бошқариш ва хўжалик хизматини кўрсатиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ягона гуруҳга келтирилган. Иш юритув қоғозларини тайёрлаш, телефон учун абонемент тўловлари, телефон сўзлашувларининг тўловлари, бинонинг ижара ҳақи, сув, газга кетадиган харажатлар мисол бўлиши мумкин.

4-модда. Хизмат сафарлари. Мазкур модда бўйича йўл, суткалик харажатлари; шаҳар транспортида юриш учун чипталар сотиб олишга кетадиган харажатлар ва бошқа харажатлар маблағ билан таъминланади.

5-модда. Бу моддада талабларнинг ва ўқувчиларнинг ўқув ва ишлаб чиқариш амалиёти, илмий тадқиқот ишлари ва қироатхоналарга китоблар сотиб олишга кетадиган харажатлар назарда тутилади.

8-модда. Стипендиялар. Бу модда бўйича ажратмалар таълим олиш-нинг шаклига қараб белгиланади. Масалан, ўқув юртларининг кундузги бўлимларида таълим олувчиларга кетадиган харажатлар, контракт асосида таълим олувчи талабаларга кетадиган харажатлардан фарқ қилади.

10-модда. Дори-дармонлар сотиб олиш. Ушбу модда бўйича харажатлар қилиш, қоида бўйича, соғлиқни сақлаш муассасаларининг сметаларида назарда тутилади.

12-модда. Ускуна ва анжомлар сотиб олиш. Пул маблағлари белгиланган иқтисодий нормативлар асосида ажратилади. Ажратмаларнинг ҳажми маблағлар ажратилаётган бюджет имкониятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади.

15-модда. Давлат капитал қуйилмалари. Мазкур модда бўйича ажратиладиган маблағлар янги қурилиш ишларига, ускуналарни сотиб олиш ва таъмирлашга, биноларни ва қурилишларни қайта таъмирлашга йўналтирилиши мумкин. Тасдиқланган ҳужжатлар мавжуд бўлганида харажатларни амалга ошириш мумкин бўлади.

16-модда. Қурилишларни ва биноларни капитал таъмирлаш. Мазкур модда бўйича молиялаштириш – таъмирлашнинг ҳажмини

ва баҳосини белгиловчи ҳамда фактик ижро этилганлигини тасдиқловчи техник ҳужжат мавжуд бўлганида амалга оширилади.

18-модда. Бошқа харажатлар. Мазкур модда бўйича ажратмалар талабалар, ўқувчилар, болалар ўртасида маданий-маърифий ишларни олиб бориш, жисмоний тарбия ва бошқаларга йўналтирилиши мумкин.

Муассасалар бюджет ва бошқа манбалардан оладиган маблағлар молиявий маблағларнинг ягона жамғармасини ташкил этади. Моддий ва унга тенглаштирилган харажатларни қоплаш учун молиявий маблағларнинг ягона жамғармаси ҳисобидан режали тартибда манбалар ташкил қилинади. Бу харажатлар жумласига 1, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 14 ва 18-моддаларда кўрсатиб ўтилган харажатлар киради. Бундан ташқари, моддий ва унга тенглаштирилган харажатлар жумласига кредит олганлик учун тўловлар, шунингдек иқтисодий санкциялар сифатидаги тўловлар ҳам киритилиши мумкин.

Қолган маблағлар ҳисобидан, белгиланган норматив бўйича, ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиш жамғармаси ташкил қилинади. Ушбу жамғарма ҳисобидан сметанинг 12,16 ва 18-моддаларидаги харажатлар амалга оширилади.

Молиявий маблағларнинг ягона жамғармасининг қолган қисми моддий рағбатлантириш жамғармасини ташкил этишга йўналтирилади.

Бюджет ва бошқа жамғармалардан ажратиладиган маблағлардан мақсадга мувофиқ ва самарали фойдаланиш мақсадида харажатлар маълум бир меъёрга келтирилади. Харажат меъёрлари барча учун умумий бўлган бюджет маблағларини тақсимлаш тамойили асосида ишлаб чиқилади.

Харажатлар меъёри – бу ваколатли давлат органи томонидан белгиланган ҳисоб бирлигига кетадиган харажатлар ҳажмидир. Бюджет харажатлари меъёрлари турли хусусиятларга кўра таснифланиши мумкин. Жумладан, мазмунига кўра: *моддий* ва *пул харажатлари меъёрлари*; юридик хусусиятига кўра эса : *мажбурий меъёрлар* (яъни, давлат бошқаруви органлари актлари билан ўрнатиладиган ва ўзгартириш мумкин бўлмаган – иш ҳақи ставкалари ва ҳ.к.) ва *ҳисоб-китоб меъёрларига* (масалан, ҳисоб бирлигига кетадиган ўртача харажатлар. Ҳисоб-китоб меъёрлари муассасаларнинг ўзлари томонидан молия органлари билан келишилган ҳолда белгиланади. Уларни белгилашда мазкур муассасанинг аниқ шароитлари инобатга олинади) бўлиш мумкин.

Харажатларни бюджет меъёрлаши жараёнида Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати – ягона меъёрлаш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳажмининг нормативларини, масалан, иш ҳақиға ажратмалар фоизини белгилаб беради.

Бюджет муассасаларини сақлашга қилинадиган ажратмаларнинг катта қисмини сметанинг 1-моддасида назарда тутилган харажатлар ташкил этади. Шу сабабли сметаларни тайёрлаш вақтида иш ҳақиға кетадиган харажатларни меъёрлаш катта аҳамиятга эга.

Бюджет муассасаси учун иш ҳақи жамғармаси - ходимлар штатидан (муассаса учун белгиланган рўйхат бўйича мансаблар сони) ва иш стажи, маълумотиға боғлиқ ҳолда белгиланадиган нормативлар бўйича, иш ҳақи ставкаларидан келиб чиққан ҳолда, белгиланади.

Бюджет муассасаларининг харажат сметаларини тайёрлаш ва ижро этиш норматив актлар асосида амалға оширилади. Харажатлар сметасини тайёрлаш ва ижро этишға қаратилган давлат ташкилотлари ва муассасаларининг фаолияти бюджет жараёни босқичлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, *смета жараёни* деб аталади. Сметаларни тайёрлаш – бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Смета бўйича харажатларни молиялаштиришни назарда тутувчи бюджет тасдиқлангандан сўнг, смета юридик кучға эга бўлади.

Смета лойиҳаси бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида тайёрланади. Ҳар бир муассаса учун смета лойиҳасини тайёрлаш муддатлари юқори турувчи органлар томонидан белгилаб берилади. Бюджет муассасалари смета бўйича харажатларни белгилаш вақтида амалдаги қонунларға, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорларига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг, юқори турувчи ташкилотларнинг қарорларига, харажатлар меъёрларига, нормативларига ва бошқаларға асосланадилар. Ҳар бир муассаса моддий ва молиявий маблағларнинг самарали фойдаланилишини таъминлаши лозим.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. *Давлат қарзини бошқариш усуллари айтинг.*
2. *Давлат кредити тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари деганда нимани тушунасиз?*
3. *Давлат харажати усуллари нима?*
4. *Давлатнинг солиқдан ташқари даромадлари турларини айтинг.*

6-МАВЗУ: СОЛИҚ ТИЗИМИ. СОЛИҚ ВА СОЛИҚДАН ТАШҚАРИ ТЎЛОВЛАРНИ ЙИЎИШ ТАРТИБИ

1. *«Солиқ ва солиқ сиёсати» тушунчаси.*
2. *Солиқ тизими ва унинг турлари.*
3. *Солиққа тортиш тамойиллари ва солиқларнинг функциялари.*
4. *Солиқ ишини юритиш ва унинг ҳуқуқий аҳамияти.*

1. «Солиқ ва солиқ сиёсати» тушунчаси

Бозор муносабатларининг ривожланиши шароитларида давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг бош тартибга солувчи дастаги солиқлар бўлиб бормоқда, улар давлат бюджети даромад қисмини энг муҳим умумдават халқ хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорларда шакллантиришни таъминлаш учун қаратилган.

Солиқлар товар ишлаб чиқариши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан бирга вужудга келган бўлиб, ушбу давлатга оммавий ҳокимиятнинг асосий ажралмас қисмлари бўлган армия, суд, амалдорларни сақлаш ҳамда давлатнинг бошқа эҳтиёжлари учун пул маблағлари талаб қилинган.

Иқтисодий нуқтаи назардан солиқлар пул муносабатлари тизимидан иборат бўлиб, улар воситасида, бир томондан, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги муносабатлар, иккинчи томондан, давлат билан давлат маблағларини шакллантириш бўйича муносабатлар амалга оширилган. Солиқлар ҳисобига давлат молиявий ресурсларининг асосий қисми шакллантирилади, улар давлат бюджетига келиб тушади ва жамият эҳтиёжлари учун фойдаланилади. Шу муносабат билан солиқларнинг иқтисодий табиатини аниқлашда уларнинг давлат молия-бюджет тизимига моҳиятан тегишли бўлиши энг муҳим мезон бўлиб ҳисобланади.

Солиқларнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи энг муҳим хусусиятлар *солиқ тўловларининг безаразлиги, бу тўловларнинг мажбурийлиги, уларни жорий этиш ва ундириб олиш тартиби, солиқнинг аниқ миқдорини ҳамда уни амалга киритишнинг аниқ муддатини белгилашдан иборат.*

Солиқ тўловларининг безаразлилиги шуни англатадики, солиқлар шаклида бюджетга киритиладиган пул маблағлари мақсадли йўналишга эга эмас. Улар юридик ва жисмоний шахслардан давлат

мулкига беғараз ўтказилади ҳамда давлат томонидан иқтисодиёт, ижтимоий-маданий тадбирлар, мудофаани молиялаштириш, давлат аппаратини сақлаш учун йўналтирилади.

Давлат солиқ тўловчиларга улар томонидан бюджетга киритилган маблағлар учун ҳеч қандай бевосита компенсацияларни бермайди, яъни аниқ тўловчи томонидан тўланган солиқ ҳажми билан ўша солиқ ҳисобидан унга бериладиган ижтимоий неъматлар ҳажми ўртасида тўғри, бевосита алоқа йўқ. Шу билан солиқ (товар ёки хизматларни ихтиёрий истъмол қилиш учун тўлов сифатидаги) нархдан ёки мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин бўлган, аммо ҳамма вақт давлат томонидан кўрсатилган хизматлар учун муайян фойда олиш билан боғлиқ компенсацион йиғимлардан фарқ қилади.

Аммо солиқ тўловларининг беғаразлилик хусусияти давлат солиқларни олиб, уларни тўловчиларга муайян моддий неъматларни бермайди, деган маънони англатмайди. Маълумки, бепул таълим олиш, тиббий хизмат кўрсатиш, пенсионерлар, ногиронлар, кўп болали оилаларни ижтимоий таъминлаш учун маблағлар асосан давлат бюджетининг солиқлар ҳисобидан шакллантириладиган даромад қисмидан ажратилади.

Ҳар бир солиқ тўловчи учун давлатга тўланадиган солиқлар ҳажми билан ундан олинадиган моддий неъматлар ўртасида тўғридан-тўғри, кўзга кўринадиган алоқанинг йўқлиги унинг солиққа гўёки зиммасига тушадиган бир юк сифатида қараши учун сабаб бўлади, зероки солиқ тўловчилар ушбу маблағлар ҳисобидан молияланадиган давлат харажатлари йўналишини маъқуллашлари ҳам мумкин. Айрим тўловчиларнинг солиқ тўлашдан қочиши, ўз даромадларини камайтириб кўрсатишга интилиши мана шундандир.

Солиқ юридик моҳиятининг *мажбурийлик хусусияти* шундан иборатки, солиқ тўловчилар қонун кучи билан муайян шарт-шароитларда солиқларни тўлаши шарт. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасига мувофиқ солиқларни тўлаш барча фуқароларга бир хил мажбурият эканлиги қонун нормаларида ўз ифодасини топган. Кўпгина ривожланган мамлакатлар конституцияларида ҳам фуқаролар солиқ тўлаш мажбурияти конституциявий хусусиятга эга бўлиб, бу – солиқларнинг давлат учун алоҳида муҳим эканлиги ва уларнинг аҳамиятини намоён этади.

Солиқлар мажбурияти ҳокимият ваколатларига эга бўлган тегишли органлар орқали давлат кучи билан таъминланади ва шу сабабли солиқларни тўлаш ихтиёрий эмас, балки мажбурийлик хусусиятига эга.

Солиқларнинг муҳим юридик белгиси уларни белгилаш ва жорий этиш тартиби ҳисобланади. Солиқларни белгилаш ҳамда уларни ундириб олиш қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартиб ва шартларда амалга оширилади. Шу муносабат билан қонунчиликда назарда тутилмаган ҳар қандай мажбурий тўловлар солиқ ҳисобланиши мумкин эмас.

Ва, ниҳоят, солиқларнинг юридик моҳиятини ташкил этувчи яна бир белгиси шундан иборатки, уларни тўлаш орқали олдиндан қонунчиликда белгиланган тартибда даромаднинг бир қисми давлат фойдасига ундириб олинади. Давлат давлатнинг бюджет тизими даромад қисмига ўтказиладиган *солиқлар миқдори ва уларни тўлаш муддатларини* белгилайди, қонунда белгиланган кўрсатмаларни бузган солиқ муносабатлари субъектларига нисбатан жавобгарлик чораларини қўллайди.

Кўпгина мамлакатлар қонунчилиги, шу жумладан Ўзбекистон қонунчилигида солиқларни ва уларнинг миқдорларини белгилаш ҳуқуқи фақат юқори қонунчилик ҳокимиятига берилган. Ҳеч ким ўз хоҳиши бўйича янги солиқларни ёки уларнинг миқдорини белгилашга ҳақли эмас.

Шундай қилиб, *солиқлар* – давлат бюджетининг даромад қисмига ўтказиладиган, юқори қонунчилик ҳокимият органларининг ҳужжатларига асосан юридик шахслар ва фуқаролар томонидан беғараз, муайян миқдорда ва белгиланган муддатларда умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун тўланадиган мажбурий тўловлардир.

Кўрсатилган тўловлар ва солиқлар тор маънода ҳам умумий, ҳам ўзига хос белгиларга эга. Йиғимлар ва божларнинг ўзига хос хусусиятларига шу кирадики, улар солиқлардан фарқли равишда, қисман бошқа хусусиятга эга бўлиб, қонуний белгиланган хизматларни кўрсатиш ёки муайян ҳуқуқларни бериш учун ундириб олинади (масалан, тадбиркорлик фаолияти субъектларини рўйхатга олиш учун йиғим, савдо ҳуқуқини олиш учун йиғим). Бундай тўловлар, одатда, бир марталик хусусиятга эга, уларни тўлаш мажбурияти тўловчи томонидан назарда тутилган фаолиятни эркин танлаш ёки бу ҳаракатларни қилишдан ўзини тийиб туриш натижасида юзага келади (масалан, божхона божи). Солиқларга эса, улардан фарқли равишда, солиқ солиш объекти мавжуд бўлган ҳолда қонунчиликда белгиланган муддатларда мунтазам равишда тўланиш хусусияти хосдир.

Солиқларни кўриб чиқиладиган тўловлар турлари билан бирлаштирувчи умумий белгилар қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган ҳолда уларни тўлаш мажбурийлиги ҳисобланади. Бундай белгиларга яна ушбу барча тўловларнинг бюджет тизимига киритилиши, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш устидан назоратнинг давлат солиқ хизмати органлари зиммасига юклатилиши (масалан, тўловларни бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига киритиш) кабилар киради. Яна бир умумий белгилардан бири субъектларнинг солиқлар, йиғимлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларни тўлашдаги асосий мажбуриятлари (тўловларни ўз вақтида тўлаш, тўлиқ тўлаш ва ҳ.к.)да фарқнинг йўқлиги ҳисобланади.

Солиқлар таснифи. Юридик моҳиятига кўра, солиқлар ўзларининг бир-бирига ўхшаш ва ўзаро фарқ қиладиган умумий (муҳим) белгиларига қараб бир қанча мезонлар бўйича таснифланиши мумкин. Иқтисодий ва юридик адабиётларда солиқларни таснифлаш бўйича энг кўп тарқалган мезонлар уларни ундириб олиш усули, қўлланиладиган ставкалар хусусияти, солиқларни белгилаш, бекор қилиш ва жорий этиш бўйича давлат органлари ваколатларининг ҳажми, субъектлар (солиқ тўловчилар) турлари белгилар бўйича гуруҳларга ажратиш ҳисобланади.

Солиқларни ундириб олиш усули мезони бўйича улар *тўғри ва эгри солиқларга* ажратилади.

Тўғри солиқлар солиқ тўловчининг даромади ёки мулкidan бевосита ундириб олинadиган солиқлар бўлиб, бу солиқ солишнинг бошланғич шаклларида ҳисобланади. Тўғри солиқлардан дастлаб ер солиғи, уй солиғи каби солиқлар пайдо бўлиб, кейинроқ қимматли қоғозлар чиқди. Ҳозирги вақтда бизнинг мамлакатимизда тўғри солиқларга юридик шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи ва юридик шахсларга ҳам, жисмоний шахсларга ҳам солинадиган ер солиғи ва мол-мулк солиғи киради.

Ўз навбатида, тўғри солиқлар *шахсий солиқлар* ва *аниқ (реал) солиқларга* бўлинади. Бу солиқлар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, биринчи ҳолда амалда олинган даромад ёки мулк, иккинчи ҳолда эса муайян иқтисодий, баъзан эса, табиий шароитларга қараб тахминий ўртача даромад солиққа тортилади.

Жаҳон амалиётида *шахсий солиқларга* даромад солиғи, корпорациялар фойдасига солинадиган солиқ, пул капиталларидан тушган

даромадлардан олинадиган солиқ, мерос ва ҳадялардан олинадиган солиқ мисол бўла олади. Бизнинг республикада тўғри солиқ объекти, масалан, юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадлари (уларга берилган имтиёзлар ҳисобга олинган ҳолда), амалдаги даромад ҳисобланади.

Аниқ (реал) солиқларга мол-мулк солиғи ва ер солиғи киради. Бунда аниқ (реал) солиқ белгилари ер участкаларига солиқ солишда яққол намоён бўлади. Ер солиғи ставкалари солиқ солиш объектидан олинадиган тахминий ўртача даромад ҳисобланиб, тупроқнинг синфи ва табиий шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Эгри солиқлар товарлар, ишлар ва хизматларга нарх ёки тарифга қўшимча шаклда белгиланадиган солиқлардир. Улар тўғри солиқлардан шуниси билан фарқланадики, солиқ тўловчининг даромади ёки мулки билан бевосита боғланмаган. Эгри солиқ солиниши керак бўлган товарлар ишлаб чиқарувчи, иш бажарувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар солиқ суммасини сотиладиган товарлар, кўрсатиладиган ишлар, хизматлар қийматига киритади, яъни ўз моҳияти билан улар солиқ йиғувчилар бўлади. Сўнгги солиқ тўловчи ёки солиқ эгаси бўлиб товарларни ёки хизматларни у ёки бу турдаги эгри солиқни ўз ичига олган, оширилган нархлар ёки тарифлар бўйича олувчи истеъмолчи қатнашади.

Кўпгина давлатларнинг ҳозирги замон солиқ тизимларида эгри солиқларнинг *акцизлар, қўшилган қиймат солиғи, божхона бож*и каби турлари қўлланади. Эгри солиқларнинг айнан шундай турлари Ўзбекистон солиқ тизими учун ҳам хосдир. 2002 йил 1 январдан бошлаб республикада эгри солиқнинг жисмоний шахслардан транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газни ишлатиш учун олинадиган солиқ тури амал қилмоқда, бу солиқ жисмоний шахслардан олинадиган мол-мулк солиғи, транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солиқ ўрнига киритилган.

Солиқ ставкаси ва солиқ солиш объекти ўртасидаги ўзаро алоқага қараб мутаносиб ва ўзгарувчан солиқлар ажратилади. Мутаносиб солиқларда солиқ ставкаси даромад миқдоридан қатъи назар ўзгармасдан қолади. Мутаносиб солиқлар, масалан, юридик шахслар даромади (фойдаси)га солиқ солишда қўлланади. 20 фоиз миқдорида белгиланган солиқ ставкаси даромад (фойда) ортишига боғлиқ ҳолда ўзгармайди. Ўзгарувчан солиқларда даромад ортиши билан солиқ ставкаси ҳам ўсиб боради: даромад қанча кўп бўлса,

ундан ушлаб қолиш фоизи ҳам шунча кўп бўлади. Ўзгарувчан солиқларни қўллаш учун мураккаб прогрессиядан фойдаланилади, унга асосан солиқ тўловчининг даромади қисмларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири учун солиқнинг ўз ставкasi белгиланади. Ўзгарувчан солиққа жисмоний шахсларнинг энг кам иш ҳақидан 5 – 10 баробар ортиқ бўлган даромадига солинадиган солиқ мисол бўла олади. Хусусан, энг кам иш ҳақининг бешдан ўн баробаригача бўлган миқдордаги даромадга солинадиган суммаси минимал иш ҳақининг беш баробаридан ортиқ бўлган суммадан 20 фоизни ташкил этади.

Давлат органларининг солиқларни белгилаш, амалга киритиш ва бекор қилиш бўйича ваколатлари ҳамда солиқлар келиб тушадиган давлат бюджет тизими даражасига қараб *умумдавлат ва маҳаллий солиқлар* ажратилади.

Солиқ тўловчилар бўйича юридик шахслардан олинадиган солиқлар ва жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар ажратилади. Биринчи гуруҳга юридик шахслар даромади ёки фойдасига солинадиган солиқлар ва экология солиғи киради, иккинчи гуруҳга эса, жисмоний шахслар даромади ёки фойдасидан олинадиган солиқлар киради. Кўпгина умумдавлат ва маҳаллий солиқлар жисмоний шахслар томонидан ҳам, юридик шахслар томонидан ҳам тўланади. Жумладан акциз солиғи, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун олинадиган солиқ, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва бошқа турларини.

Баъзан махсус адабиётларда солиқларнинг бошқа таснифлари ҳам ажаратилади. Хусусан, солиқ ўтказиладиган бюджет даражасига қараб улар бириктирилган ва тартибга солувчи солиқларга бўлинади.

Солиқ ҳуқуқи ва унинг манбалари, солиқ тўғрисидаги қонун элементлари. Молия ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларнинг муайян доираси солиқларни белгилаш ва ундириб олиш билан боғлиқ. Улар молия ҳуқуқининг меъёрлари билан тартибга солиниб, бу меъёрлар мажмуи унинг институтларидан бири – солиқ ҳуқуқини ташкил этади. Шунини ҳисобга олган ҳолда, *солиқ ҳуқуқи деганда*, солиқларни белгилаш ва ундириб олиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи молиявий-ҳуқуқий меъёрлар мажмуи тушунилади.

Ҳозирги вақтда иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни тартибга солишда солиқлар ролининг ортиб бориши билан кўпгина тадқиқотчилар солиқ ҳуқуқини ҳуқуқнинг мустақил тармоғи сифатида

кўриб чиқишади. Лекин умумқабул қилинган назариядан келиб чиқиладиган бўлса, унга мувофиқ ҳуқуқ меъёрларини тармоқлар бўйича тақсимлашнинг энг муҳим белгилари предмет билан ҳуқуқий тартибга солиш усулининг бирлиги ҳисобланиб, солиқ ҳуқуқини ҳуқуқнинг мустақил тармоғига ажаратиш учун жиддий асослар борлиги ҳозирча кузатилмаяпти. Солиқларни белгилаш ва ундириб олиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос муайян хусусиятлари бўлиши табиийдир, бундай ўзига хос хусусиятлар бюджет, банк ва бошқа молиявий муносабатларга ҳам хос бўлиб, шунга қарамасдан, улар молия ҳуқуқи предмети доирасидан четга чиқмайди. Ушбу барча муносабатлар, охири-оқибатда давлатнинг молиявий фаолияти билан боғлиқдир. Маълумки, молия ҳуқуқининг предмети давлат фаолиятининг айнан мана шу кўрсатилган соҳасида юзага келадиган ижтимоий муносабатлардир.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг махсус усулини, солиқ ҳуқуқига хос бўлган, ҳуқуқнинг мустақил соҳаси сифатида ажратиш учун етарлича асослар йўқ. Молия ҳуқуқининг асосий усули, хусусан, давлат-ҳокимият кўрсатмалари усули солиқ муносабатларини тартибга солишга ҳам тўлиқ даражада хосдир. Позитив мажбур қилиш, ман этиш, баъзан рухсат бериш усулини қўллашда ифодаланган махсус юридик тартиб молия ҳуқуқининг бошқа институтларида ҳам фойдаланилиши мумкин.

Шундай қилиб, солиқ ҳуқуқи адабиётларда молиявий-ҳуқуқий институт, молия ҳуқуқи бўлими сифатида кўриб чиқилиши тўла ҳаққонийдир.

Солиқ ҳуқуқи меъёрлари кўп сонли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар – *солиқ ҳуқуқи манбалари*да назарда тутилган. Бу ҳужжатлар ўзининг ҳуқуқий шакли ва мазмуни бўйича турли-туман бўлиб, улар бир-бири билан ўзаро узвий боғланган ҳолда муайян тизимни ташкил этади.

Солиқ муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамлаб берилган. Хусусан, мамлакатимизнинг Асосий қонуни 123-моддасида республика ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилиши, солиқларни жорий қилиш ҳуқуқи эса, фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тегишли эканлиги назарда тутилган. Бундан ташқари, Конституциянинг 51-моддасида фуқароларнинг қонунчилик билан белгиланган солиқларни тўлаш мажбурияти мустаҳкамлаб берилган.

Солиқ муносабатларини тартибга солишга махсус бағишланган норматив ҳужжатлар ичида Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси етакчи ўрин эгаллайди. Бу – мустақил Ўзбекистон тарихида қонунлар мажмуасини ўз ичига олган биринчи қонунчилик ҳужжати бўлиб, солиққа доир барча муносабатларни бир бутун ҳолда тартибга солади. У солиқ тизимининг ҳуқуқий асослари, солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, солиқ ишлари тартиботи ҳамда солиқ қонунчилигини бузганлик учун жавобгарликни белгилайди, солиқлар рўйхати, уларни жорий этиш, амалга киритиш ва ундириб олиш тартибини мустаҳкамлаб беради. Солиқ ҳуқуқининг муҳим манбаи Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари бўлиб, улар воситасида бозор қайта қуришлари шароитларида бизнинг давлатимиз солиқ сиёсатининг энг принципиал масалалари тартибга солинади. Уларда давлатимиз солиқ тизимини такомиллаштириш ва уни бозор ислохотлари талабларига мувофиқлаштириш бўйича қабул қилинаётган асосий чоратadbирларнинг мақсадли йўналиши белгиланади.

Солиқ ҳуқуқи манбалари ичида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари катта роль ўйнайди. Ҳукумат қарорларини қабул қилиш йўли билан солиқ муносабатларини оператив давлат-ҳуқуқий тартибга солиш жараёни амалга оширилади. Хусусан, бу – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг навбатдаги молия йилига мўлжалланган давлат бюджети макроиктисодий кўрсаткичлари ва параметрлари прогнози тўғрисидаги қарорларига тегишли. Уларда умумдавлат солиқларининг ставкалари аниқлаштирилади, бюджет тизими даражалари бўйича тартибга солинадиган солиқлар тақсимланади, маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг чегара миқдорлари белгиланади (уларни тегишли ҳудудларда амалга киритиш ҳуқуқи жойлардаги маҳаллий ҳокимият органларига берилади) ва ҳ.к. Солиқ ҳуқуқи манбаларидан бўлган энг кўп сонли гуруҳни идорага қарашли норматив ҳужжатлар ташкил этади, улар, одатда, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлигининг биргаликдаги қарорлари билан қабул қилинади. Масалан, бу – амалдаги қонунчилик билан белгиланган умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг аниқ турларини ҳисоблаб ёзиш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги йўриқномалар, шунингдек, солиқ солишнинг у ёки бу масалалари юзасидан норматив тусдаги тушунтиришлардир. Айрим ҳолларда солиқ солиш масалалари бўйича норматив ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси

Давлат солиқ қўмитаси ва Молия вазирлиги томонидан Марказий банк, Давлат божхона қўмитаси, Ташқи ишлар вазирлиги ва бошқа давлат органлари билан ўзаро келишув бўйича қабул қилинади.

Солиқ ҳуқуқининг кўрсатилган манбаларини яхлит бир бутун ҳолда ва ўзаро боғлиқ равишда кўриб чиқиб, айтиш мумкинки, бизнинг республикамизда солиқ қонунчилигининг бутун бир тизими, яъни солиқ мажбуриятларининг пайдо бўлиши, ўзгариши ва тугалланиши билан боғлиқ равишда юзага келадиган муносабатларни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мажмуи шаклланди.

Бозор қайта қуришларига жавоб берадиган солиқ сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш учун солиқ қонунчилигининг илмий асосланган тизимини ишлаб чиқиш катта аҳамиятга эга бўлиб, бу тизим нафақат амалдаги норматив материал тузилмасини, балки унинг кейинги ривожини истиқболларини ҳам акс эттириши лозим. Қонунчиликнинг аниқ-пухталиги, қарама-қарши бўлмаслиги, ҳужжатларнинг ортиқча кўп бўлиб, уларда айнан бир хил қоидаларнинг такрорланмаслиги кўп жиҳатдан шунга боғлиқ.

Солиқ ҳуқуқи махсус меъёрларга эга бўлиб, улар *солиқ тўғрисидаги қонун элементлари* ёки *солиқ модели* деб аталади. Солиқ тўғрисидаги қонуннинг асосий элементларига солиқ тўловчи, солиқ солиш объекти, солиқ солиш бирлиги, ставкалари, имтиёзлар киради.

Солиқ тўловчи юридик ва жисмоний шахс бўлиб, унинг зиммасига қонун билан ўз маблағлари ҳисобидан солиқ тўлаш мажбурияти юклатилган. Амалдаги қонунчилик солиқ тўлаш бўйича ўз мажбуриятини бошқа шахс зиммасига юклатишга олиб келувчи солиққа доир қўшимча тушунтириш, изоҳлардан фойдаланишни ман этади (Солиқ кодекси 35-модда). Солиқ субъекти ҳамма вақт ҳам аниқ солиқ тўловчи бўлавермайди. Солиқ оғирлигини бошқа шахс зиммасига юклаш икониётига боғлиқ ҳолда солиқ эгаси, яъни амалда солиқ тўловчи шахс деган тушунча ҳам бор. Солиқ эгаси, масалан, акцизоти товарлар ҳамда қўшилган қиймат солиғи солинадиган товарлар, ишлар ва хизматлар истеъмолчилари ҳисобланади.

Солиқ солиш объекти – солиқ тўловчининг даромади ёки мулки бўлиб, ундан солиқ суммаси ҳисоблаб ёзилади ва солиқ солиш учун асос бўлиб хизмат қилади. «Солиқ солиш объекти» тушунчасига «солиқ солиш предмети» атамаси мазмунан яқин бўлиб, у билан юридик хусусият эмас, балки фактик белгилар белгиланади.

Масалан, ер солиғи объекти – ерга эғалик ҳуқуқи бўлиб ҳисобланади, бевосита ернинг ўзи эмас (мазкур ҳолда ер солиқ солиш предметиدير).

Солиқ солиш бирлиги солиқ солиш объектининг бир қисми бўлиб, унга солиқ ставкаси белгиланади (даромаднинг 1 сўми, ер участкасининг 1 кв. м) ва ҳ.к.

Солиқ ставкаси – солиқ солиш бирлигига белгиланадиган солиқ катталиги. Солиқ ставкаси фоизларда ёки қатъий суммада белгиланади. Солиқ тўловчининг даромадига нисбатан фоизларда ифода-ланган солиқ ставкаси *солиқ квотаси* деб аталади. Фоизлар ставкаси асосан даромадларга солиқ солишда қўлланилади ва солиқ солиш бирлигидан фоизларда.

Солиқлар бўйича имтиёзлар – бу юридик ва жисмоний шахсларни амалдаги қонунчиликка мувофиқ солиқлар тўлашдан тўла ёки қисман озод этишдир. Қонунчилик ҳужжатида у ёки бу имтиёзларни бериш билан боғлиқ бўлган ҳолатлар назарда тутилади. Аниқ мақсадга қараб қонун чиқарувчи тўловчиларнинг айрим гуруҳларини солиқ тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилади, айрим объектлар, даромад манбаларини солиққа тортишдан чиқариб ташлайди.

Солиқ имтиёзларини ҳаракат механизми бўйича уч гуруҳга бўлиш қабул қилинган: чиқариб ташлаш, олиб ташлаш; қисқартириш, камайтириш; солиқ кредитлари.

Чиқариб ташлаш солиқ имтиёзи бўлиб, солиқ солиш айрим предмети (объекти) ҳамда солиқнинг айрим субъектлари ёки уларнинг бирор тоифасини солиққа тортишдан чиқариб ташлашга йўналтирилади. Чиқариб ташлаш муайян муддатга ёки доимий асосда берилиши мумкин.

Қисқартириш (камайтириш) солиқ миқдори ёки солиқ базасини камайтиришга йўналтирилган солиқ имтиёзи ҳисобланади. Масалан, тўловчига солиққа тортилиши лозим бўлган фойдани жамият ва давлат томонидан рағбатлантириладиган мақсадлар (хайрия жамғармаларига, соғлиқни сақлаш муассасалари ҳисобига маблағлар ўтказиш, табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари учун сарфланадиган харажатлар ва бошқ.) учун қилинган харажатлар суммасига камайтириш ҳуқуқи берилади. Қисқартириш имтиёзли (уларнинг миқдори бевосита ёки билвосита белгиланади) ва имтиёзсиз бўлиши (солиқ базаси солиқ тўловчи харажатларининг бутун суммасига камайтирилиши) мумкин.

Солиқ кредити – солиқ мажбуриятини ижро этиш муддатини ўзгартириш, бунда солиқ тўловчига муайян муддат давомида у тўлаши керак бўлган солиқ тўловларини кейинчалик фоизлар тўлаган ҳолда, босқичма-босқич қайтариш имконияти берилади.

Солиқ ҳуқуқий муносабатлари. Солиқ ҳуқуқи молия ҳуқуқи предметини ташкил этувчи ижтимоий муносабатларнинг муайян қисмини бирлаштиради ва шу сабабли солиққа доир ҳуқуқий муносабатлар молиявий- ҳуқуқий муносабатлар учун хос бўлган барча умумий белгиларга эгадир. Улар, ҳар қандай молиявий-ҳуқуқий муносабатлар каби, ҳокимият-мулк хусусиятга эга бўлиб, ушбу муносабатларнинг мажбурий субъекти – давлат органи, объекти эса – пул муносабатлари ҳисобланади.

Солиқ ҳуқуқий муносабатларининг ажралиб турадиган ўзига хос хусусияти шундаки, улар давлат молиявий фаолияти элементларининг бутун мажмуи билан боғланмаган. Солиқ ҳуқуқи меъёрлари ўз предмети билан кўрсатилган давлат пул жамғармаларини ташкил этиш бўйича (ва бунда улар фақат солиқ тўловларини белгилаш ва ундириб олиш, солиқ муносабатлари барча субъектлари томонидан қонунчилик талабларига риоя этилишини назорат қилиш билан боғлиқ бўлган қисми бўйича) ижтимоий муносабатларга эга. Солиқларнинг аниқ турлари бўйича тушумлар ҳажмини белгилаш ва уларни давлат бюджет тизими даражалари бўйича тақсимлаш билан боғлиқ бўлган муносабатлар эса, бюджет ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Шундай қилиб, *солиқ ҳуқуқий муносабатлари* – бу солиқ ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган, солиқлар ва йиғимларни белгилаш ва ундириб олиш ҳамда солиқ қонунчилигига риоя этилишини назорат қилиш жараёнида юзага келадиган ижтимоий молиявий муносабатлардир.

Ҳуқуқ меъёрларини қўллаш учун ижтимоий ҳодисанинг юридик хусусиятини қайд этишнинг ўзигина алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмасдан, балки ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг эгалари кимлар, мазкур субъектив ҳуқуқнинг аниқ объекти қандай эканлигини белгилаш, конкрет шахсларда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг юзага келиш жойи ва вақтини белгилаш ҳам муҳим ҳисобланади. Шу тариқа бир-бирини ваколатловчи аниқ ҳуқуқлар ва мажбуриятларда ифодаланадиган, ваколатли шахснинг мажбурий шахс билан якка белгиланган алоқаси сифатидаги аниқ ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси таркиб топди.

Солиқ муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш, авваламбор, ушбу муносабатлар қатнашчиларининг аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятларини назарда тутиб, уларнинг ҳажм ва хусусияти ҳамда уларга эга бўлиш имконияти юридик фактларга боғлиқдир ва шу сабабли солиқ ҳуқуқий муносабатлари аниқ ҳуқуқий муносабатларга мисол бўла олади. Бу сифатда солиқ ҳуқуқий муносабатлари молиявий муносабатларга эмас, балки айнан аниқ муносабатларга (солиқларни белгилаш ва ундириб олиш), умуман хулқ-атворга эмас, балки муайян шахслар (солиқ тўловчилар, давлат солиқ органлари) хатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишнинг алоҳида имкониятларига тўлиқ мувофиқ келувчи солиқ ҳуқуқи меъёрларини амалга оширишнинг махсус шакли ҳисобланади.

Қайд этилган ҳолатларни ҳисобга олиб, шуни айтиш мумкинки, солиқ ҳуқуқий муносабатларининг асосий мазмун-моҳияти ушбу муносабатлар қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларидан иборатдир. Мазкур ҳуқуқий муносабатларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгалари, яъни солиқ ҳуқуқининг субъектлари солиқ тўловчилар ва давлат солиқ хизмати органлари ҳисобланади. Солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг умумлаштирилган рўйхати амалдаги Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида берилган. Солиқ органларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига келсак, улар махсус норматив ҳужжат, яъни Ўзбекистон Республикасининг «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинган.

2. Солиқ тизими ва унинг турлари

Солиқ тизими деганда, моҳияти жиҳатидан бир хил бўлган ва марказлашган пул фондига тушадиган солиқ турларининг йиғиндиси тушунилади. Тизим бу – йиғма тушунчадир. Бу тушунчада солиқларнинг бир-бири билан боғлиқлиги ҳам ифода этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (1997 йил 24 апрелда қабул қилинган ва 1998 йил 1 январдан кучга кирган) нинг 2-бобида солиқлар тизими берилган бўлиб, ушбу бобнинг 5-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида: умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар амал қилади.

Умумдавлат солиқлари деганда, республика «бюджетига келиб тушадиган ва республика миқёсида сарфланувчи солиқларни тушунамиз.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 6-моддасида умумдавлат солиқлари берилган бўлиб, бу моддага асосан қуйидаги солиқлар умумдавлат солиқлари бўлиб ҳисобланади:

- 1) юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) акциз солиғи;
- 5) ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- 6) экология солиғи;
- 7) сув ресурсларидан фойдаланилганлик учун солиқ.

Умумдавлат солиқлари ҳар йили қонуний тартибда белгиланадиган нормативлар бўйича тегишли бюджетлар ўртасида тақсимланади.

Маҳаллий солиқлар деганда, маҳаллий бюджетга келиб тушадиган ва маҳаллий доирада ишлатилувчи солиқларни тушунамиз.

Солиқ кодексининг 7-моддасида маҳаллий солиқлар ва йиғимлар берилган бўлиб, буларга қуйидагилар киради:

- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- реклама солиғи;
- жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёнилғиси ва суюлтирилган газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ;
- савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турлардаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари;
- юридик шахсларни, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим.

Солиқ тизимини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Солиқ тизimini солиқ объектига қараб 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

- а) оборотдан олинадиган солиқлар;
- б) даромаддан олинадиган солиқлар;
- в) мулклар қийматидан олинадиган солиқлар.

Оборотдан олинадиган солиқларга: қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, конлардан фойдаланилганлиги учун солиқ, божхона божи киради. Даромаддан олинадиган солиқларга фойда солиғи ва даромад солиғи киради.

Мулклардан олинадиган солиқларга мол-мулк солиғи, ер солиғи киради.

2. Иқтисодий моҳиятига қараб тўғри ва эгри солиқларга бўлиш мумкин.

Тўғри солиқлар бевосита даромад олувчи мулк эгасининг даромадидан (фойдасидан) олинади. Бундай солиқларда ҳуқуқий ва ҳақиқий солиқ тўловчи битта шахс бўлади. Солиқ илгаридан аниқ белгиланган бўлади. Унинг манбаи бўлиб, корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти натижасида эришилган молиявий якун ҳисобланади. Аҳоли солиқларида эса солиқ манбаи бўлиб тўғридан -тўғри аҳолининг даромади ҳисобланади. Фойда (даромад) солиғи, ер солиғи тўғри солиқларнинг энг йирикларидандир.

Эгри солиқлар корхона ва ташкилотлар фаолиятининг молиявий якунига боғлиқ бўлмайди. Улар сотилаётган товарлар ва хизматлар оборотига (баҳосига) устама тарзда белгиланади. Улар сўзсиз товар қиймати ва хизмат суммасини оширади ва истеъмолни камайтиради. Бу солиқлар баъзан истеъмол солиқлари деб ҳам аталади. Бундай қараганда, уларни гўё маҳсулот сотувчи ёки хизмат кўрсатувчи тўлаётгандай бўлади. Аслида эса уларнинг ҳақиқий тўловчиси товар ва хизматларни истеъмол қилувчилар бўлади. Эгри солиқлар гуруҳига қўшилган қиймат солиғи, конлардан фойдаланганлиги учун солиқ, акциз солиғи, божхона божлари киради.

3. Пайдо бўлиш манбаига қараб солиқлар юридик ва жисмоний шахслардан, яъни корхоналар ва аҳолидан олинadиган солиқларга бўлинади. 1998 йил режасига қараганда, давлат бюджетига тушиши лозим бўлган даромадларнинг 80 % дан ошиқроғини корхоналардан олинadиган солиқлар, 14 % га яқинини фуқаролардан олинadиган солиқлар ва қолган қисмини солиқсиз тўловлар ташкил этиши мўлжалланган.

4. Бюджетга ўтказиш нуқтаи назаридан солиқлар давлат ва маҳаллий солиқларга бўлинади. Давлат солиқлари республика бюджетига тушадиган солиқлардир. Бундан ташқари, лозим бўлганда қуйи (маҳаллий) бюджетлар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида уларга ажратма ёки субвенция кўринишида ёрдамлашиши мумкин.

Маҳаллий солиқлар эса, тўғридан - тўғри маҳаллий бюджетларга тўлиғича тўланади. Улар бириктирилган даромадлар деб аталиб, бошқа бюджетларга тақсимланмайди.

Солиқ тизимига амалиётда солиқлардан ташқари солиқсиз тўловларни ҳам қўшиб ҳисоблаш тажрибаси мавжуд.

Солиқ тизимининг қуйидаги асосий элементлари мавжуд:

солиқ ставкаси – солиқ турида бюджетга ўтказилиши лозим бўлган даромаднинг (фойданинг, мол-мулкнинг) маълум қисми;

солиқ сеткаси (жадвали) – қонуний белгиланган фоиз сифатида бюджетга ўтказилиши зарур бўлган даромаднинг қисми;

солиқ асоси – солиқ солиниши зарур бўлган даромад ёки мол-мулк миқдори;

солиқ имтиёзлари – солиқ тўловчиларга давлат томонидан бериладиган енгилликлар: солиқлар миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини енгиллаштириш ёки солиқдан тўлиқ озод қилиш;

солиқ ҳисоблаш – солиқ солинадиган даромадга солиқ ставкасини (жадвалини) қўллаш.

3. Солиққа тортиш таъминлари ва солиқларнинг функциялари

Солиққа тортиш принциплари давлат томонидан ишлаб чиқилади ва Олий Мажлис тасдиқлаган қонунларда кўрсатилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февраль ва унга охириги март 1995 йил 22 декабрда киритилган ўзгартиришлар ва тўлдиришлар билан қабул қилинган «Қорхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар солиқлари тўғрисида»ги қонунда солиққа тортишнинг 4 та принципи кўрсатилган. Булар қуйидагилар:

1) манбаларидан қатъи назар ҳамма даромадларни солиққа тортиш мажбурийдир;

2) умумий давлат солиқ сиёсати атрофида ҳамма даражадаги маъмурий ҳудудларнинг солиқ фаолиятидаги мустақиллигини ҳисобга олиб ягона умумдавлат солиққа тортиш сиёсатини юритиш;

3) фаолияти муҳим ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммоларга ҳамда ҳўжалик юритаётган илғор шаклларига қаратилган фаол ишловчи қорхоналар имтиёзлар тизими орқали солиқларнинг қизиқтирувчи родини таъминлаш;

4) солиқ тўловлари бўйича декларациялар, текширишлар ва тафтишлар ўтказиш қонунчилигини бузганларга иқтисодий жазолар қўллаш билан молиявий назорат ўрнатишдан иборатдир.

Ҳар қандай давлатда солиқларнинг роли улар бажарадиган функциялар билан белгиланади. Солиқ функцияси деганда, унинг моҳиятининг ҳаракатда намоён бўлиши, унинг хусусиятларини ифодалаш усули тушунилади. Функция ушбу иқтисодий категориянинг қийматни тақсимлаш ва даромадларни қайта тақсимлаш воситаси сифатидаги ижтимоий вазифаси қай тарзда амалга оширилишини кўрсатади. Солиқларга ***фискал, тартибга солиш ва қайта тақсимлаш*** функциялари хосдир.

Солиқлар функциялари доимий равишда ривожланиб боради ва бунда улар бир-бирига жуда боғлиқ бўлиб, бир вақтда амалга оширилади. Ушбу ҳолат улар ўртасида муайян қарама-қаршиликларни ҳам юзага келтиради. Давлатнинг солиқларни ошириш йўли билан кейинчалик уларни бюджет орқали иқтисодиётни ва ижтимоий соҳани ривожлантиришга таъсир этиш учун ўз қўлида имкон қадар кўпроқ молиявий маблағларни тўплашга бўлган интилиши уларнинг фискал функциясини кучайтиришга олиб келади. Шу билан бирга, давлат томонидан солиқлар ёрдамида қанча кўп маблағ олинса, фойда (даромад) олиш мақсадидаги фаол иш фаолиятга бўлган қизиқиш шунчалик камаяди, яъни тартибга солувчи функция самарадорлиги пасаяди. Демак, солиқларнинг фискал ва рағбатлатлантирувчи моҳияти ўртасида мувозанат бўлишига риоя қилиниши шарт. Бир томондан, улар бюджетга молиявий маблағларнинг энг кўп даражада келиб тушишини таъминлаши, иккинчи томондан эса тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга ёрдам бериши лозим.

Лекин жаҳон солиқ қонунчилигида иқтисодчи ва ҳуқуқшунос олимлар солиққа тортишнинг қуйидаги беш принципи бўлишини кўрсатиб ўтишган.

1. *Тенглик ва самарадорлик.* Иқтисодий фаолият объектларини тенг солиққа тортиш ва тенг солиқ оғирлигини таъминлаш солиқ тўловчилар учун қарорлар қабул қилишга ва ресурсларнинг самарали тақсимланишига тўсқинлик қилмаслиги зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида юридик ва жисмоний шахслар бозорда қатнашишда тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, солиққа тортиш ва солиқ оғирлиги ҳам улар учун тенг бўлиши керак. Бир бозор қатнашчисининг солиқдан озод қилиниши ва солиқ оғирлигини бошқа бозор қатнашчиси зиммасига тушириши тенгликни билдирмайди.

2. *Солиққа тортишда аниқлик ва осонлик.* Солиқ тўловчилар тўлаши лозим бўлган солиқ суммасини аниқлай олишлари зарур, улар белгиланган солиқ, оғирлигини қайси сиёсий қарорлар асосида қўйилганлиги тўғрисида аниқ ахборотлар билан таъминланиши керак.

3. *Солиққа тортишнинг арзонлиги.* Солиқ қонунчилиги имконияти борича оддий, солиқни ундириш жараёни эса арзонлиги билан ажралиб туриши зарур. Бу принцип ҳам солиқ тўловчи ва ҳамма даромад учун солиққа тортишни тушунарли, қулай, оддий бўлишлигини ифодалайди. Солиқни ундириш, солиқни ҳисоблаш тўғрисида тайёрланган қонуний ҳужжатлар нисбатан арзон бўлиши зарур.

4. *Солиққа тортишининг хазинавий самарадорлиги ва эгилувчанлик.* Солиқ тизими ўзининг хазинавий самарадорлиги ва иқтисодий аҳвол ўзгаришига тўғри муносабатда бўла олиши билан ажралиб туриши лозим. Бу ерда иқтисодий ўсиш билан солиқнинг ошиши келиша олмайдиган ҳолатдир. Миллий ялпи ички маҳсулотдаги солиқлар ва ижтимоий суғурта жамғармасининг салмоғини ошириш иқтисодий ривожланишга катта салбий таъсир кўрсатади.

5. *Солиққа тортишда ижтимоий адолат.* Солиқ тизими давлатнинг ижтимоий мақсадларини амалга оширишга кўмаклашуви зарур, яъни соғлиқни сақлаш, оила мақсадини кўзлаш ва табиат муҳофазасини таъминлашда қатнашиши зарур.

Юқоридаги барча принципларни эътиборга олиш солиқ концепциясини мукамал ишлаб чиқишнинг асосидир. Бундай концепциянинг яратилиши эса солиқ сиёсатининг негизидир.

4. Солиқ ишини юритиш ва унинг ҳуқуқий аҳамияти

Солиқ ҳуқуқбузарлиги ҳамда солиқ қонунчилигини бузувчиларга нисбатан қўлланиладиган санкциялар. Солиқ ҳақидаги қонун ҳужжат-ларида белгиланган муддатлар календарь сана ёки йиллар, йил чораклари, ойлар, ўн кунликлар ва кунлар билан ҳисобланадиган давр ўтиши билан белгиланади.

Солиқлар ва йиғимларни тўлаш юридик шахслар томонидан нақд пулсиз тартибда тегишли суммани бюджет таснифининг тегишли бўлими ва параграфига ўтказиш йўли билан, жисмоний шахслар томонидан эса нақд пул ва пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Солиқ тўловчилар билан солиқ органлари ўртасидаги низолар юқори солиқ органлари ва суд томонидан кўриб чиқилади.

Солиқ тўловчилар билан солиқ органлари ўртасидаги низолар, солиқ имтиёзларидан ғайриқонуний фойдаланиш, солиқларни ўз вақтида тўламаслик ва даромадни яшириш, солиқ ҳисоблаш ва тўлаш учун зарур бўлган ҳужжатларни бермаслик ёки ўз вақтида бермаслик каби солиқ қоидабузарликларининг энг кўп тарқалган турларини ўз ичига олувчи **солиқ тўлашдан бўйин товлаш** ва фойда (даромад)ни ёки солиқ тўланадиган бошқа объектларни қасддан яшириш, камайтириб кўрсатиш, шунингдек, давлат белгилаган солиқлар, йиғимлар, божлар ёки бошқа тўловларни катта миқдорда (энг кам иш ҳақининг 50 бараваридан 100 бараваригача бўлган миқдорда)

тўлашдан қасддан бўйин товлашдан иборат **солиқларни ёки бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлашларга** оид бўлиши мумкин.

Солиқ кодексининг 17-боби «Солиққа оид ҳуқуқбузарликларнинг турлари ҳамда уларни содир этганлик учун жавобгарликлар», 113–121-моддаларига биноан солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун солиқ тўловчиларга нисбатан ушбу кодексда назарда тутилган молиявий жазо чоралари қўлланилади, жисмоний шахслар ҳамда юридик шахсларнинг мансабдор шахслари эса, шунингдек маъмурий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноий жавобгарликка ҳам тортиладилар.

Солиқ тўловчини жавобгарликка тортиш уни солиқлар ва йиғимларни тўлаш мажбуриятидан озод қилмайди.

Солиқ кодексининг 113-моддасида молиявий жазо чоралари берилган бўлиб, ушбу моддага асосан, солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун солиқ тўловчига нисбатан қуйидаги миқдорда молиявий жазо чоралари қўлланилади:

1) Давлат солиқ хизмати органида ҳисобга туришдан бўйин товлаш:

– агар фаолият кўпи билан ўттиз кун амалга оширилган бўлса, – энг кам иш ҳақининг эллик баравари миқдорида, бироқ бундай фаолият натижасида олинган соф тушумнинг ўн фоизидан кам бўлмаган миқдорда;

– агар фаолият ўттиз кундан ортиқ амалга оширилган бўлса, – энг кам иш ҳақининг юз баравари миқдорида, бироқ бундай фаолият натижасида олинган соф тушумнинг эллик фоизидан кам бўлмаган миқдорда.

Солиқ тўловчининг, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси норезидентининг давлат солиқ хизмати органида объектлар бўйича ҳисобга туришдан бўйин товлаши қуйидаги миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади:

– агар ҳисобга туриш бўйича белгиланган муддатдан кўпи билан ўттиз кун ўтган бўлса, – энг кам иш ҳақининг эллик баравари миқдорида;

– агар ҳисобга туриш бўйича белгиланган муддатдан ўттиз кундан ортиқ ўтган бўлса, – энг кам иш ҳақининг юз баравари миқдорида.

2) Кириб қилинмаган товар қиймати ёки яширилган (камайтириб кўрсатилган) тушум суммасига тенг миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. (Солиқ кодексининг 114-моддаси).

3) Солиқ ҳисоботини тақдим этиш тартибини бузиш (Солиқ кодексининг 115-моддаси).

Солиқ тўловчи – жисмоний шахсга ёки солиқ тўловчининг мансабдор шахсига нисбатан маъмурий жазо қўлланилганидан кейин бир йил ичида такроран содир этилган солиқ ҳисоботини ўз вақтида тақдим этмаганлик ёки камерал назорат натижалари бўйича аниқланган тафовутлар асосларини ёхуд аниқлаштирилган солиқ ҳисоботини белгиланган муддатда тақдим этмаганлик – муддати ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун бир фоиз миқдорида, бироқ белгиланган тўлов муддатида тўланиши лозим бўлган тўлов миқдоридан тегишли ҳисобот даври учун илгари ҳисобланган тўловлар чегириб ташланган сумманинг ўн фоизидан кўп бўлмаган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

4) Бухгалтерия ҳисобини юритиш тартибини бузиш (Солиқ кодексининг 116-моддаси).

Бухгалтерия ҳисобининг йўқлиги ёки бухгалтерия ҳисобини белгиланган тартибни бузган ҳолда юритганлик, ҳисобланиши лозим бўлган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммасини аниқлаб бўлмаслигига олиб келганда – юридик шахс – солиқ тўловчига нисбатан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг миқдорини аниқлаш имконияти бўлмаган даврда товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишдан тушган тушум миқдорининг бир фоизи миқдорида, бироқ энг кам иш ҳақининг эллик баравари миқдоридан кўп бўлмаган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

5) Фаолият турлари билан лицензиясиз ва бошқа рухсат берувчи ҳужжатларсиз шуғулланиш (Солиқ кодексининг 117-моддаси).

Фаолият турлари билан лицензиясиз ва бошқа рухсат берувчи ҳужжатларсиз шуғулланиш – фаолиятнинг ушбу турларини лицензиясиз ёки бошқа рухсат берувчи ҳужжатларсиз амалга ошириш даврида олинган соф фойда миқдорида, бироқ энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

6) Ҳисобварақ-фактураларни расмийлаштириш тартибини бузиш (Солиқ кодексининг 118-моддаси).

Қўшилган қиймат солиғи солинмайдиган товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишда, шунингдек қўшилган қиймат солиғи тўловчиси бўлмаган маҳсулот етказиб берувчилар томонидан

товарларни (ишларни, хизматларни) реализация қилишда қўшилган қиймат солиғини ҳисобварақ-фактурада акс эттирганлик – маҳсулот етказиб берувчиларга ҳисобварақ-фактурада кўрсатилган қўшилган қиймат солиғи суммасининг 20 фоизи миқдорида жарима солишга сабаб бўлади. Бунда маҳсулот етказиб берувчи ҳисобварақ-фактурада кўрсатилган солиқ суммасини бюджетга тўлаши шарт.

7) 119-модда. Фискал хотирали назорат-касса машиналаридан ва тўловларни пластик карточкалар асосида қабул қилиш бўйича ҳисоб-китоб терминалларида фойдаланиш тартибини бузиш (Солиқ кодексининг 119-моддаси).

Фискал хотирали назорат-касса машиналарини ва (ёки) тўловларни пластик карточкалар асосида қабул қилиш бўйича ҳисоб-китоб терминалларида ишлатиш мажбурий бўлгани ҳолда уларни ишлатмасдан савдони амалга оширганлик ва хизматлар кўрсатганлик, худди шунингдек сотиб олувчига квитанциялар ёзиб бериш, талонлар, чеклар ёки уларга тенглаштирилган бошқа ҳужжатларни бериш мажбурий бўлгани ҳолда бундай ҳужжатларни бермасдан товарларни реализация қилганлик ва хизматлар кўрсатганлик – энг кам иш ҳақининг ўттиз бараваридан эллик бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлар жарима қўлланилганидан кейин бир йил ичида содир этилганда – энг кам иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Техник талабларга жавоб бермайдиган назорат-касса машиналаридан фойдаланганлик ёки фискал хотирасининг хизмат кўрсатиш дастури бузилган назорат-касса машиналаридан фойдаланганлик, шунингдек пластик карточкалар асосида тўловларни қабул қилишни рад этганлик – энг кам иш ҳақининг юз баравари миқдорида жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг учинчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлар жарима қўлланилганидан кейин бир йил ичида содир этилганда – энг кам иш ҳақининг икки юз баравари миқдорида жарима солишга сабаб бўлади.

8) 120-модда. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш муддатларини бузиш (Солиқ кодексининг 119-моддаси).

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш муддатларини бузиш – тўловнинг белгиланган муддатидан кейинги кундан эътиборан муддати ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун, тўлов куни ҳам шунга киради, 0,05 фоиз миқдорида пеня ҳисоблашга сабаб бўлади. Бунда бошқа солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича ортиқча тўланган суммага тенг бўлган қарз суммасига пеня ҳисобланмайди. Пеня миқдори тегишли солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарз суммасидан ошиб кетиши мумкин эмас. Пеня ундирилиши солиқ тўловчини солиқ мажбуриятларини бажаришдан озод қилмайди. Юридик шахс – тадбиркорлик субъекти ихтиёрий тугатилган тақдирда, юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган ихтиёрий тугатиш тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилинган кундан эътиборан барча турдаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича пенялар ҳисоблаш тўхтатилади. Ихтиёрий тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тугалланмаган ёки тугатиш тартиб-таомили тўхтатилган ва фаолият қайта бошланган тақдирда, пеня белгиланган тартибда қўшиб ҳисобланади ҳамда ҳисоблашлар тўхтатиб турилган бутун давр учун ундирилади.

9) 121-модда. Ер участкаларидан уларга бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатларсиз фойдаланиш (Солиқ кодексининг 121-моддаси).

Ер участкаларидан ер участкасига бўлган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатларда кўрсатилганидан каттароқ ҳажмда фойдаланиш ер солиғининг суммасига эквивалент миқдорда:

- юридик шахсларга – икки баравари миқдорида;
- жисмоний шахсларга – бир ярим баравари миқдорида жарима солишга сабаб бўлади.

Агар солиқ ҳақидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун молиявий жазога тортилган шахс жазони ижро этиш тугаган кундан эътиборан бир йил мобайнида солиқ бўйича такроран қоидабузарлик содир этмаган бўлса, у жазога тортилмаган ҳисобланади.

Юқорида қайд этилган солиқ ҳуқуқбузарликларнинг содир этилмаслиги учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, хусусан прокуратура, ички ишлар, Давлат солиқ қўмитаси органлари ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан иқтисодиёт ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашиш, солиқлар ва тўловларнинг давлат бюджетига тўлиқ тушишини таъминлаш, иқтисодиёт соҳасидаги

жиноятлар ва солиққа оид қонун бузилишининг олдини олиш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Иқтисодиёт ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2001 йил 6 июль қарори билан Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси ҳузурида солиққа оид жиноятларга қарши курашиш департаменти ва унинг жойлардаги бўлинмалари ташкил этилган.

Ушбу департаментни ташкил этишга сабаб, Давлат солиқ қўмитаси ҳузуридаги тезкор бош бошқарма фаолиятида батартиблик ва изчиллик йўқлиги, саъй-ҳаракатларнинг майда бузилиш ва жиноятларга қарши курашга тарқоқ ҳолда йўналтирилиши, коррупция, иқтисодий ва солиққа оид жиноятларни келтириб чиқарувчи муҳим сабабларни топиш ва чеклаш маҳорати етишмаслиги ва бошқа шу кабилар ҳисобланади.

Департамент қуйидаги бир неча соҳалар бўйича фаолият юритади:

- тезкор-қидирув фаолияти соҳасида;
- солиқ ҳақидаги қонунларга риоя этилишини назорат қилиш соҳасида;
- суриштирув олиб бориш соҳасида;
- ташкилий назоратни таъминлаш соҳасида;
- кадрлар билан таъминлаш соҳасида;
- ахборот-таҳлилий ишлар, мувофиқлаштириш ва ҳуқуқий таъминлаш соҳаси кабилар.

Шунингдек, департамент ички ишлар органлари билан биргаликда тезкор ахборотни айирбошлаш, солиқ тўлашдан бўйин товлаган ва солиққа оид жиноятлар содир этган шахсларни қидириш ва ушлаш тадбирларини амалга оширади.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. *Давлат божси ва божхона божси тушунчалари ва моҳиятини изоҳланг.*
2. *Солиқ муносабатлари субъектларининг юридик жавобгарлиги деганда нимани тушунасиз?*
3. *Умумдавлат солиқларини ундириш ставкаси ва тартибини кўрсатинг.*
4. *Маҳаллий солиқ ва йиғимларни ундириш ставкаси ва тартиби қандай?*

7-МАВЗУ: СУҒУРТА. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАНК МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

1. «Суғурта» тушунчаси ва унинг функциялари.
2. Суғуртани ҳуқуқий бошқариш.
3. Банк тушунчаси ва банк операциялари.
4. Банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари.

1. «Суғурта» тушунчаси ва унинг функциялари

«Суғурта» тушунчаси ва уни ташкил этиш. *Суғурта* деганда, келтирилиши мумкин бўлган зарарни махсус ташкилотга тўланган аъзолик тўловлари орқали қоплашни таъминлаш тушунилади.

Иқтисодий маънода суғурта – жамият ва унинг аъзоларининг назарда тутилмаган эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган марказлашган ва марказлашмаган пул захираларини ва моддий маблағларни ташкил этиш бўйича бўладиган муносабатлар тизими ҳисобланади.

Моддий нуктаи назардан суғурта жараёнида – табиий офатлар, бахтсиз ҳодисалар ҳамда маълум бир ҳодисаларнинг содир бўлиши билан келтирилган зарарни қоплаш учун фойдаланиладиган махсуслаштирилган муассасаларнинг пул (моддий) жамғармалари ташкил топади.

Хориж олимлари Цицерон ва Тит Ливий асарларини ўрганиб чиқиб, суғуртанинг Қадимги Римда, Юнонистонда ҳам қўлланилгани тўғрисида хулосага келишди. Жумладан, Қадимги Юнонистонда Александр Македонский даврида нафақат ўзаро суғурталар, балки шу билан бирга, акционер суғурта жамиятлари ҳам мавжуд бўлган. Россияда қадимги рус ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлган «Русская правда»да (X–XI асрлар) суғурта тўғрисида илк маротаба гапириб ўтилган. Унда одам ўлдирилган вақтда етказилган зарар жамоа томонидан қондирилиши назарда тутилган. Лекин суғуртанинг ҳозирги кўриниши илк бор XIV асрда пайдо бўлди. Айнан шу вақтдан бошлаб суғурта – тижорат-суғурта ташкилотларининг фаолияти сифатида намоён бўлди. Бу ташкилотларнинг асосий мақсади «зарарларни тақсимлаш» ва «суғурта операцияларидан даромад олиш» ҳисобланган.

Россияда бўлиб ўтган инқилобдан сўнг 1918 йил 28 ноябрда РСФСР СовНаркоми томонидан «Суғурта ишини ташкил этиш

тўғрисида»ги декрет қабул қилинди. Ушбу декрет билан олдинги барча хусусий суғурта жамиятлари тугатилди, уларнинг барча мол-мулки ва пул маблағлари давлат ҳисобига ўтказилди. Бу вақтдан бошлаб суғурта давлат монополиясига айлантирилди ва 1990 йилларга қадар давом этди. Собиқ СССРда суғурта бўйича ишларни СССР Госстрах органлари амалга ошириб келган.

Ҳозирги вақтда давлат томонидан суғуртанинг тартибга солинишида туб ўзгаришлар юз берди.

Суғурта Ўзбекистон Республикаси молия тизимининг мустақил бўғинларидан бири ҳисобланади ва у икки шаклда: ижтимоий суғурта ва шахсий суғурта шаклида намоён бўлади. Бозор иқтисодиётининг ривожланиши, турли мулк шакллари асосланган корхоналарнинг ташкил топиши жараёнида ижтимоий суғурта – давлат ижтимоий суғуртасига ва нодавлат ижтимоий суғуртасига бўлинди.

Ўзбекистон Республикасида суғурта муносабатлари, суғурта ташкилотларининг фаолиятини ташкил этиш ва ҳуқуқий тартибга солиш асослари Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 5 апрелдаги «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонунида ўз ифодасини топган. Қонунда биринчи мартаба *суғуртанинг ҳуқуқий мазмуни* кўрсатиб берилди, яъни: **суғурта** деганда, юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади.

Суғурта фаолияти деганда эса суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти тушунилади.

Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари **суғурта фаолиятининг субъектлари** ҳисобланади.

Суғурталовчилар, суғурта воситачилари ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари ҳисобланадилар.

Суғурта брокери, қайта суғурта брокери ва суғурта агенти суғурта воситачилари ҳисобланади.

Суғурталовчи – суғурта шартномасига биноан суғурта товони (суғурта пули) тўловини амалга ошириш мажбуриятини олувчи юридик шахс.

Суғурта брокери – суғурта қилдирувчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномаси тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи юридик шахс.

Қайта суғурта брокери – ўз номидан ва қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи тариқасида иштирок этувчи суғурталовчининг топшириғига биноан қайта суғурта қилиш шартномаси тузилишини ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик шахс.

Суғурта агенти – суғурталовчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномасининг тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик ёки жисмоний шахс.

Хориж фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва хориж юридик шахслари Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахслари билан тенг равишда суғурталаниш ҳуқуқидан фойдаланадилар

Суғурта соҳалари ва турлари. Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуни билан қуйидаги суғурта соҳалари белгиланган:

– *ҳаётни суғурталаш* (жисмоний шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи, меҳнат қобилияти ва пул билан таъминланишига боғлиқ манфаатларини суғурта қилиш. Бунда шартнома бўйича суғурталашнинг энг кам муддати бир йилни ташкил этади ва суғурта шартномасида келишиб олинган бир марта тўланадиган ёки ўсиб боровчи фоизларни ўз ичига олган, даврий равишда тўланадиган суғурта суммаларидан иборат);

– *умумий суғурта* (шахсий суғурта, мулкни суғурталаш, жавобгарликни суғурталаш ва суғуртанинг ҳаётни суғурталашга қирмайдиган тармоқларга қирувчи бошқа турлари).

Суғурта хатарлари ёки уларнинг гуруҳлари умумий хусусиятларига мувофиқ равишда ҳамда улар билан боғлиқ мажбуриятларга боғлиқ ҳолда суғурта тармоқлари суғурта турлари (синфлари)га бўлиниб, улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Суғурта фаолияти классификатори бўйича ҳаётни суғурталаш соҳасига 4 та, умумий суғурта соҳасига эса суғуртанинг 17 та синфи қиритилган бўлиб, улардан ҳар бири бўйича суғуртанинг аниқ бир тури ҳамда уларни олиб бориш шартлари бўйича мазмуни ва

талаблари белгилаб берилган. Масалан, ҳаётни суғурталаш соҳасига – суғуртанинг ҳаётни суғурталаш, никоҳ ва туғилиш, соғлиқни суғурталаш киради. Умумий суғурта соҳасига – бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш, умумий фуқаролик жавобгарлиги, авиация ва денгиз суғуртаси, мулкни зарардан суғурталаш, кредитлар, ер усти транспорт воситалари, фуқаролик жавобгарлигини суғурталаш ва бошқалар киради.

Фуқаролик кодексининг 914-моддасига мувофиқ суғурта ихтиёрий ва мажбурий бўлиши мумкин.

Ихтиёрий суғурта томонларнинг хоҳиш-иродаси бўйича амалга оширилади. Бундай суғурта шартлари суғурталовчи билан суғуртачи ўртасида тузиладиган шартнома бўйича белгиланади. Бундай шартномани тузиш, ижро этиш ва бекор қилиш тартиби фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади. Шу билан бирга, айрим масалалар, хусусан, суғуртанинг ихтиёрий турлари бўйича юридик шахслар учун йиллик харажатлар нормативнинг тегишли қисмига оид масалалар молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Суғурта шартномаси ёзма равишдаги битим бўлиб, унга кўра суғурта ташкилоти кўзда тутилган суғурта ҳодисаси (воқеаси) юз берганида суғурталанувчига ёки суғурта пулини олишга ҳақли бўлган бошқа шахсга етказилган зарарни қоплаш ёхуд суғурта пулини тўлаш мажбуриятини, суғурталанувчи эса белгиланган муддатда суғурта тўловларини (суғурта мукофотини) тўлаш мажбуриятини олади.

Суғурта шартномасида – суғурталанувчи ва унинг ҳуқуқий вориси, суғурталовчи, суғурта пули ва суғурта бадалининг миқдорлари, шартноманинг амал қилиш муддати, суғурта ҳодисасининг тавсифи ва бошқа шартлар қайд этилади.

Суғурта шартномасида ёки қонунда назарда тутилган воқеанинг юз берганлиги суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Бундай ҳодиса юз берганида суғурталовчининг суғурталанувчига, суғурта қилинган шахсга ёки бошқа учинчи шахсларга суғурта ҳақи тўлаш мажбурияти юзага келади.

Суғурта шартномасини тузиш учун суғурталанувчи суғурталовчига белгиланган шаклда ёзма ариза тақдим этади ёки суғурта шартномаси тузиш ниятида эканлиги ҳақида мумкин бўлган бошқа усулда маълум қилади.

Суғурта шартномаси, агар қонунларда бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса, томонлар шартномада белгиланган пайтдан эътиборан кучга киради.

Суғурта шартномаси тузилганлиги суғурталовчи суғурталанувчига берадиган суғурта қоидалари илова қилинган суғурта шаҳодатномаси (полиси, сертификати) билан тасдиқланиши мумкин.

Суғурталанувчи вафот этган, қонун билан белгиланган тартибда салоҳиятсиз ёки салоҳияти чекланган деб топилган, суғурта шартномаси амал қилаётган даврда суғурталанувчи юридик шахс ҳуқуқларини йўқотган ҳолларда суғурталанувчининг ҳуқуқ ва бурчлари унинг меросхўрлари, васийлари ёки ҳуқуқий ворисларига ўтади. Суғурта қилинган мол-мулк сотилганда, алмаштирилганда, совға қилинганда, ижарага берилганда суғурталанувчининг ҳуқуқ ва бурчлари ана шу мол-мулкни олган шахсга утади.

Суғурта шартномасининг ҳаракати қуйидаги ҳолларда тўхта-тилади:

- амал қилиш муддати тугаганда;
- суғурталовчи шартнома бўйича суғурталанувчини олдидаги мажбуриятларини бажариб бўлганида;
- суғурталанувчи суғурта бадалларини шартномада белгиланган муддатларда тўламаганликда;
- юридик шахс ҳисобланган суғурталанувчи тугатилганда ёки жисмоний шахс ҳисобланган суғурталанувчи вафот этганда;
- суғурталовчи Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тугатилганда;
- суд суғурта шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида қарор қабул қилганда;
- Ўзбекистон Республикасида қонунларида назарда тутилган бошқа ҳолларда.

Мажбурий суғурта. *Мажбурий суғурта* деганда, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ амалга ошириладиган суғурта тушунилади.

Мажбурий суғуртада томонлар суғуртанинг ушбу турини тартибга солувчи қонунчиликда назарда тутилган шартларга асосан суғурта шартномасини тузишлари лозим, яъни ушбу ҳолда томонларнинг хоҳиш-иродаси ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас ва, бундан ташқари, суғурта шартлари томонларнинг келишуви бўйича ўзгартирилиши мумкин эмас, балки қонун талабларига қатъий риоя этилиши шарт. Бошқача айтганда, қонуний куч асосидаги суғурта мажбурий суғурта ҳисобланади.

Мажбурий суғурта қуйидаги турларда бўлиши мумкин: бюджет маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган давлат мажбурий

суғуртаси ва суғуртачиларнинг маблағлари ҳисобидан қилинадиган мажбурий суғурта.

Мажбурий суғуртада юзага келадиган ҳуқуқий муносабатлар барча ҳуқуқий муносабатларга хос бўлган хусусиятларга, хусусан, айти ҳокимият-мулкӣ хусусиятга эга бўлади. Шундай қилиб, давлат мажбурий суғурталашнинг турлари, тартиби ва шартларини белгилаб беради. Давлат ёки у ваколат берган орган мажбурий давлат суғуртаси бўйича муносабатлар субъекти сифатида бевосита иштирок этади, ушбу муносабатларни тартибга солишда ҳокимият кўрсатмалар усулидан фойдаланади. Мазкур шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда, республикамизнинг амалдаги қонунчилиги билан белгиланган ва молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган мажбурий суғуртанинг асосий турларини кўриб чиқамиз.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда *ҳаво, темир йўл, ички сувлар ва умумий фойдаланиладиган автомобиль транспорти йўловчиларини мажбурий шахсий суғурталаш* назарда тутилган.

Мажбурий суғурта мазкур турининг мақсади ҳаво, темир йўл, ички сувлар ва автомобиль транспорти йўловчиларини сафар (самолётда учиш) вақтида ёки аэропорт, вокзал, станция, пристанда бўлган вақтда бахтсиз ҳодисалардан ҳимоялашни таъминлашдан иборатдир.

Мажбурий суғурта қилинмайдиган йўловчилар:

- шаҳар атрофидаги темир йўл, ички сувлар ва автомобиль транспорти йўловчилари;
- шаҳар йўналишларидаги автомобиль транспорти йўловчилари;
- бир вилоят доирасидаги, Қорақалпоғистон Республикасида 50 км гача бўлган масофадаги автомобиль транспорти йўловчилари.

Самолёт, поезд, автобус, кема ва паром, солларда умумий фойдаланиладиган йўналишларда (шаҳар ичи ва шаҳар атрофи йўналишлари бунга кирмайди) йўловчиларни ташувчи транспорт ташкилотларида билет сотиб олган жисмоний шахслар (йўловчилар) – суғуртачилар, тегишли лицензияга эга бўлган суғурта ташкилотлари эса – суғурта қилувчилар ҳисобланади.

Суғурта ҳодисаларига суғурта муддати давомида юз берган бахтсиз ҳодиса натижасида ҳамда бахтсиз ҳодиса тўғрисидаги далолатнома, шикастланиш, заҳарланиш ёки ўлим тўғрисида даволаш-профилактика муассасаси томонидан тасдиқланган маълумотнома киради.

Ўзбекистон Республикаси транспорт воситаларига чипталар сотиб олган ҳаво, темир йўл, ички сувлар ва умумий фойдаланиладиган автомобиль транспорти йўловчиларини мажбурий шахсий суғурталаш бўйича суғурта суммаси бир йўловчига энг кам иш ҳақининг 40 баробари миқдорида белгиланган бўлиб, тўлов миқдори – энг кам иш ҳақи суммасидан 0,2 фоиздир.

Эркин айирбошланадиган хорижий валютага чипта сотиб Олинаётган вақтда суғурта суммаси 20000 долларни, суғурта мукофоти миқдори – 2 долларни ёки бу сумманинг бошқа чет эл валютасидаги эквивалентини ташкил этади.

Суғурта мукофоти билет нархига киритилади. Ҳаво, темир йўл, ички сувлар ва умумий фойдаланиладиган автомобиль транспортдан бепул фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган йўловчилар амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда ҳақ ёки суғурта тўловини тўламасдан мажбурий суғурта қилинади.

Йўловчилар билетларни сотиб олганларидан кейин бошланғич жўнаш пункти ҳудуди (аэропорт, вокзал, станция, пристань)да бўлган вақтидан бошлаб транспорт воситаси жадвал бўйича жўнаб кетгунига қадар бир соатдан ортиқ бўлмаган вақт қолганида суғурта қилинган ҳисобланади.

Йўловчи аэропорт, вокзал, пристань сўнгги жўнаш пункти ҳудудидан чиқиб кетганидан кейин суғурта муддати тугайди.

Суғурта қилинган йўловчи транспортдаги бахтсиз ҳодиса натижасида шикастланган ёки умумий меҳнат қобилиятини йўқотган бўлса, унга турар жойидаги суғурта инспекцияси (суғурта органи) томонидан суғурта суммаси тўланади.

Суғурта тўловларини тўлаш бўйича низолар суғурта органлари томонидан бир ойлик муддатда кўриб чиқилади. Суғуртачининг талаблари қондирилмаган ҳолда, у судга мурожаат қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида транспорт воситаларини ишлатиш натижасида зарар етказилган жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоялаш учун 1995 йил 1 январдан бошлаб *транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш амалга киритилган.*

Суғуртачилар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият юритувчи транспорт воситалари эгалари – жисмоний шахслар ва мулкчиликнинг барча шаклларидаги юридик шахслар ҳисобланади.

Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш бўйича транспорт воситаси бирлигидан бир

йилда бир марта ундириб олинадиган суғурта суммаси ҳажмидан суғурта мукофотлари тарифлари миқдори транспорт воситаларининг алоҳида турлари бўйича ҳамда жисмоний ва юридик шахслар бўйича алоҳида суғурта суммасига нисбатан фоизларда (қонунчиликда белгиланган энг кам иш ҳақининг эллик баробари миқдорида) белгилаб қўйилган. Масалан, енгил автомобиллар бўйича у: юридик шахслар бўйича – 1,5 фоиз, жисмоний шахслар бўйича – 1 фоиз; юк автомобиллари бўйича мувофиқ равишда: – 2 ва 1,5 фоизни ташкил этади ва ҳ.к.

Юридик ва жисмоний шахсларга етказилган зарарни қоплаш учун суғурта суммаларининг чегара миқдорлари қуйидагича:

- мулкка етказилган зарарни қоплаш учун (ҳар битта зарар бўйича) – энг кам иш ҳақининг 20 баробари миқдорида;

- ўлим билан тугаган зарарни қоплаш учун (ҳар бир жабрланувчи бўйича) – энг кам иш ҳақининг 30 баробари миқдорида.

Суғурта мукофотлари ҳар йили: юридик шахслар бўйича – 1 июлга қадар, жисмоний шахслар бўйича – 1 сентябрга қадар тўланади. Суғурта мукофотларини тўлашнинг ушбу муддатлари ўтганида киритилмаган сумма боқимонда ҳисобланади ва ҳар бир кечиктирилган кун учун боқимонда суммасининг 0,1 фоизи миқдорида пеня ҳисоблаб ёзилади ва ундириб олинади.

Суғуртанинг мазкур тури бўйича суғурта мукофотлари тўланишини назорат қилиш Давлат йўл ҳаракат хавфсизлиги хизмати, Давлат қишлоқ хўжалик техника назорати органлари, шунингдек, қонунчиликка мувофиқ равишда суғуртанинг ушбу турини амалга оширувчи суғуртачилар зиммасига юклатилади.

Ҳарбий хизматчилар ва ҳарбий мажбуриятни ўтовчилар, оддий аскарлар ва бошлиқлар таркибини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш мақсадида 1994 йили хизматни ўташ (йиғинлар) даврида ўлиш, шикастланиш (контузия), касал бўлиш ҳолларида *ҳарбий хизматчилар ва ҳарбий мажбуриятни ўтовчилар, оддий аскарлар ва бошлиқлар таркибини давлат томонидан мажбурий суғурталаш* амалга киритилган.

Суғуртанинг мазкур тури Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлигига бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳисобига амалга оширилади. Уларнинг ўзи суғуртачилар томонидан белгиланган.

2003 йил бошига қадар ваколатли суғуртачи «Кафолат» Давлат-акциядорлик суғурта компанияси бўлган эди, 2003 йил 1 январдан бошлаб бу функциялар «Ўзбекинвест» Миллий компанияси зимасига юклатилди. Ваколатли суғуртачи ҳар бир келгуси йил бошлангунига қадар суғуртачилар билан зарур бўлган суғурта шартномалари тузилишини таъминлайди.

Суғурта суммаси қуйидаги суғурта ходисалари рўй берган вақтда тўланади:

а) суғурта қилинган шахс хизматни ўташ (йиғин) даврида ёки хизмат (йиғин)дан бўшатиlgанидан кейин бир йил ўтгунига қадар ўлган, хизматни ўташ (йиғин) даврида жароҳатланган (контузия), касал бўлган ҳолда унинг меросхўрларига (мерос ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома бўйича) – республикада белгиланган энг кам иш ҳақининг 7 баробари миқдорида;

б) суғурта қилинган шахснинг хизматни ўташ (йиғин) даври билан боғлиқ ҳолда олган ногиронлиги аниқланган тақдирда хизмат (йиғин)дан бўшатиlgанидан кейин бир йил ўтгунига қадар: «а» бандда назарда тутилган тўловлар миқдоридан I гуруҳ ногиронига – 75 фоиз, II гуруҳ ногиронига – 50 фоиз, III гуруҳ ногиронига – 30 фоиз миқдорида;

в) суғурта қилинган шахс хизматни ўташ (йиғин) даври билан боғлиқ ҳолда жароҳат олган бўлса, «а» бандда назарда тутилган тўловлар миқдоридан оғир жароҳат олганга – 20 фоиз, енгил жароҳатланганга – 10 фоиз миқдорида.

Суғурта мукофоти тарифи 2003 йил 1 январдан бошлаб бир йилда бир маротаба суғурта қилинган шахсга энг кам иш ҳақининг 20 фоизи миқдорида белгиланган.

Солиқ органлари ходимларини давлат томонидан мажбурий суғурталаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси солиқ органлари ходимларини давлат мажбурий суғуртаси бўйича суғурта суммалари ва суғурта тарифлари миқдорлари тўғрисида» 1994 йил 10 декабрдаги 631-сонли қарорида назарда тутилган.

Суғуртанинг мазкур тури бўйича суғурта суммаси тўлов кунда қонунчилик билан белгиланган энг кам иш ҳақининг 80 баробари миқдорини ташкил этади ва республика бюджети ҳисобидан амалга оширилади. Суғурта мукофоти Давлат солиқ қўмитаси (суғурталовчи) томонидан ваколатли суғуртачига солиқ органининг суғурта қилиниши керак бўлган ҳар бир ходимига тўлов вақтида амалда

бўлган энг кам иш ҳақининг 20 фоизи миқдорида тўланади. Солиқ органлари ходимларини давлат мажбурий суғуртасини амалга ошириш учун ваколатли суғурталовчи 2003 йил 1 январдан бошлаб «Ўзбекинвест» экспорт-импорт суғурта Миллий компанияси ҳисобланади.

Амалдаги қонунчиликда мажбурий суғуртанинг бошқа турлари ҳам назарда тутилган. Масалан, 2000 йил 1 январдан бошлаб ривожланиб бораётган бозор муносабатлари шароитларида қурилиш ишлари пудрат шартномаси бўйича томонларнинг манфаатларини ҳимоялаш, қурилиш хатарлари ва суғурта ҳодисалари натижасида вужудга келадиган, етказилган зарарнинг қопланишини таъминлаш мақсадида давлат маблағлари ва ҳукумат кафолати остидаги кредитлар ҳисобидан объектларни қуриш вақтида қурилиш хатарларини мажбурий суғурталаш амалга киритилган.

Суғуртанинг ўзига хос хусусиятлари. Ўзбекистон Республикасида суғурта қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

1) *суғурта муносабатларнинг эҳтимоллик характериға эға эканлиғи.* Суғурта муносабатлари доимийлик хусусиятға эға эмас. Суғурта вақтида суғурта ҳодисаси юз беришининг муддатини, суғурта ҳодисасидан келтирилган зарарнинг ҳажмини олдиндан кўра билиш, шунингдек манфаатлари ҳимоя қилинадиган шахсларни олдиндан аниқлаш мумкин эмас;

2) *маблағларнинг қайтариб берилиши.* Суғурта тўловлари суғурта жамғармаларига жамланганидан сўнг (яъни, суғурта ташкилоти кўрсатган хизмат учун кетган сарф-харажатлар чегириб ташлангандан сўнг), суғурталанувчиларнинг ўзларига қайтарилади. Мазкур шаклдаги суғуртада суғурталанувчига бериладиган суғурта тўловининг ҳажми нафақат зарарнинг кўп ёки камлиғига, балки суғурта шартномасининг шартларига (масалан, муддатларига) боғлиқ бўлади. Шунинг учун қисқа муддатли шартнома сабабли суғурталанувчига маблағлар тўланмаганлиғи суғурта муносабатларининг эҳтимоллик характериғи тасдиқлайди, лекин суғуртанинг бундай хусусияти мавжуд эмаслиғини англатмайди. Суғурта вақтида маълум бир суғурталанувчига эмас, балки уларнинг ҳаммасига маблағларни тўлаш назарда тутилади;

3) *қайта тақсимлаш муносабатларнинг қатъий белгиланганлик характери.* Суғурта қилишда қайта тақсимлаш муносабатлари – суғурта ҳодисаси юз берганида тўланадиган зарар суммасининг мазкур муносабатлар барча иштирокчилари ўртасида тақсимлашға

боғлиқ. Суғурта субъектларининг – юридик ва жисмоний шахсларнинг пул жамғармалари шахсларнинг мулкӣй ва шахсий манфаатларини ҳимоя қилувчи махсуслаштирилган корхоналарида (суғурта компанияларида) тўпланади. Суғурта қилишда қайта тақсимлаш муносабатлари – суғурта жамғармасини ташкил этишда ўз тўловлари билан иштирок этувчи суғурталанувчиларнинг умумий сони, қоида тариқасида, суғурта ходисаси юз бериши билан зарарни қоплаш ҳуқуқини олувчи суғурталанувчилар сонининг ошишига асосланади. Бу жамғармаларнинг фақат суғурталанувчиларга етказилган зарарларни қоплаш учун ишлатилиши сабабли, суғурта тўловларининг ҳажми унда иштирок этувчи шахслар сонига боғлиқ бўлади, яъни канчалик суғурталанувчилар доираси кенгайса, зарарни қоплашда уларга тегадиган улуш ҳажми камаяди;

4) *ташкил этиладиган жамғармадан самарали фойдаланиши.* Суғурта маблағларини сарф қилиш суғурта шартномаси шартларига асосланган қатъий ҳолларда амалга оширилади. Суғурта шартномасини тузиш ва унинг шартлари фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан, шунингдек суғурта тўғрисидаги қонунчилик билан тартибга солинади.

Суғуртада молиянинг тақсимлаш функцияси қуйидагиларда намоён бўлади:

Суғуртанинг огоҳлантириш функцияси. Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига биноан суғурталовчи суғурта ходисалари юзага келишини бартараф этиш ва олдини олишга оид чора-тадбирларни махсус ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда ва шартларда молиялаштиришга ҳақли.

Огоҳлантириш йўсинидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадида ажратиладиган мажбурий суғурта бадалларининг миқдори Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгилаб қўйилади.

Суғурталовчилар суғуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Қуйидагилар бундан мустасно:

– махсус ваколатли давлат органи белгилайдиган тартиб ва шартлардаги инвестиция фаолияти;

– суғурта соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини ошириш билан боғлиқ фаолият;

– суғурта агенти сифатидаги суғурта воситачилиги.

Суғуртанинг қайта тиклаш (ҳимоя қилиш) функцияси. Суғурта ходисасининг юз бериши ва шартномада кўрсатилган маълум бир пул суммасининг тўланиши билан юридик ва жисмоний шахсларга етказилган зарар қисман ёки тўлиқ қопланиши (қайта тикланиши) юз беради.

Суғуртанинг тежамкорлик функцияси. Бу функция суғуртадан нафақат шахсий ва мулкӣ зарарларни, балки суғурта тўлови сифатида ўтказилган пул маблағларини ҳам ҳимоя қилинишини таъминловчи восита сифатида намоён бўлади.

Суғуртанинг назорат функцияси. Назорат функцияси молия ҳуқуқининг асосий функцияси сифатида, суғуртага ҳам хосдир. Суғуртанинг назорат функцияси қуйидагиларда намоён бўлади:

- суғурта тўловларининг суғурта жамғармаларида қатъий белгиланган мақсадлар учун тўпланишида;
- улардан фақат қатъий белгиланган субъектлар доираси ва қатъий белгиланган ҳолатларда фойдаланилишида.

Ушбу функция тақсимлаш функцияси билан бир вақтда намоён бўлади.

Молиявий тизимнинг мустақил звеноси сифатида суғурта – иқтисодий муносабатлар йиғиндисидан иборат бўлиб, суғурталанувчилардан (юридик ва жисмоний шахслардан) ихтиёрий ва мажбурий асосда тўловлар ундириш орқали махсус суғурта жамғармалари ташкил этилади.

Шу ўринда суғуртанинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамияти нимадан иборат деган савол туғилиши табиий. Суғурта хўжалик юритувчи субъектларнинг доимий функцияланишини ва тадбиркорларнинг нормал ишлашини таъминлашда катта роль ўйнайди. Шунингдек, суғурта фуқароларнинг ва оила «бюджети»нинг шахсий даромадларига суғурта ходисаси юз бериши билан етказилган зарарни бартараф этишда кўмаклашади.

Суғурта қилишда юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган пул маблағлари пул муомиласидан чиқарилади. Демак, суғурта пул муомиласини тартибга солишда ҳамда Ўзбекистон валютаси «СЎМ»нинг мустаҳкамланишида ҳам маълум бир аҳамиятга эга.

Суғурта мамлакатда давлат кредити муносабатлари ва давлат ички қарзининг қопланиши билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал этишда ҳам катта роль ўйнайди.

Суғуртанинг асосий роли шундан иборатки, у орқали, назарда тутилмаган харажатларни қоплаш мақсадида, суғурта жамғармалари ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикасида суғурта фаолияти билан давлат ташкилотларидан ташқари, нодавлат ташкилотлари ҳамда компаниялар шуғулланиши мумкин.

Мустақиллик шарофати билан, давлат ва суғурта ташкилотлари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг мазмуни тубдан ўзгарди. Суғурта соҳасидаги давлат бошқаруви усули – давлат томонидан тартибга солиш ва назорат қилиш усули билан алмаштирилди.

Суғурта ташкилотлари фаолиятининг давлат томонидан тартибга солиниши – суғурта муносабатлари барча иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза этилишини таъминлашга қаратилгандир.

Махсус ваколатли давлат органи ва унинг ходимлари суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг устав фондида ва бошқарув органларида иштирок этишга, шунингдек суғурта воситачиси сифатида иш юритишга ҳақли эмаслар.

Суғурталовчилар қонунларда назарда тутилган ташкилий-ҳуқуқий шаклларда тузилади. Суғурталовчиларни давлат рўйхатидан ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Суғурталовчилар ва суғурта брокерларининг суғурта фаолияти махсус ваколатли давлат органи томонидан бериладиган лицензиялар асосида амалга оширилади.

Лицензия суғурталовчига ҳаётни суғурта қилиш соҳасида ёхуд умумий суғурта соҳасида суғурта фаолиятини амалга ошириш учун берилади. Ҳаётни суғурта қилиш соҳасида суғурта фаолиятини амалга ошираётган суғурталовчи умумий суғурта соҳасида суғурта фаолиятини амалга оширишга ҳақли эмас, умумий суғурта соҳасининг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган айрим турлари (класслари) бундан мустаснодир. Умумий суғурта соҳасида суғурта фаолиятини амалга ошираётган суғурталовчи ҳаётни суғурта қилиш соҳасида суғурта фаолиятини амалга оширишга ҳақли эмас.

Лицензияда суғурталовчи амалга оширишни назарда тутаяётган суғурта турлари (класслари) кўрсатилади.

Ўзбекистон Республикаси «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонунининг 27-моддасига биноан чет эл суғурта ташкилотлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик шахслар – суғурта бозори профессионал иштирокчиларининг муассислари (иштирокчилари) бўлишлари мумкин.

Чет эл суғурта ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қайта суғурта қилишни, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарига чиқиб кетаётган транспорт воситалари ва бошқа ўзиюрар машиналар ҳамда механизмлар эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини суғурталашни амалга оширишга ҳақлидирлар. Бунда ана шундай суғурта шартномаларини тузиш суғурталовчилар ва суғурта воситачилари – Ўзбекистон Республикасининг резидентлари орқали амалга оширилади.

2. Суғуртани ҳуқуқий бошқариш

Суғурта фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш. Суғурта муносабатлари молия ҳуқуқи меъёрлари билан ҳам, фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан ҳам тартибга солинади. Фуқаролик ҳуқуқи суғурта соҳасидаги шартнома муносабатларини тартибга солади, молия ҳуқуқи эса – давлат-ҳокимият кўрсатмаларига асосланган ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Молия ҳуқуқи меъёрлари суғурта тизимини ва уни ташкил этишни, суғурта турларини, мажбурий суғурта тартибини, суғурта фаолияти билан шуғулланиш учун рухсатнома (лицензия) беришни белгилаб беради.

Молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган суғурта муносабатларини унда иштирок этувчи субъектларга қараб бир неча турга таснифлаш мумкин:

1) давлат (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати) ва махсус ваколатли давлат органи ўртасидаги муносабатлар;

2) махсус ваколатли давлат органи ва суғурталовчилар ўртасидаги муносабатлар. Ушбу муносабатлар рухсатномалар беришда, суғурта заҳира-ларини ташкил этиш ва суғурта ташкилотлари ҳисоб-китобининг шакли ва кўрсаткичлари қоидаларини ўрнатишда, шунингдек хато-камчиликларни бартараф этиш тўғрисидаги кўрсатмаларда намоён бўлади;

3) монополияга қарши кураш органлари ва суғурталовчи ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар. Бу муносабатлар суғурта

бозорида монополистик фаолиятни ва ғирром рақобатни барҳам топтиришда намоён бўлади;

4) Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва суғурта назорати органлари ўртасидаги муносабатлар. Бу муносабатлар мамлакатда суғурта фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш жараёнида юзага келади;

5) мажбурий давлат суғуртаси бўйича бўладиган муносабатлар. Барча молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг мажбурий субъекти бўлган давлат – маълум бир фуқаролар доирасининг шахсий ва мулкӣ манфаатларини суғурталовчи сифатида ҳаракат қилади.

Бозор муносабатлари шароитида давлат ва корхоналар тенг ҳуқуқли хўжалик юритувчи субъект сифатида намоён бўладилар. Уларнинг ҳар бири фақат ўз қарзлари учун жавоб берадилар.

Суғурта жамғармалари марказлашган ва марказлашмаган тартибда ташкил этилади. Суғурта маблағларини марказлашган усул воситасида ташкил этиш – марказлашган бюджетдан ёки бюджетдан ташқари жамғармалардан маблағлар тўғридан-тўғри ажратиш орқали амалга оширилади. Бюджетда ҳар йили табиий офатлар ва фавқулодда ҳолатларни огоҳлантириш ва бартараф этиш мақсадида ташкил этиладиган суғурта жамғармаларига кетадиган харажатлар назарда тутилади. Юқорида кўрсатилган маблағлар, шунингдек бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан молиявий захиралар ташкил этилиб, саноат корхоналари, қурилиш ва транспортда фавқулодда ҳолатларнинг натижаларини бартараф этиш бўйича ўтказиладиган тадбирлар молиялаштирилади.

Марказлашмаган тартибда суғурта жамғармалари – хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзлари томонидан ташкил этилади. Ўзини ўзи суғурталаш жамғармалари зарарларни қоплаш ва назарда тутилмаган харажатларни бартараф этиш мақсадида ташкил этилади. Бундай жамғармаларнинг ташкил этилиши корхоналар томонидан ихтиёрий тартибда амалга оширилади. Қонунчиликка биноан барча мулк шаклидаги кредит ва суғурта корхоналари мажбурий захира (суғурта) жамғармаларини ташкил этишлари лозим. Ушбу жамғармалар хўжалик юритувчи субъектлар томонидан марказлашмаган ҳолда фойдаланилади. Бу муносабатларда, ижтимоий суғурта сингари, суғурта қонунининг меъёрлари татбиқ этилмайди.

Суғурта фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган махсус ваколатли давлат органи томонидан амалга

оширилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида» 2002 йил 27 январдаги 413-сонли қарорига мувофиқ равишда бундай орган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳисобланади.

Суғурта фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш бўйича бевосита функцияларни Молия вазирлиги ҳузуридаги суғурта назорати бўйича Давлат инспекцияси амалга оширади. У суғурта муносабатлари барча қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялашни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги суғурта ташкилотлари фаолиятини назорат қилишга қаратилган давлат органи бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги суғурта назорати бўйича Давлат инспекцияси тўғрисида низом асосида фаолият юритади.

Мазкур Давлат инспекциясининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ижро этиш учун мажбурий бўлган тўлов қобилияти нормативларини белгилаш ва уларни аниқлаш тартиби, айрим хатарлар бўйича суғурта қилувчиларнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган чекланган мажбуриятлари ва жами мажбуриятлар миқдорини ҳисоблаш усули, суғурта қилувчиларнинг тўлов қобилияти бўйича маълумотларни тақдим этиш тартиби ва муддатларини белгилаш;

- суғурта бозори профессионал қатнашчилари томонидан суғурта фаолияти тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилиши, тўлов қобилияти бўйича белгиланган нормативлар ва улар молиявий барқарорлигининг бошқа талаблари бажарилишини назорат қилиш;

- суғурта қилувчилар томонидан суғурта заҳира маблағларини шакллантириш ва жойлаштириш бўйича ҳисоб юритиш ҳамда ҳисобот тузиш тартибини белгилаш;

- ижроия органи раҳбари ва суғурта қилувчи бош бухгалтерига ижро этиш учун мажбурий бўлган малакавий талабларни белгилаш;

- суғурта қилувчилар томонидан суғурта заҳираларини ташкил этиш ва жойлаштириш тартиби ва шартларини белгилаш;

- суғурта қилувчилар томонидан суғурта ҳодисаларининг олдини олиш ва огоҳлантириш бўйича чора-тадбирларни молиялаштириш тартиби ва шартларини белгилаш;

- суғурта бозори профессионал қатнашчилари фаолиятини текшириш ва аниқланган тартиббузарликларни бартараф этиш бўйича ижро этилиши мажбурий бўлган кўрсатмаларни киритиш;

– қонунчиликда белгиланган тартибда суғурта қилувчилар ва суғурта брокерлари лицензиялари ёки суғурта айрим турлари (синфлари) ҳамда уларнинг амал қилишини тўлиқ тўхтатиб қўйиш;

– ҳар бир молия йили тугаши билан олти ой давомида суғурта фаолиятини тартибга солиш ва назорат этиш бўйича фаолият тўғрисида йиллик ҳисоботлар ҳамда молия йили давомида суғурта бозори иш фаолияти тўғрисидаги статистик маълумотларни босиб чиқариш;

– қонунчиликка мувофиқ равишда бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги суғурта назорати бўйича Давлат инспекцияси қуйидаги функцияларни бажаради:

– суғурта қилувчилар томонидан Ўзбекистон Республикасининг суғурта фаолияти тўғрисидаги қонунчилигига риоя этилиши ва улар ҳисоботларининг тўғрилигини текшириш, шунингдек, улар учун белгиланган тўлов қобилияти кўрсаткичлари ва бошқа молиявий барқарорлик талаблари бажарилишини таъминлаш;

– суғурта қилувчилар ва суғурта брокерларининг суғурта фаолиятини лицензиялаш;

– ўз ваколатлари доирасида суғурта қилувчилар ишини услубий жиҳатдан таъминлаш;

– суғурта қоидалари (шартлари) бўйича таклифлар тайёрлаш ва суғурта мажбурий турлари бўйича суғурта тарифларини белгилаш;

– Давлат инспекциясида тасдиқланган вақтдан бошлаб суғурта муносабатларининг барча қатнашчилари ижро этиши мажбурий бўлган суғурта фаолияти тўғрисидаги қонунчиликни амалга ошириш бўйича норматив ҳужжатлар ва методик материалларни ишлаб чиқиш;

– суғурта фаолияти масалаларига оид қонунчилик ҳужжатлари лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва уларни кўриб чиқиш учун вазирлик раҳбариятига тақдим этиш;

– суғурта қилувчиларни тугатиш ва қайта ташкил этиш вақтида суғурта қилдирувчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

– республикада суғурта фаолиятининг аҳволи ва унинг ривожланиш йўналишларини таҳлил этиш;

– суғурта фаолияти бўйича мутахассисларни касбий тайёрлаш ва қайта тайёрлаш юзасидан тегишли тадбирларни амалга ошириш, суғурта фаолияти масалалари бўйича семинарлар ва конференциялар ташкил этиш.

Давлат инспекцияси ўз зиммасига юклатилган вазифалар ва функцияларни бажариши учун қуйидаги ҳуқуқларга эга:

– суғурта қилувчилардан суғурта фаолияти тўғрисида белгиланган ҳисобот ва уларнинг молиявий аҳволи тўғрисидаги маълумотларни олиш, шунингдек, корхона, муассаса, ташкилотлар, банклар (кичик ва ўрта корхоналар, микрофирмалардан ташқари), фуқаролардан ўз зиммасига юклатилган функцияларни бажариш учун зарур бўлган ахборот, маълумотларни олиш;

– суғурта қилувчилар томонидан суғурта тўғрисидаги қонунчиликка риоя этилишини назорат қилиш мақсадида улар фаолиятини текшириш, бунинг учун зарур бўлган ҳолларда комиссиялар ва ишчи гуруҳлари ташкил этиш ва бошқ.

Суғуртанинг классификацияси фаолияти кўп тармоқли ҳисобланган суғуртани ташкил қилишда юзлаб суғурта ташкилотлари иштирок этадилар ва улар минглаб суғурталанувчи юридик ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатадилар. Фақат давлат ҳиссадорлик суғурта йўли билан суғуртанинг 35 тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар бирининг объекти, субъекти, тарафлари мавжуд суғурта ишини бошқариш, унинг ўхшаш турларини гуруҳлаш-тириш, бирлаштириш, тармоқларга, бўлимларга ажратишни талаб қилади. Шунда суғурта ишини бошқариш ва ташкил қилиш осонлашади.

Гуруҳлаш умумий яхлит тушунчани айрим турларга, бўлимларга, бўғинларга ажратиш демакдир. Агар суғурта турлари маълум тартиб-қоида асосида бири иккинчисида ажратилмасан, бошқариш мураккаблашади, чалкашликлар содир бўлади.

Суғуртани гуруҳлаш (таснифлаш) суғуртанинг кўп сонли турларини, уларнинг айрим хусусиятларини эътиборга олиб ҳудудларга, тармоқларга, тармоқ бўлимларига ажратишдир.

Суғурта ташкилотларининг ўз зиммаларига олган жавобгарликлари бир неча миллиард сўмни ташкил қилади. Бунда ҳар бир суғурталанувчи, яъни йирик корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари билан шартнома тузиш, фалокат юз берганда уларга ўз вақтида ёрдамга келиш лозим. Бунинг учун суғурта иши, унинг турлари, қоидаларини гуруҳлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир суғурта турининг хусусиятини кўзда тутиб, суғурта фаолияти **қуйидаги йўналишларда гуруҳлаштирилади:**

- ҳудудлар бўйича (мамлакатнинг ички доираси ва ташқи суғурта муносабатлари эътиборга олинади);
- давлат ва хусусий суғурта ташкилотлари бўйича;

- тармоқлар бўйича;
- хавф- хатар хиллари бўйича;
- мажбурий ва ихтиёрий суғурта бўйича.

Худудлар бўйича суғурталашда мамлакатнинг ички ва ташқи иқтисодий муносабатларида олиб бориладиган ишлар, жумладан хорижий мамлакатлар билан суғурта соҳасида ҳамкорлик қилиш, бунда фақат экспорт-импорт муаммоларигина эмас, балки инвестициялар, дипломатия ходимларини ҳам суғурталаш кўзда тутилади.

Давлат ва хусусий суғурта ташкилотларини қўйидагича гуруҳлаш мумкин:

- фақат хорижий мамлакатлар инвесторлари («Ўзбекинвест») ва ташқи иқтисодий муносабатларга хизмат қилувчи суғурта ташкилотлари;

- қўшма суғурта ташкилотлари, компаниялар (масалан, «Chartis Uzbekistan» суғурта ташкилоти, «ARK SUG'URTA» қўшма корхонаси);

- фақат мамлакат доирасида юридик ва жисмоний шахсларга хизмат қилувчи хусусий ташкилотлар («ALSKOM» суғурта ташкилоти);

- давлат ҳиссадорлик суғурта ташкилотлари.

Тармоқлар бўйича суғурталаш қўйидаги йўналишларда амалга оширилади:

- мулк суғуртаси;
- шахсий суғурта;
- жавобгарлик суғуртаси;
- тадбиркорлик бўйича хавф-хатар суғуртаси.

Мулк суғуртаси ўз навбатида тармоқ бўлимларига бўлинади. Масалан, қишлоқ хўжалиги бўйича жамоа хўжаликлари, матлубот кооперацияси ва ҳоказолар. Бундан ташқари, саноат корхоналари ва ижарага берилган корхоналар ҳам тармоқ бўлимларини ташкил қилишлари мумкин. Кейинги йилларда қўшма корхоналар, тадбиркорлар мол-мулклари ҳам суғуртага тортиладиган бўлди.

Мулк суғуртасининг айрим тармоқ турларига иморатларни суғурталаш, чорва моллари, уй-жой, рўзғор мулклари, транспорт воситаларини суғурталаш, шунингдек, қишлоқ хўжалиги ҳосилини суғурталаш ва бошқалар киради.

Шахсий суғурта асосан икки тармоқдан—ҳаёт суғуртаси ва бахтсиз ҳодисаларда қилинадиган суғурта бўлимчаларидан иборат. Суғурта муносабатлари суғурта хиллари бўйича мужассамлаш-

тирилади. Ҳаёт суғуртаси бўйича ҳаётни аралаш суғурта, болалар суғуртаси каби суғурта хиллари мавжуд. Бахтсиз ҳодисалар бўйича тармоқ бўлимларига йўловчиларни, шунингдек, мактаб ўқувчиларни суғурталаш, ҳарбий хизматчиларни суғурталаш, ишчи ва хизматчиларни эса корхоналар ҳисобидан суғурта қилиш ва бошқалар киради.

Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг «Ҳарбий хизматчилар ва ҳарбий мажбуриятли шахсларнинг, оддий аскарлар ҳамда бошлиқлар таркибига кирувчи шахсларнинг давлат мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида»ги қарорига биноан 1994 йилнинг 1 январидан бошлаб ҳарбий хизматчилар ва мажбурий ҳарбий хизмат таркибидагилар, шунингдек, улар билан бир йўналишда хизмат вазифаларини бажарувчилар (ички ишлар ва миллий хавфсизлик хизмати органлари) хизматни ўташ (ҳарбий йиғинлар) даврида ҳалок бўлиш (вафот этиш), жароҳатланиш (контузия), касалланиш ҳодисаларидан мажбурий тартибга суғурталанадилар.

Суғурталаш Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги ва Миллий хавфсизлик хизматига бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Ушбу қарорга асосан давлат суғурта органлари:

– суғурталанган шахс хизматни ўташ даврида ҳалок бўлганда ёки хизматдан бўшагандан сўнг бир йил мобайнида олинган жароҳат, касалланиш натижасида вафот этганда – унинг меросхўрларига (меросхўрлик ҳуқуқини тасдиқлайдиган гувоҳнома тақдим этилган тақдирда) республикада белгиланган энг кам иш ҳақининг 7 йиллиги миқдорида;

– суғурталанган шахс хизматдан бўшагандан кейин бир йил мобайнида унга хизматни ўташ билан боғлиқ бўлган ногиронлик белгиланганда: I гуруҳ ногиронига энг кам иш ҳақининг 75 фоизи, II гуруҳ ногиронига – 50 фоизи, III гуруҳ ногиронига – 30 фоизи миқдорида;

– суғурталанган шахс хизматни ўташ даврида оғир жароҳатланганда – энг кам иш ҳақининг 20 фоизи ва енгил жароҳатланганда 10 фоизи миқдорида суғурта пули тўлайдилар.

Бахтсиз ҳодисалар шахсий суғуртанинг объекти бўлиб, унга тўсатдан, қисқа муддатда инсон танасига табиий кучларнинг зарарли таъсири натижасида вужудга келадиган ҳодисалар, кимёвий таъсирланиш, ҳароратнинг пасайиб кетиши ёки кўтарилиши киради. Бахтсиз ҳодисаларнинг белгиси қуйидагилардан иборат:

- 1) ҳодисалар кутилмаганда, тўсатдан содир бўлади;
- 2) қисқа муддатларда бўлиб ўтади;
- 3) инсон танасига зарарли таъсир кўрсатади;
- 4) табиий кучлар таъсири асосида содир бўлади;
- 5) ҳароратнинг кўтарилиши ёки пасайиб кетиши натижасида юзага келади;
- 6) кимёвий таъсир натижасида ўзгаришлар вужудга келади.

Жавобгарлик суғуртасида транспорт воситаларидан фойдаланишда учинчи шахсга етказилган зарар қопланади.

Тадбиркорлик бўйича хавф-хатар суғуртаси тармоғига тадбиркорларга етказилиши мумкин бўлган зарардан суғурталаш киради. Бунда бевосита ва билвосита зарарлардан келадиган йўқотишлар кўзда тутилиб, корхона, савдо ташкилотида ишлаб чиқариш вақтидаги бекор туришлар, янги техника ва технологияни жорий қилиш билан боғланган хавф-хатар натижасида юз берган камомадлар ҳисобга олинади.

Хавф-хатар хиллари бўйича гуруҳлаш фақат мол-мулк суғуртасига тааллуқли бўлиб, қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

- ёнғин ва бошқа табиий офатлардан суғурталаш;
- қишлоқ хўжалиги экинларини қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлардан суғурталаш;
- чорва моллари ўлати ва мажбуран сўйиб юборишдан суғурта;
- транспорт воситаларини олиб қочишдан ва бошқа хавф-хатарлардан суғурталаш.

Кўрсатилган хавф-хатарлар бир-бири билан боғлиқ бўлмасада, лекин бир хил хавф натижасида бошқа фалокатлар содир бўлиши мумкин. Масалан, фермада ёнғин бошланса, у чорва молларига ҳам ўтиши мумкин. Хавф-хатарнинг янги хилларидан бири атом станциялари фаолиятининг издан чиқиши билан боғланган бўлса ҳам унга нисбатан суғурталаш татбиқ қилинмайди.

Мажбурий ва ихтиёрий суғурта Ўзбекистон Республикаси «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида қонунларга мувофиқ мажбурий суғурта амалга оширилади. Мажбурий суғурта турлари, шартлари ва уни ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Мажбурий суғуртани ўтказиш ҳуқуқига давлат суғурта ташкилоти эга. Шу боис суғурта ташкилотлари мажбурий суғурта

қилиниши лозим бўлган объектларнинг бут сақланиши устидан назорат ўрнатишга ҳақлидир.

Мазкур қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, томонларнинг хоҳиш-иродасига кўра амалга ошириладиган суғурта ихтиёрий суғурта ҳисобланади. Ихтиёрий суғуртанинг шартлари томонларнинг келишувига мувофиқ белгиланади.

Суғурталанувчи ва суғурталовчиларнинг ҳуқуқлари ҳамда бурчлари, шунингдек, ҳар бир суғурта турининг аниқ шартлари тегишли суғурта шартномалари билан белгилаб қўйилади.

Мажбурий суғуртанинг ихтиёрий суғуртадан фарқи қуйидагича:

1) мажбурий суғуртада барча мажбурий тартибда суғурталади, бу ёппасига амалга ошириладиган суғурта ҳисобланади. Ихтиёрий суғурта эса танлаб олиш йўли билан, суғурталанувчининг хоҳиши билан амалга ошириладиган суғурта, бунда суғуртадан суғуртага ўтиш мажбурий эмас;

2) мажбурий суғуртада суғурта бадаллари (мукофотлари) тўланма-ганига қарамай суғурта давом этади. Суғурта бадал тўлаш билан боғлиқ эмас. Ихтиёрий суғурта эса бадал тўлаш билан узвий боғланган. Шартнома тузиб бадал тўланмаса, суғурта кучга кирмайди;

3) мажбурий суғуртанинг муддатсизлиги ва мулк келиб тушгандан кейин ўз-ўзидан суғурталаниши. Муддатсизлик транспорт ва қишлоқ хўжалик экинлари учун нисбийдир. Ҳосил йиғиштириб олингандан сўнг суғурта ўз кучини йўқотади. Ихтиёрий суғуртада эса, шартномада кўрсатилган муддат билан суғурта даври чегараланади. Агар суғурта бадали тўланмаса, суғурта муддати тўхтаб қолади;

4) мажбурий суғуртада суғурта таъминотини меъёрлаштириш амалга оширилади. Ихтиёрий суғуртада суғурта таъминоти мулк баҳоси ва суғурталанувчининг хоҳишига қараб олдиндан белгиланади;

5) мажбурий суғурта қонун асосида тартибга солинади. Ихтиёрий суғурта эса, суғурта дастуриламалари асосида тартибга солинади. Ихтиёрий суғурта ҳақидаги қонун шарҳланмайди.

Мажбурий суғурта баъзан ихтиёрий суғурта билан боғланган, яъни мажбурий суғурталанган иморатлар ихтиёрий тартибда ҳам суғурта қилиниши мумкин.

3. «Банк» тушунчаси ва банк операциялари

Ҳозирги замонавий банк тизими ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатларида XIX аср иккинчи ярмида ташкил топган бўлсада, унинг илдизлари ўрта асрларга бориб тақалади. «Банк» сўзи италянча «banco» сўзидан олинган бўлиб, «алмашув столи», «пул столи» деган маъноларни англатади. Илк «алмашув стол»лари Шимолий Италияда юзага келган ва ўрта асрларда италиялик савдогарларни хориж давлатининг валютаси (пули) билан таъминлашга хизмат қилган. Агар «алмашув стол»лари ўзига юкланган вазифаларни бажара олмаса, унинг мижозлари мазкур столни банкрот деб эълон қилишган.

Банк иши Европа мамлакатларида рўй берган саноат тўнтариши натижасида ривожлана борди. Товар ишлаб чиқарувчилар, ишларни бажарувчи ва хизматлар кўрсатувчи тадбиркорларнинг молиявий ҳолатисиз саноат ривожланишини таъминлаш мумкин эмас эди. Банклар баъзи тадбиркорларнинг бўш қолган пул (моддий) маблағларини тўплаш ва унга муҳтож бўлган шахсларга бериш орқали юзага келди. Банклар маълум бир шахсларнинг пул (моддий) маблағларини бошқа шахсларга беришда «воситачи» сифатида хизмат қилди ва бу фаолиятдан даромад ола бошлади.

XX аср ўрталарида халқаро иқтисодий муносабатларнинг интернационализацияси бошланиши билан, банкларнинг бир мамлакат миқёсида фаолият кўрсатишининг самарасизлиги маълум бўлиб қолди. Тижорат банклари валюта бозорларида ўзларининг операцияларини кенгайтирдилар. Кейинчалик бунинг ривожланиши натижасида халқаро ҳисоб-китоб операциялари, миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш, қимматли қоғозлар бозори юзага келди.

Собиқ Иттифоқ даврида, шу жумладан унинг бир бўлаги бўлган ЎзССРда ҳам, банк иши 1917 йил 27 декабрда қабул қилинган Декрет билан давлат монополиясига айлантирилди. Тижорат банклари эса, миллий-лаштирилди. Уларнинг вазифалари ҳисоб-китоб-бюджет бошқармаларига юклатилди. 1930–1932 йиллардаги кредит ислоҳоти натижасида тижорат банклари тугатилиб, ихтисослаштирилган давлат банклари ташкил этилди. Давлат банклари мустақилликка эга бўлмай, унинг фаолияти кўп ҳолларда ижро этувчи органларга боғлиқ бўлган. Банклар ўртасида ҳеч қандай рақобат бўлмаган. Банклар ўртасида мижозлар учун кураш бўлмаган.

Корхона, муассаса ва ташкилотларга қайси банклар томонидан хизмат кўрсатилиши ҳокимият органлари томонидан белгилаб қўйилган. ЎзССР банк тизимида ҳам худди шундай камчиликлар мавжуд эди. Улар тўлиқ Марказга бўйсунар ва улар томонидан бошқарила эди.

Ўзбекистон Республкаси мустақилликка эришгандан сўнг, ўзининг барча соҳалари каби, банк соҳасини ҳам қайта ташкил этди. Ўзбекистон Республикасида банк тизимининг ривожланишини икки босқичга бўлишимиз мумкин. Биринчи босқичда замонавий банк тизимининг асослари яратилди. 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши билан Ўзбекистон Республикасида банк тизими тубдан ўзгартирилиб, тижорат банклари ташкил этилди (Мазкур қонунга ўзгартиш ва қўшимча киритилиб, 25 апрел 1996 йилда янги таҳрирда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун қабул қилинди). 1994 йил 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўм жорий этилди. СўМнинг жорий этилиши банк тизимига ўзининг таъсирини кўрсатди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк операциялари (масалан, ҳисоб-китоблар) миллий валютада амалга оширила бошланди. 1995 йил 21 декабрда – Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун банкларнинг банки ҳисобланган – Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида, бошқа ривожланган давлатларнинг банк тизими сингари, икки поғонали банк тизими ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг биринчи поғонасини – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унинг Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятлардаги ҳудудий бошқармалари ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ягона марказлаштирилган бошқарув тизими бўлиб ҳисобланади.

Марказий банк банкларнинг банки деб аталади ва у Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг ўзагини ташкил этади. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг банкири, маслаҳатчиси ва фискаль агенти (ҳазина вакили) ҳисобланади.

Марказий банк банк соҳасидаги марказий ижро ҳокимияти ҳисобланади ва тижорат банкларига нисбатан, бошқариш ваколатига эга.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг иккинчи поғонасини – тижорат банклари ташкил этади. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга биноан банклар тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

- юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилади;
- қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит беради ёки инвестициялаш учун фойдаланиши мумкин;
- тўловларни амалга оширади.

Икки поғоналик банклар ўртасидаги муносабатлар томонларнинг тенгсизлиги асосида олиб борилади. Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган барча тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига бўйсунди. Марказий банк банк фаолиятини тартибга солишга оид меъёрий актларни қабул қилади. Тижорат банклари ўртасидаги муносабатлар эса, тенг ҳуқуқлилиқ асосида олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида ташкил этилган барча банклар банк фаолиятининг субъектлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида банк операциялари тушунчаси берилмаган бўлиб, фақатгина унинг турлари санаб ўтилган.

Банк – тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган юридик шахсдир:

юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;

тўловларни амалга ошириш.

Омонат (депозит) – талаб қилиниши биланоқ ёки тўловни амалга оширувчи шахс билан тўловни олувчи шахс ёхуд уларнинг қонуний вакиллари ўртасида келишилган муддатда фоизлар ёки устама ҳақ тўлаган ҳолда ёхуд бундай тўловларсиз ҳаммасини қайтариб бериш шарти билан топшириладиган пул суммаси.

Чет эл банки – чет эл банкининг ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган шўъба банки бўлиб, унинг устав капиталининг ҳаммаси чет эл банки томонидан тўланади.

Банк операцияси – бу давлат банки томонидан берилган лицензия асосида амалга ошириладиган пул маблағларини жалб

этиш, кредитлаш, ҳисоб-китобларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган юридик аҳамиятли ҳамда техник ҳаракатлар йиғиндисидир.

Банк операцияларини амалга ошириш тижорат банкларининг асосий фаолияти бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги 1996 йил 25 апрель қонунига биноан банклар ўз фаолиятларида қуйидаги банк операцияларини амалга оширадилар:

- жисмоний ва юридик шахсларнинг, шу жумладан вакил банкларнинг ҳисобварақаларини очиш ва юритиш, ҳисобварақалар бўйича ҳисоб-китоб қилиш;

- омонатларни жалб этиш;

- кредитларнинг қайтарилиши, фоизлилиги ва муддатлилиги шарти билан ўз маблағлари ва жалб этилган бошқа маблағлар ҳисобидан ўз номидан кредитлар бериш.

Банклар бошқа турдаги операцияларни ҳам амалга оширишлари мумкин жумладан:

- маблағ эгаси ёки маблағни тасарруф этувчи билан тузилган шартномага биноан пул маблағларини бошқариш;

- чет эл валютасини нақд пул ва нақд бўлмаган пул шаклларида юридик ҳамда жисмоний шахслардан сотиб олиш ва уларга сотиш;

- пул маблағлари, векселлар, тўлов ва ҳисоб-китоб ҳужжатларини инкассо қилиш;

- учинчи шахслар номидан мажбуриятларнинг бажарилишини назарда тутувчи кафолатлар бериш;

- учинчи шахслардан мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини олиш;

- қимматли қоғозлар чиқариш, харид қилиш, сотиш, ҳисобини юритиш ва уларни сақлаш, мижоз билан тузилган шартномага биноан қимматли қоғозларни бошқариш, қимматли қоғозлар билан бошқа операцияларни бажариш;

- банк фаолияти юзасидан маслаҳат ва ахборот хизмати кўрсатиш;

- жисмоний ва юридик шахсларга ҳужжатлар ва бошқа бойликларни сақлаш учун махсус бинолар ёки улар ичидаги пўлат сандиқларни ижарага бериш;

- молиявий лизинг;

- халқаро банк амалиётига мувофиқ, лицензияда махсус кўрсатилган бошқа операциялар.

Банклар ишлаб чиқариш, савдо ва суғурта фаолияти билан шуғулланишга ҳақли эмаслар.

Банк операциялари тижорат характериға эға. Банк хизмати пуллик бўлиб, унинг миқдори банк билан миждоз ўртасида тузилган фуқаролик-ҳуқуқий битими асосида белгиланади.

Банк операциялари қуйидаги ўзига хос хусусиятларға эға:

а) банклар ва миждозлар ўртасидаги муносабатлар узоқ муддатға мўлжалланган бўлади;

б) банк ва миждозларнинг тенг эмаслиги;

в) банк хизматлари барча миждозларға бир хилда кўрсатилади;

г) банк операцияларининг ишончли характери, яъни банк миждозға ишонмаган ҳолларда кредит беришдан бош тортиши мумкин;

д) турли давлатларда банк операцияларининг бир хилда ҳуқуқий тартибға солиниши.

Банклар банк операцияларини Марказий банк томонидан берилган лицензиялар асосида амалға оширади. Жумладан, «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунға биноан банк, шу жумладан чет эл банки, Ўзбекистон Республикасида ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан бериладиган лицензия асосида амалға оширади. Лицензияда банк бажарадиган операциялар рўйхати кўрсатилади.

Лицензиясиз амалға ошириладиган банк фаолияти ғайриқонуний деб ҳисобланади ва бундай фаолият натижасида олинган даромад давлат бюджетига олиб қуйилиши лозим.

Лицензия – белгиланган тартибда ваколатли давлат органи томонидан берилган ва унинг эғасига унда белгиланган фаолиятни амалға ошириш ҳуқуқини берадиган, юридик аҳамиятға эға бўлган ҳужжат.

Демак, **банк лицензияси** – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан, қонунда белгиланган тартибда, банкларға банк операцияларини амалға ошириш ҳуқуқини берадиган ҳужжат.

Амалдаги қонунчиликка биноан банклар фақат банк лицензиясида кўрсатилган банк операцияларини амалға оширишлари мумкин.

Тижорат банкларига икки хилдаги банк лицензияси берилиши мумкин:

а) банк операцияларини миллий валютада амалға ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия;

б) банк операцияларини хориж валютасида амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия.

Банк кредити иқтисодий категория сифатида ссуда капитали ҳаракатининг бир кўриниши бўлиб ҳисобланади. Банк кредитида шундай иқтисодий (пул) муносабатлар юзага келадики, унда банклар томонидан йиғилган давлатнинг, юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинча бўш турган пул маблағлари қайтариш шарти билан хўжалик юритувчи субъектларга, шунингдек фуқароларга берилади. Банк кредити ёрдамида юридик ва жисмоний шахслар ўзларининг пул маблағларига бўлган турли эҳтиёжларини қондирадилар.

Банк кредити жараёнида юзага келадиган муносабатлар ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинади ва шу сабабли улар ҳуқуқий шаклга эга бўлади.

Банк кредити жараёнида юзага келувчи ижтимоий муносабатларнинг мураккаблиги, хилма-хиллиги — уларнинг турли соҳалар меъёрлари билан тартибга солиниши алоҳида аҳамиятга эга. Банк кредити жараёнида юзага келадиган муносабатларнинг аксарияти маъмурий, молия ва фуқаролик ҳуқуқлари билан тартибга солинади. Жумладан, банк кредитига оид муносабатларни тартибга солишда: *биринчидан*, фуқаролик ҳуқуқига хос юридик тенглик усули; *иккинчидан*, маъмурий ҳуқуқ ва молия ҳуқуқида қўлланиладиган «ҳокимият ва бўйсунув» усулларида фойдаланилади.

Банк кредити биринчи навбатда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси билан тартибга солинади. Жумладан, Конституциянинг 124-моддасида Ўзбекистон Республикасининг банк тизими Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқариши мустаҳкамланган.

Банк кредити Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан ҳам тартибга солинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида банк кредитининг ривожланишида Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, банк кредитини тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг буйруқлари, қўлланмалари, кўрсатмалари ва бошқа норматив актлари катта аҳамиятга эгадир.

Банк кредитини тартибга солишда ишбилармонлик ва банк одатлари ҳам маълум бир аҳамиятга эга.

Банк кредити маълум бир тамойиллар асосида амалга оширилади:

а) банк кредитини қайтариб бериш тамойили. Бунга кўра, ссуда шаклида олинган пул маблағлари қарз олувчи молиявий маблағларининг вақтинчалик манбаси бўлиб ҳисобланади ва у банкга (ёки кредит муассасасига) қайтарилиши лозим;

б) банк кредитининг маълум бир муддатга берилиши тамойили. Бу тамойил банк кредитининг қайтариб бериш тамойилидан келиб чиқади. Ҳар қандай банк кредити белгиланган муддатларда қайтариб берилиши лозим. Агарда банк кредит белгиланган муддатларда қайтариб берилмаса, у маълум бир санкцияларни қўллашни келтириб чиқариши мумкин;

в) банк кредитининг ҳақ эвазига (фоиз) берилиши тамойили. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан кўрсатиладиган хизматлар (шу жумладан кредит) пуллик ҳисобланади. Банк кредитини беришда ҳақ асосан фоиз кўринишида белгиланади. Фоиз миқдори банк билан мижоз ўртасидаги битим билан белгиланади. Бозор иқтисодиёти шароитида фоиз миқдорлари кредит бозоридаги пул маблағига бўлган талаб ва таклифга боғлиқ бўлиши мумкин.

Қонунчиликда фоиз миқдорларини белгилашда баъзи бир чегараланишлар назарда тутилиши мумкин. Масалан, тижорат банклари марказлашган кредит маблағларидан мижозларга кредитни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган фоизларда бериши мумкин.

Банклар ва бошқа кредит муассасалари кредит бериш орқали олган фойдаларини мустақил равишда тасарруф этадилар;

г) банк кредитининг таъминланганлиги тамойили. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунига биноан банклар қонун ҳужжатларига мувофиқ кўчар ва кўчмас мулкни гаровга қўйиш, кафолат бериш, кафилликка олиш ва мажбуриятлар асосида кредитлар берадилар.

Амалдаги қонунчиликда банклар таъминланмаган кредит бериш ҳақида қарор қабул қилишлари мумкин. Бу кредитлар «бланкли кредитлар», яъни эҳтимолли кредитлар деб аталади. Бланкли кредитлар, қоида бўйича, банк билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳамда ўзининг барча банк операцияларини мазкур банк орқали амалга оширадиган мижозларга берилади;

д) *банк кредитининг мақсадли йўналтирилганлиги тамоийли.* Бунга кўра банк кредити маълум бир мақсадлар учун берилади. Банк кредитининг мақсадга мувофиқ фойдаланилмаганлиги тегишли санкцияларни қўллашни келтириб чиқаради.

Лекин баъзи ҳолларда банк кредити мақсадли йўналтирилмаган бўлиши ҳам мумкин. Бундай банк кредитлари жуда оздир.

Банклар – мижозларга кредит маблағлари сарф қилинадиган тадбирлар ижобий самара беришига ишонч ҳосил қилганидан сўнг, кредит беради. Банк кредити берилгандан сўнг, уларнинг мақсадга мувофиқ фойдаланилиши устидан банк назорати ўрнатилади. Агар кредитлар мақсадга мувофиқ фойдаланилмаётганлиги аниқланса, банк кредитнинг қолган қисмини беришни рад этиб, кредит шартномасини бекор қилиши ва берилган кредитни муддатидан илгари қайтарилишини ҳамда кредит фоизларини тўлашни талаб қилиши мумкин.

Банк кредитлари муддатига кўра учга бўлиниши мумкин:

а) *қисқа муддатли кредит.* Бу кредитлар 12 ойгача бўлган муддатда берилади. Қисқа муддатли кредитларнинг муддати – кредитланадиган тадбирларни ўтказиш муддати, уларнинг ўзини ўзи оқлаши ва бошқа шартларга боғлиқ бўлади. Бу кредитлар кўп ҳолларда савдо корхоналарига товарлар сотиб олиш учун берилади;

б) *ўрта муддатли кредитлар*, яъни бир йилдан 5 йилгача бўлган муддатга бериладиган кредитдир. Бундай кредитлар янги товарларни ўзлаштириш, технологик тадбирлар билан боғлиқ бўлган юқори самарали ва тез ўзини қоплайдиган тадбирларга берилади;

в) *узоқ муддатли кредитлар* – 5 йилдан ортиқ бўлган муддатга берилади. Бу кредитлар ишлаб чиқариш ва объектларни куриш, қайта таъмирлаш, техник жиҳатдан қайта таъмирлаш билан боғлиқ бўлган мақсадларга берилади.

Маблағларни етказиб бериш тартибига кўра банк кредитлари қуйидагиларга бўлинади:

а) *алоҳида ҳисобварағидан кредит бериш.* Бунда банк қарз олувчига махсус ҳисобварағи очади ва унга кредит суммасини ўтказилади. Шу ҳисобварағи орқали қарз олувчига учинчи шахслар томонидан етказилган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар бўйича ҳисоб-китоб қилинади;

б) *контокоррент ҳисобварағи орқали кредит бериш.* Бунда банк қарз олувчининг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағини ёпади ва қарз олувчининг ҳамма операцияларини ягона

контокоррент ҳисобварағидан амалга оширади. Бу ҳисобварағида пул маблағлари етмаган ҳолларда, банк келишилган лимит чегарасида ўз маблағларидан ҳисоб-китобларни амалга оширади. Контокоррент кредитларининг муддати 12 ойдан кўп бўлмаслиги лозим. Лекин бу муддат томонларнинг келишувига биноан узайтирилиши мумкин.

Банклар томонидан кредитлар бериш кредит шартномаси асосида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 744-моддасига биноан **кредит шартномаси** бўйича бир тараф банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредитор) иккинчи тарафга (қарз олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари (кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади.

Кредит шартномаси ёзма шаклда тузилиши шарт. Ёзма шаклгариоқ қилмаслик кредит шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Кредит шартномаси икки томонлама мажбурлайдиган шартномалар турига киради ва шартнома иштирокчилари – кредитор ҳам, қарз олувчи ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Кредит шартномаси ҳақ эвазига тузиладиган шартнома бўлиб, қарз олувчи шартномада белгиланган тартибда фоизлар тўлаши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 746-моддасига биноан кредитор қарз олувчини тўловга қобилиятсиз деб ҳисобласа, қарз олувчи кредитни таъминлаш мажбуриятларини бажармаса, шартномада назарда тутилган кредитдан аниқ мақсадда фойдаланиш мажбуриятини бузса, шунингдек шартномада назарда тутилган кредитни беришдан бутунлай ёки қисман бош тортишга ҳақли.

Қарз олувчи кредит олишдан бутунлай ёки қисман бош тортишга ҳақли. Агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз олувчи бу ҳақда кредиторни кредит шартномасида белгилаб қўйилган кредит бериш муддатига қадар хабардор қилиши шарт. Қарз олувчи кредит шартномасида назарда тутилган кредитдан аниқ мақсадда фойдаланиш мажбуриятини бузган тақдирда кредитор шартнома бўйича қарз олувчини бундан буён кредитлашни тўхтатишга ҳақли.

Бозор иқтисодиёти шароитига ўтиш банк кредити соҳасидаги муносабатларни тубдан ўзгартирди. Лекин бу ҳолат мамлакатдаги пул-кредит муносабатларини давлат томонидан тартибга солишни инкор этмайди.

Ўзбекистон Республикасида кредит тизимини бошқариш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бир томондан, пул-кредит тизимини бошқариш бўйича ҳокимият ваколатига эга бўлган давлат органи сифатида; иккинчи томондан эса тижорат ва бошқа кредит муассасалари билан маълум бир фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларига кирувчи юридик шахс сифатида ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки олдинги вақтлардаги давлат банкларидан фарқ қилган ҳолда, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини бевосита назорат қилмайди, балки тижорат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Марказий банк – банк мижозларининг манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича чоралар кўради, банк тизимининг барқарорлигини таъминлаш мақсадида суғурта жамғармаларини ташкил этади ва ваколати доирасида бошқа вазифаларни бажаради.

Банк тизимининг ҳолатини яхшилаш, барқарорлигини таъминлаш мақсадида Марказий банк банкларга кредитлар бериш орқали уларни қайта молиялаштиради.

Қонунчиликка биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки охириги босқичдаги (инстанциядаги) кредит берувчи (кредитор) бўлиб ҳисобланади. Марказий банк тижорат банкларининг нормал фаолият кўрсатиши учун шароит яратиб берилишида ёрдамлашади, лекин у тижорат банкларининг кундалик фаолиятига аралашмайди. Марказий банк тижорат банклари ва бошқа кредит муассасаларини ташкил этишнинг мақсадга мувофиқлиги ва қонунийлиги устидан назоратни олиб боради. Ушбу назорат – тижорат ва бошқа кредит муассасаларининг уставини рўйхатга олиш, банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияларни бериш ва қайтариб олиш жараёнида амалга оширилади.

Марказий банк Ўзбекистон Республикаси кредит тизимини бошқарувчи орган сифатида, тартибга солиш функциясини амалга ошира туриб, банк кредити соҳасига тааллуқли масалалар бўйича меъёрий актлар чиқариш ҳуқуқига эга. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг "Марказий банки тўғрисида"ги қонунига биноан

Марказий банк ўз ваколати доирасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида барча шахслар ижро этиши мажбурий бўлган меъёрий ҳужжатлар чиқаради. Марказий банкнинг меъёрий ҳужжатлари, агар ҳужжатнинг ўзида ўзга қоида назарда тутилмаган бўлса, эълон қилинган кундан бошлаб кучга киради.

Мазкур қонуннинг 52-моддасида Марказий банкнинг банклар учун мажбурий бўлган иқтисодий нормативлари кўрсатиб ўтилган. Булар қуйидагилардан иборат:

- а) капиталнинг монандлик коэффициентини;
- б) бир қарз олувчи ёки бир-бирига дахлдор қарз олувчилар гуруҳига таваккалчиликнинг энг кўп миқдорини;
- в) йирик кредит таваккалчилик ва инвестицияларнинг энг кўп миқдорини;
- г) ликвидлилик коэффициентларини;
- д) активларни таснифлаш ва баҳолашга доир талабларни, шунингдек бундай таснифлар асосида банкнинг операция харажатлари жумласига киритиладиган чегирмалардан шубҳали ва ҳаракатсиз қарзларга қарши ташкил этиладиган захираларни шакллантиришни;
- е) қарзларга доир фоизларни ҳисоблаб чиқариш ва уларни банк даромадлари ҳисобварағига киритишга доир талабларни;
- ж) очик валюта мавқеи лимитларини белгилаш.

Марказий банк иқтисодий нормативларнинг ўзгариши тўғрисида камида бир ой олдин эълон қилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган иқтисодий нормативлар Марказий банкнинг таклифига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан ўзгартирилиши, тўлдирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки иқтисодий нормативлар ёрдамида тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари фаолиятига таъсир этиб, уларнинг функцияланишини, Ўзбекистон Республикаси кредит тизимининг барқарорлигини таъминлайди.

Марказий банк ва банклар бир-бирларининг мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас, улар шундай жавобгарликни ўз зиммасига ўзлари олган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига банкларнинг ҳисобварақаларини юритиш ва депозитларини қабул қилишга рухсат этилган.

Марказий банк банкларга банклараро тўловларга ҳисоб-китоб-клиринг хизматини, шу жумладан чеклар ва бошқа тўлов

хужжатлари орқали ҳақ тўлашни ташкил этишда ёрдам кўрсатиш, шундай операцияларни ўтказиш тартибини ўз ихтиерига кўра белгилаш ва тегишли кўрсатмалар беришга ҳақлидир.

Марказий банк банк тизими эҳтиёжлари учун ахборот тармоғини яратади ва сақлаб туради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банкларнинг фаолияти устидан, банк қонунчилигининг тўғри қўлланилиши устидан назоратни амалга оширади. Марказий банк банклар томонидан амалга ошириладиган банк операцияларини ўзи текшириши ёки бу ишни аудиторлик ташкилотларига топшириши мумкин.

Марказий банк назоратни амалга ошириш жараёнида аниқланган камчиликларни бартараф этиш тўғрисида кўрсатмалар беради. Марказий банк кўрсатмалари банклар учун бажарилиши мажбурийдир. Агар Марказий банк кўрсатмалари бажарилмаса, иқтисодий нормативларнинг бузилиши сабабли банкларга ёки мижозларга зарар етканлиги аниқланса, ҳисоботлар тақдим этилмаса ёки сохта ҳисоботлар тақдим этилган бўлса ва бошқа ҳолларда Марказий банк айбдор шахсларга нисбатан қонунда белгиланган қуйидаги чора ва санкцияларни қўллаиди:

биринчидан, банклар ва уларнинг филиаллари иқтисодий норматив-ларни белгиловчи банкларга оид қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, Марказий банк устав капиталининг энг кам миқдоридан 0,1 фоизгача жарима ундириш ёхуд айрим операцияларни ўтказишни олти ойгача бўлган муддатга чеклаб қўйиш ҳуқуқига эга;

иккинчидан, агар йўл қўйилган тартиб бузилишлар ёки банк ўтказаетган операциялар омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатларига аниқ хавф туғдирган бўлса, Марказий банк:

а) банклардан устав капитали энг кам миқдорининг 1 фоизидан ошмаган суммада жарима ундиришга;

б) банкдан банкни молиявий соғломлаштириш, шу жумладан активлар тузилмасини ўзгартириш, банк харажатларини камайтириш ва акциядорларга дивидендлар тўлашни тўхтатиш тадбирларини кўришни банк ёки унинг филиали раҳбарларини алмаштиришни, банкни қайта ташкил этишни, филиални тугатишни талаб қилишга;

в) банк учун иқтисодий нормативларни олти ойлик муддатгача ўзгартиришга;

г) банкнинг айрим банк операцияларини амалга оширишни бир йилгача бўлган муддатга, шунингдек филиаллар очишни ҳам шунча муддатга тақиқлаб қуйишга;

д) банкни молиявий соғломлаштириш ёки Марказий банк кўрсатма-ларини бажариш учун зарур бўлган даврда мансабдор шахслар ва акциядорлар эга бўлган барча ваколатларни васийга бериб, банкка васийлик қилиш тартибини белгилаш тўғрисида қарор қабул қилишга;

е) банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни қайтариб олишга ҳақлидир;

учинчидан, банк филиаллари тўловларни ўз вақтида ўтказмаган ва уларнинг вакиллик ҳисобварақалари қониқарсиз аҳволда бўлган ҳолларда Марказий банк филиали ушбу ҳаракат натижасида олган даромадини қатъий тартибда ундириб олади, шунингдек шунча миқдорда жарима солади.

Марказий банкнинг назорат олиб бориш функцияси билан боғлиқ бўлган қарорлари устидан тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судига шикоят қилишлари мумкин.

Қонунчиликка биноан банклар ўз зиммаларига олган мажбуриятларни бажариш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкдан кредит олиш бўйича мурожаат қилишлари мумкин.

Марказий банк тижорат банкларига кредит бериш жараёнида улар билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларига, яъни томонларнинг юридик тенглигига асосланган муносабатларга киришадилар.

Қарз олувчилар – юридик шахслар, шунингдек тижорат банклари ва бошқа кредит муассасалари ўзларига юкланган мажбуриятларни бажармасалар (масалан, кредитларни ўз вақтида қайтармаслик), белгиланган тартибда тўловга қобилиятсиз (банкрот) деб эълон қилинади.

Тижорат банкларининг ёки бошқа кредит муассасасининг, бошқа юридик шахслар сингари, тўловга қобилиятсиз (банкрот) деб топиш Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 28 августда қабул қилинган «Банкротлик тўғрисида»ги қонуни асосида амалга оширилади. Қонуннинг 107-моддасига биноан банкни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза хўжалик суди томонидан кўриш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан банк фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия қайтариб олингандан кейингина қабул қилинади.

Марказий банк томонидан лицензияни қайтариб олиш фақатгина тижорат банкларининг ўз мажбуриятларини тўлиқ ва ўз вақтида бажара олмаслиги факти аниқланган ҳолларда амалга оширилади. Марказий банк томонидан лицензиянинг қайтариб олиниши, хўжалик судининг албатта тижорат банкини ёки бошқа кредит муассасасини банкрот деб эълон қилиш тўғрисида қарор чиқаришини англатмайди. Хўжалик судлари банкни тўловга қобилиятсиз (банкрот) деб топиш ҳақидаги аризани рад этиш тўғрисида ёки тегишли қайта ташкил этиш тадбирларини ўтказиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишлари ҳам мумкин.

Қарздор банкнинг ихтиёрий равишда ўзини банкрот деб эълон қилишига йўл қўйилмайди.

Қарздор банк кредиторларнинг талабларини қондиришга қодир бўлмаган тақдирда юзага келадиган муносабатлар ҳамда банкларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишнинг хусусиятлари қонунларда белгиланган тарзда тартибга солинади.

«Банкротлик тўғрисида»ги қонунга биноан хўжалик суди томонидан қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги қарор қабул қилиниши тугатишга доир иш юритишнинг бошланишига олиб келади.

Қарздор банкрот деб эълон қилинган пайтдан бошлаб қарздорнинг ўз мол-мулкини тасарруфидан чиқариши, ўзга шахсга бериш ва пул мажбуриятларини тўлаши тақиқланади, ҳисоб-китоб ҳисобварағи бўйича операциялар, дивидендлар ва мажбурий тўловлар тўлаш тўхтатиб қўйилади. Қарздорнинг барча қарз мажбуриятлари муддати ўтиб кетган деб ҳисобланади, унга янги талабларни тақдим этишга йўл қўйилмайди.

Қарздор қарзларининг барча турлари бўйича пенялар ва фоизлар ҳисоблаш бекор қилинади. Қарздорнинг мол-мулкига ундирувни қаратишга нисбатан барча чеклашлар олиб ташланади. Агар қабул қилинган қарорлар қонуний кучга кирмаган бўлса, хўжалик судида кўрилаётган қарздор иштирокидаги барча мулкӣ низолар тугатилади. Шу пайтдан бошлаб мулкӣ ва молиявий тусдаги барча талаблар қарздорга фақат тугатишга доир иш юритиш доирасида қўйилиши мумкин.

Ишончли шахс, кредиторлар йиғилиши (қўмитаси), қарздор ва бошқа манфаатдор тарафлар тугатишга доир иш юритишнинг иштирокчиларидир.

Хўжалик суди банкротлик тўғрисида қарор қабул қилган тақдирда тугатиш комиссияси айна шу суд томонидан тузилади.

Тугатиш комиссиясининг хатти-ҳаракатлари устидан хўжалик судига шикоят қилиш мумкин.

Юридик шахсни, шу жумладан банклар ва бошқа кредит муассасаларини банкрот деб эълон қилиш тартиби «Банкротлик тўғрисида»ги қонунда батафсил кўрсатиб ўтилган. Юридик шахс давлат рўйхатидан тегишли равишда чиқарилгандан сўнг тугатилган ҳисобланади.

4. Банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари

Кредит ва молия операцияларининг асосий қисмини қамраб оладиган кредит тизимининг ҳал қилувчи бўғини банк тизимидир.

Банк тизими *бир босқичли* ва *икки босқичли* банк тизимига бўлинади.

Бир босқичли банк тизими. Бу тизим доирасида барча кредит муассасалари, жумладан, марказий банк ҳам, ягона босқичда туради. Шунингдек, мижозларга кредит-ҳисоб хизмати кўрсатишда бир хил вазифани бажаради. Тузилишнинг бундай тамойили асосан иқтисодий тузилмалари сустривожланган мамлакатларга, шунингдек бошқарувнинг тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик тартиблари ҳукм сураётган давлатларга хос.

Икки босқичли банк тизими. Мазкур тизим банклар ўртасидаги ўзаро муносабатларни икки йўналишда, яъни: бўйига (вертикал) ва энига (горизонтал) йўналишда тузилишига асосланади. Бўйига (вертикал)–раҳбарлик қилувчи, бошқарувчи марказ ҳисобланган Марказий банк билан қуйи бўғинлар – тижорат ва ихтисослашган банклар ўртасидаги бўйсунуш муносабатлари, энига (горизонтал) – турли қуйи бўғинлар ўртасидаги тенг ҳуқуқли шериклик муносабатлари тушунилади.

Конституциямизнинг 124-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини Республика Марказий банки бошқаради.

Банк тизимининг таркибий қисмлари. Ўзбекистон Республикасининг банк тизимида қуйидагилар киради:

а) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унга тобе бўлган муассасалар;

б) Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки;

- в) Республика акцияли-тижорат соноат-қурилиш банки;
- г) Республика акцияли-тижорат агросаноат банки;
- д) Пай, акция асосида, шунингдек чет эл капитали иштирокида тузилган тижорат банклари, уларнинг филиаллари;
- е) Кооператив ва хусусий банклар.

Тижорат, кооператив ва хусусий банклар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларини шартнома асосида қурадилар.

Ҳар бир банкнинг вазифалари банклар томонидан ишлаб чиқиладиган ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки рўйхатидан ўтказиладиган ўз уставлари билан бегиланади.

Тижоарт банкларининг фаолияти Республика Марказий банки томонидан улар учун иқтисодий нормативлар белгилаб берилиши ва уларнинг фаолияти устидан назорат қилиниши йўли билан бошқарилади. Ўзбекистон Республикаси банкларига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг рухсати билан бошқа республикаларда ва чет элларда кредит муассасалари, банк филиаллари очиш ҳуқуқи берилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл банкларининг филиаллари, шунингдек чет эл капитали иштирокидаги банклар очишга рухсат бериш ҳуқуқига эгадир.

Банклар ўз фаолиятларини мувофиқлаштириш мақсадида уюшмалар, ассоциациялар ва бошқа хил ташкилотлар тузишлари мумкин.

Ўзбекистон республикасининг Марказий банки банк тизимида етакчи ўринни эгаллайди ва республиканинг давлат, эмиссион ва захира банки ҳисобланади ҳамда «Марказий банк тўғрисида»ги қонун асосида фаолият юритади.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки юридик шахс ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлаган ўз низомига эгадир.

Давлат бошқарув идоралари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки иш фаолиятига аралашишга ҳақли эмасдир. Марказий банк давлатнинг бош банки ҳисобланади, давлатнинг банк тизимида етакчи ўрин эгаллайди ҳамда универсал ва ихтисослашган банклар фаолиятини йўналтирувчи «банклар банки» вазифасини бажаради. У иқтисодий жиҳатдан мустақил, ўз харажатларини даромадлари ҳисобидан қоплайди.

Ўзбекистон Республикаси «Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида Марказий банкнинг бош мақсади ва асосий

вазифалари берилган бўлиб, унга кўра Марказий банкнинг бош мақсади валютанинг барқарорлигини таъминлашдан иборат. Унинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

- пул муомаласини тартибга солиш;
- миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш;
- ягона пул-кредит сиёсатини юритиш;
- ҳисоб-китоб ва касса хизматини кўрсатишни ташкил этиш;
- омонатчилар ва банкларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш қилиш;
- тижорат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг фаолиятини назорат қилиш;
- ташқи иқтисодий фаолият операцияларини амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси «Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасида. Марказий банкнинг ташкилий тузилиши берилган бўлиб унга асосан Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлинишига мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси пойтахти, Тошкент шаҳри ва вилоятларнинг марказларида юридик шахс мақомига эга бўлмаган Марказий банкнинг ҳудудий бошқармалари ташкил этилган. Улар Марказий банк бошқарувига ҳисобдор бўлиб, унинг қарорлари асосида тузилади ва тугатилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз зиммасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун тегишли хизматлар ва муассасалар очиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ҳисобдор бўлиб, бошқарув ва ижро этувчи давлат ҳокимияти идоралари олдида мустақилдир.

Марказий банкнинг олий органи унинг Бошқарувидир. Бошқарув Марказий банк сиёсати ва фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради, банкни бошқаради (15-м.).

Бошқарув таркиби 11 кишидан иборат бўлади (16-м.). Бошқарув таркибига Марказий банк раиси, унинг ўринбосарлари, шунингдек банкнинг асосий бўлимлари раҳбарлари киради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига раҳбарликни раис, унинг муовинлари ва аъзоларидан иборат бошқарув амалга оширади. Бошқарув раисини Ўзбекистон Республикаси Президенти тайинлаб, сўнгра уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тегишли қўмитаси ёки унинг топшириғи билан аудитор ташкилотлари томонидан текширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўзининг иш фаолиятида тижорат банкларининг ишлаши ва банклар ўртасида ҳалол рақобат принциплари жорий этилиши учун шарт-шароитлар яратилишига ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банкларининг кундалик фаолиятига аралашмайди.

Тижорат банкларининг молиявий жиҳатдан мустаҳкамлигини таъминлаш, уларнинг кредит олувчилари ва омонатчиларининг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банклари учун қуйидаги иқтисодий нормативларни белгилайди:

- янгидан ташкил этилаётган тижорат банклари ва хусусий банклар учун устав фондининг энг кам миқдори банк иш бошлагунга қадар муассислар томонидан тўланган бўлиши керак;
- банкнинг ўз маблағлари миқдори билан унинг активлари суммаси ўртасидаги йўл қўйиладиган энг катта нисбат;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига жойлаштирилган мажбурий резервларнинг миқдори;
- бир қарз олувчига таваккал қилиб бериладиган қарзнинг энг катта миқдори;
- баланс барқарорлигининг кўрсаткичи;
- фуқаролар омонатлари суғуртасининг умумий банк фондига ва ўз резерв фондига фойдадан ажратмалар нормативлари.

Тижорат банки иқтисодий нормативларни бузган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ана шу ҳолга барҳам бериш муддатлари ва шартларини белгилайди.

Нормативлар мунтазам равишда бузилган, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг банк операцияларини нормативларга мувофиқлаштириш муддатлари ва шартларига доир кўрсатмалари бажарилмаган, йил зарар кўриб яқунланган, банк кредиторлари манфаатларига хавф соладиган аҳвол юзага келган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банки муассислари (қатнашчилари) олдига ёки тегишли идора олдига қуйидаги масалаларни қўйиши мумкин:

- банкни молиявий жиҳатдан соғломлаштириш чора-тадбирларини кўриш;
- банкни қайта ташкил этиш;
- банкни тугатиш кабилар.

Марказий банк қўллайдиган чоралар ва санкциялар (53-м.).

Банклар ва уларнинг филиаллари иқтисодий нормативларни белгиловчи банкларга оид қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, Марказий банк устав капиталининг энг кам миқдоридан 0,1 фоизгача жарима ундириш ёхуд айрим операцияларни ўтказишни олти ойгача бўлган муддатга чеклаб қўйиш ҳуқуқига эга.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

- 1. Суғурта соҳасидаги давлат бошқарув ва назорат органлари фаолияти нималардан иборат?*
- 2. Марказий банкнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қандай.*
- 3. Ихтиёрий ва мажбурий суғурта ва унинг турлари.*
- 4. Банк операциялари ва унинг турлари.*

8-МАВЗУ: ПУЛ МУОМАЛАСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ. ВАЛЮТА ВА ИНВЕСТИЦИЯ ҚОНУНЧИЛИГИ АСОСЛАРИ

- 1. «Пул» тушунчаси, тизими ва турлари.*
- 2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳуқуқий тартибга солиш.*
- 3. Валютани тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари.*
- 4. Инвестиция фаолиятини ҳуқуқий бошқариш.*

1. «Пул» тушунчаси, тизими ва турлари

Давлатнинг хўжалик-ташкилий функцияси – пул муомиласини ҳуқуқий тартибга солиш орқали амалга оширилади. Давлат пул ёрдамида мамлакатнинг иқтисодиётига таъсир кўрсатади, яъни пул ёрдамида меҳнат ва истеъмол ҳисобга олинади, улар назорат қилинади; хўжалик юритишнинг усуллари амалга оширилади; иқтисод режими ва хўжалик ҳисоботи мустаҳкамланади. Умуман олганда, давлат пулдан иқтисодни ташкил этиш мақсадида фойдаланади.

Давлат пул тизими – бу давлат томонидан пул муомиласининг ташкил этиш усулининг ўрнатилиши.

Табиийки, пулнинг ўзи нима деган савол туғилади? Олдинги дарслардан бизга маълумки, пул – бу иқтисодий категориядир. Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича, пул эквивалент сифатида хизмат қилувчи махсус товар тури ҳисобланади.

Пул иқтисодий категория сифатида турли хил вазифаларни бажаради. Пул, биринчи навбатда, товар ва товарсиз кўринишдаги (солиқлар, жарималар) операцияларни амалга оширишда тўлов воситаси сифатида хизмат қилади.

Пулнинг асосий вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин: нарх ҳажмини белгилаш; муомила воситаси; тўлов воситаси; жамлаш ва омонат воситаси; дунё пуллари.

Иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатларни тартибга солишда пулнинг роли каттадир. Пул ёрдамида кредит ва бошқа операциялар амалга оширилади. Шу сабабли пул иқтисодни, унинг айрим бир соҳаларини, иқтисодий фаолиятнинг айрим субъектларини, шунингдек ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг самараси бўлиб ҳисобланади. Пул ёрдамида давлат ва жамиятнинг ортиқча иқтисодий ва ноиқтисодий операцияларини амалга ошириш қисқартирилади. Масалан, давлат бошқа импорт товарларига нисбатан ўзининг товар муносабатларига юқори божхона божини ўрнатиши мумкин ва бошқ.

Пул мамлакат иқтисодининг ҳолатини, биринчи навбатда, бозорларнинг товарлар билан тўлдирилганлигини, иқтисодий ва ноиқтисодий муносабатлар субъектларининг молиявий таъминланганлик даражасини ифода этади.

Пул – бу шундай махсус товарки, у бошқа ҳамма товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради. Ҳамма товарлар сингари пул ҳам, қийматга ва истеъмол қийматига эга. Шу маънода у бошқа оддий товарлардан фарқ қилади.

Пул бозор иқтисодиётининг муҳим омилини ташкил қилади. Ҳозирги иқтисодий ҳаёт, хусусан, бозор иқтисодиёти пул билан тирикдир. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти бўлиши мумкин эмас. Бозор иқтисоди товарлар ва товарлашган хизматларнинг ишлаб чиқаришидан бошлаб, то истеъмолгача бўлган ҳаракатдан иборатки, бу пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга харид қилиниб, товарлар яратилади ва пул даромадларига айирбошлашиб, истеъмолга ўтади. Товарлар истеъмолгами ёки инвестиция (ишлаб чиқариш) учун сарф этиладими, барибир пул ёрдамида ҳаракатга келади.

Бозор иқтисодиёти шароитида пул муомиласини уюштириш, пулларни айирбошлаш, уларни сақлаш, тақсимлаш, бўш пулни қарзга бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида молияни ташкил этиш каби иқтисодий алоқалар янада кучайиб, мураккаблашиб

боради. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади ва улар иштирокида товарлар яратилади ҳамда сотилиб, яна пул кўринишига келади.

Бизга маълумки, турли давлатларда турли вақтларда пул вазифасини ҳар хил товарлар бажариб келган. Бунда маълум бир ҳудудда яшовчи аҳолининг географик, миллий ва бошқа хусусиятлари, шунингдек бу ҳудудларнинг хўжалик фаолиятининг хусусиятлари ҳисобга олинар эди. Вақт ўтиши билан деярли барча давлатларда универсал пул воситаси ҳисобланган – олтин қўлланила бошланди. Олтин кўпгина ўзига хос хусусиятларга эга: *биринчидан* жисмоний хусусиятларининг ўзгармаслиги; *иккинчидан*, қатъийлиги; *учинчидан*, унга кетадиган маблағ ва меҳнат ҳажмининг юқорилиги ва бошқ. Лекин олтиннинг пул сифатидаги муомиласи бир қанча қийинчиликларни ҳам туғдиради. Шу сабабли, XVII–XIX асрларда деярли барча мамлакатлар маълум бир олтин массасига ифодаланган қоғоз кўринишидаги пулларга ўтишди. Узоқ вақт давомида бу қоғоз пуллари эгалари уларни тенг ҳажмдаги олтинга алмаштириш ҳуқуқига эга эдилар.

Ҳозирги вақтда кўпгина давлатлар ва банклар қоғоз кўринишидаги пулларни олтинга алмаштириш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлардан воз кечган.

Олдинги вақтларда қоғоз пулларда уларнинг олтинга бўлган нисбати ёзиб қўйилар эди. Масалан, 1920 йиллардаги собиқ Иттифоқнинг иқтисодий сиёсат даврида муомилада бўлган рублда мана шундай ёзувларни учратиш мумкин эди. Ҳозирда кўпгина давлатлар бундан воз кечмоқда. Сабаби, пул бирликлари (қоғоз пуллар ҳам, тангалар ҳам) эмитетнинг (яъни давлатнинг) барча активлари билан таъминлангандир. Бу ҳолат давлатларнинг пул муомиласи тўғрисидаги қонунчилик актларида мустаҳкамланган. Жумладан, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 33-моддасига биноан муомилада бўлган банкнотлар ва тангалар Марказий банкнинг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг барча активлари билан таъминланади. Шу сабабли, ҳар бир банкнотда (тангада) унинг олтинга нисбати, алмаштирилиши ёки бошқа усулларда таъминланганлигини кўрсатишга ҳожат қолмади. Олдинги вақтларда муомилада бўлган расмий пул бирлигининг «олтин» мазмуни бекор қилинди.

Бундан ташқари, пул вазифасини олтиндан ташқари, бошқа қимматбаҳо металлар – кумуш, платина ҳам бажарган. Ҳозирги

вақтда кумушдан тангалар ясовчи давлатлар сони жуда оздир. Ўзбекистон Республикасида олтин, кумуш ва платинадан тангалар фақатгина махсус тайёрланган ва қадоқланган совғалар (сувенир) сифатида чиқарилиши мумкин.

Пуллар муомилага давлат томонидан, аниқроғи у ваколат берган банклар томонидан чиқарилади. Ўзбекистон Республикасида пул бирликларини чиқариш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки зиммасига юклатилган.

Пул бирликлари герб, байроқ сингари давлат рамзи бўлиб ҳисобланади.

Расмий пул бирликлари давлат қонунчилик актларида назарда тутилгандир. Баъзи ҳолларда давлат ҳудудида унинг рухсати билан ёки рухсатсиз бошқа пул бирликлари ҳам муомилада бўлиши мумкин. Бундай пул бирликлари расмий пул бирликларининг етишмовчилигидан келиб чиқиши мумкин.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси сиёсий жиҳатдан мустақилликка эришди. Эндиги вазифа – иқтисодий мустақилликни таъминлаш ва бозор муносабатларига асосланган жамият куриш билан боғлиқ қатор муаммоларни ҳал қилишдан иборат.

Ҳар қандай давлатнинг мустақиллигини таъминлайдиган бир қанча омиллар мавжуд, булар: чегара, чегарани қўриқлайдиган қўшин, давлат рамзлари – байроқ, герб ҳамда иқтисодий муомила воситаси бўлмиш – миллий валютадир.

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил ноябрь ойидан бошлаб аввал сўм купонларни, сўнг миллий валютани муомилага киритди. Бунинг сабаби шундаки:

биринчидан: бозор тармоқлари, айниқса пул-кредит муомиласи соҳасидаги муносабатлар ҳали мукамал эмас эди. Миллий пулнинг бирданига жорий этилиши – иқтисодиётнинг умумий ҳолатига, муомила тизимига ҳамда банк соҳасидаги соф техник сабабларига кўра, унинг қийматига таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Пул қийматининг тушиб кетиши иқтисодиёт соҳасида кўнгилсиз оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди;

иккинчидан: МДҲ доирасида ҳар хил валюталар муомилада бўлган бир пайтда, пулнинг бу шароитга мослашиши ва унинг қийматини аниқлайдиган вазият вужудга келиши зарур эди. Миллий пулни бирданига муомилага киритиш корхоналарнинг рубллик ҳисобларини СЎМлик ҳисобларга айлантириш заруратини туғдирар,

бу эса МДХ мамлакатлари корхоналари ўртасидаги хўжалик алоқаларига раҳна солар эди. Рублда давлатлараро ҳисоб-китоб қилиш имконияти мавжуд бўлган даврда сўм-купоннинг жорий этилиши ўзаро хўжалик алоқалари узилиб қолишининг олдини олди.

Қирғизистон ўз миллий валютасини жорий этганда мана шу ҳолни ҳисобга олмаган эди;

учинчидан: миллий пулга босқичма-босқич ўтиш ижтимоий талофат-ларни камайтиради. Ҳар қандай пул ислоҳоти, хусусан нархлар эркин ёки эркинликка яқин бўлган шароитда ёки мусодара тариқасида ҳам бўлади. Масалан, пул 1:10 ёки 1:100 нисбати билан алмаштирилган тақдирда ҳам, нарх-наво айнан шу нисбат даражасидан пастга тушмайди. Ҳар қандай пул ислоҳотида ҳам нарх-навонинг ўсиши рўй беради. Пул алмашиш нисбати қанча баланд бўлса, аҳоли жамғармасининг пасайиши шунча юқори бўлади. Бирга бир нисбатида алмаштирилгандагина, аҳоли кам жабр кўриши мумкин.

Ўзбекистон Ҳукумати халқ учун қулай бўлган ана шу ягона йўлдан борди. Биздан аввал миллий валютасини жорий қилган республикалардан ҳар хил йўллар билан оқиб келаётган, мол билан таъминланмаган қоғоз пулларнинг кўпайиб кетганини ҳисобга оладиган бўлсак, бирданига миллий валютани жорий этиш, унинг салмоғини жуда тушириб юборган бўларди. Рубль билан 1:1 нисбатида алмаштириш эса пулимизни бирданига қадрсиз қилиб қўяр эди. Миллий валютага сўм-купон орқали босқичма-босқич ўтиш аҳолини ҳам, бўлажак ўзбек СЎМини ҳам ҳеч нарса билан таъминланмаган рубль босқинидан муҳофаза қилади.

Ўзбек СЎМини жорий қилиш зарурати. Собиқ Иттифок парчаланиб кетганидан сўнг МДХ мамлакатлари ўртасида ягона пул бирлигини сақлаб қолишга асло ҳожат қолмади. Айни пайтда давлатлар мустақил молиявий сиёсат юрита бошлади.

Бундай шароитда:

биринчидан, республикаларда молия соҳасида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни олдиндан билиш мушкул бўлиб қолди;

иккинчидан, нақд пулсиз маблағ ҳаракати билан боғлиқ тўловлар анча чекланди;

учинчидан, минтақалараро фоиз меъёрлари ўртасидаги фарқ кучайди;

туртинчидан, пул қадрсизлана бошлади;

бешинчидан, Россия Марказий банки томонидан МДХ мамлакатларини нақд пул ва кредитлар беришнинг мунтазамлигига риоя қилинмагани, маблағ етишмаслиги ва иқтисодий фаолиятда беқарорликка олиб келди;

олтинчидан, турли республикаларда пулнинг ҳар хил даражада кадрсизланиши, минтақада истеъмол молларини камайтириб юборди;

еттинчидан, Ҳукуматлар ўртасида ишонч ва ҳамжиҳатлик йўқлиги, шунингдек, унчалик муҳим бўлмаган масалалар бўйича хатти-ҳаракатлар аҳволни баттар оғирлаштирди.

Юзага келган шароит мустақил давлатларнинг, шу жумладан Ўзбекистоннинг ўз миллий пулини, яъни СЎМини жорий этишни тақозо қилди. Шу тариқа ўзбек СЎМи дунёга келди. СЎМни жорий этишда Ўзбекистон ўзи танлаган йўлдан борди.

Ҳар қандай давлатнинг пул тизими ҳуқуқий тартибга солишнинг объекти ҳисобланади. Шу боис Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва пул кредит тизимига эга.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пул сиёсатини амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг роли жуда ҳам каттадир. Пул тизими ҳамда пул муомиласини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасида пул тизими – бу республикада пул муомиласини ташкил этиш шакл ва усуллари ҳуқуқий тартибга солиш демакдир.

Демак, пул тизими конституциявий мақомга эга. Пул тўғрисидаги конституциявий меъёрлар, бир вақтнинг ўзида конституциявий (давлат) ҳуқуқнинг ҳам, молия ҳуқуқининг ҳам меъёри ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида пул комплекс равишда, яъни турли ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинади. Жумладан, *молия ҳуқуқи меъёрлари* Ўзбекистон Республикаси пул тизимининг ҳолатини белгилаб беради. Бундан ташқари, молия ҳуқуқи меъёрлари ёрдамида пулнинг нормал функцияланиши, яъни пул бирликларининг тўлов қобилияти, нақд пул бирликлари муомиласи тартиби, ҳисобкитобларни ташкил этиш асослари ва бошқалар таъминланади. *Фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари* пулга (пул бирликларига) бўлган мулкчиликни, фуқаролик-ҳуқуқий характеридаги битимлардаги

ҳисоб-китобларни тартибга солади. *Маъмурий ҳуқуқ меъёр-лари* пул тизими соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни тартибга солади. *Жиноят ҳуқуқи меъёрлари* эса, пул тизимига қарши қаратилган жиноятлар учун жавобгарликни тартибга солади.

Шундай қилиб, давлатнинг пул тизимига ҳуқуқнинг деярли барча соҳалари таъсир кўрсатади.

Пул тизимига бағишланган махсус молиявий-ҳуқуқий меъёрлар «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамланган. Бундан ташқари, пул тизимига тааллуқли бўлган баъзи бир меъёрлар Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунда, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ва бошқа бир қанча қонунчилик ҳужжатларида кўрсатиб ўтилган.

Пул тизими функцияланишини таъминловчи молиявий-техник масалалар, яъни пул бирликларини яшаш, уларни ўтказиш, сақлаш ва инкассация тартиби, пул бирликларининг захира жамғармаларини ташкил этиш, тўлов қобилияти хусусиятлари ва тартибини ўрнатиш, шикастланган пул белгиларини алмаштириш ва муомиладан чиқариш ва бошқалар қонун асосида чиқариладиган Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий актлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси пул тизими бир неча элементлардан ташкил топган. **Пул тизими элементлари** жумласига қуйидагилар киради: *расмий пул бирлиги; нақд пул эмиссиясининг тартиби; пул муомиласини ташкил этилиши ва тартибга солиниши.*

Ўзбекистон Республикасининг расмий пул бирлиги СЎМдир. Бир сўм юз тийиндан иборат. Сўм Ўзбекистон Республикасида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июнда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини муомилага киритиш тўғрисида»ги фармонига асосан 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомилага киритилди.

Ўзбекистон Республикасининг Миллий валютаси – «СЎМ» Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 СЎМ, 1996 йилдан бошлаб 200 СЎМ, 1999 йилдан бошлаб 500 сўм ва 2001 йилдан бошлаб 1000 сўм бўлган банк қоғоз пуллари, 1, 3, 5, 10, 20, 50 «тийин» ва 1, 5, 10, 25, 50 «СЎМ» бўлган метал тангалар нақд пул муомиласига чиқарилди. Марказий банк

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний тўлов воситаси сифатида банкнотлар ва тангалар кўринишидаги пул белгиларини муомилага чиқаришда мутлоқ ҳуқуққа эга, уларни қалбакилаштириш ва ноқонуний тарзда тайёрлаш қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишга сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодини пул-кредит тартибга солиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки: захираларнинг мажбурий меъёрларини, кредитлар бўйича ставкаларни белгилайди; тижорат банклари учун иқтисодий нормативларни ўрнатади; қимматли қоғозлар билан боғлиқ бўлган операцияларни амалга оширади ва бошқ.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунга биноан Марказий банк, Ҳукумат билан ҳамкорликда пулнинг мустаҳкамлигини таъминлашга қаратилган ягона давлат кредит-пул сиёсатини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Пул муомиласи пулнинг нақд пул ва нақд пулсиз шаклдаги ҳаракати бўлиб, товарлар муомиласига хизмат қилади.

Юқоридаги таърифдан кўриниб турибдики, пул муомиласининг икки тури мавжуд:

а) пулнинг *нақд пул шаклида*, яъни пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) шаклидаги муомиласидир. Бунда тўлов воситаси бўлиб – бир субъектнинг иккинчи субъектга маълум бир товар, иш ёки хизмат учун ва қонунда белгиланган бошқа ҳолларда (масалан, жарима) бериладиган реал пул бирликлари ҳисобланади;

б) пулнинг *нақд пулсиз шаклдаги* муомиласи. Пулнинг нақд пулсиз шаклдаги ҳаракати – бу бир субъектнинг банкдаги ҳисоб рақамидан иккинчи субъектнинг уша банкдаги ёки бошқа банкдаги ҳисоб рақамига маълум бир пул суммасининг ўтказилишидир.

Одатда, фуқаролар ўртасидаги ёки фуқароларнинг ташкилотлар билан бўладиган муносабатларида нақд пул шаклидаги тўлов воситаси қўлланилади, юридик шахслар ўртасидаги муносабатларда эса, асосан нақд пулсиз шаклдаги тўлов воситаси қўлланилади. Юридик шахслар баъзи ҳолларда (масалан, иш ҳақини тўлаш) нақд пул шаклидаги тўловларни амалга оширишлари мумкин.

Пул массаси – бу муомилада бўлган пул бирликлари; юридик шахслар ва фуқароларнинг банкдаги ҳисоб рақамидан ва омонатларида сақланадиган пул маблағлари; банкларнинг пул мажбуриятларидир.

Пул тизими ривожланган давлатларда нақд пулсиз шаклдаги тўлов маблағлари ҳар қандай вақтда нақд пулга ва аксинча, нақд пул нақд пулсиз шаклга алмаштирилади.

Нақд пул муомиласи — уларнинг эмиссиясидан, яъни пул бирликларини муомилага чиқаришдан бошланади.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонунга биноан нақд пул эмиссияси (муомиласи) ва уларни ташкил этиш, пул маблағларини муомиладан қайтариб олиш Марказий банк томонидан амалга оширилади.

Муомилада бўлган банкнотлар ва тангалар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қатъий мажбуриятлари ҳисобланади ва унинг барча активлари билан таъминланади. Шу билан бирга, Марказий банк йук қилиб юборилган, йўқотилган, қалбаки, ясама ва қонуний кучини йўқотган банкнотлар ва тангаларнинг ўрнини қопламайди.

Марказий банк банкнотлар ва тангаларнинг намуналарини, шунингдек уларнинг дизайнини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши билан келишган ҳолда тасдиқлайди. Банкнот ва тангаларнинг дизайни Марказий банкнинг мулки ҳисобланади. Марказий банк янги намуналардаги банкнот ва тангалар муомилага чиқарилиши тўғрисидаги ахборотни, шунингдек уларнинг тавсифини оммавий ахборот воситаларида эълон қилади.

Банкнотлар ва тангаларни қалбакилаштиришдан сақлаш мақсадида, вақти-вақти билан уларнинг модификацияси амалга оширилади. Нақд пул муомиласини таъминлаш мақсадида янги қийматдаги пул бирликлари чиқарилиши мумкин.

Муомилада бўлган нақд пул таркиби ҳамда нақд пул билан амалга ошириладиган ҳисоб-китобларнинг тўхтовсиз олиб борилиши учун Марказий банк жавобгар бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида нақд пул шаклида қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилиши мумкин: корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг аҳоли билан ҳисоб-китоблари; товар ва озиқ-овқат бозорларида маълум бир фуқаролар ўртасидаги ҳисоб-китоблар; аҳолининг молиявий-кредит органлари билан бўладиган ҳисоб-китоблари; маълум бир чегара доирасида корхоналар, ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар.

Бозор иқтисодиёти ва банк тизими ривожланган давлатларда нақд пул шаклида ҳисоб-китобларни амалга ошириш — бутун пул муомиласининг 3–8 фоизидан ошмайди. Бу давлатларда хизматчи-

ларнинг ва бошқа ходимларнинг иш ҳақлари банкдаги тегишли ҳисоб рақамларига ўтказилади. Масалан, АКШда – 1 фоиз; Англияда – 10 фоиз; Францияда – 10 фоиздан камроқ; Канадада – 5 фоизга яқин аҳоли иш ҳақини нақд пул шаклида олишади холос.

Одатда, аҳолининг товарлар (ишлар, хизматлар) учун ҳисоб-китоблари, аксарият ҳолларда, нақд пулсиз шаклда, яъни: ҳисобдан-ҳисобга ўтказиш, чеклар, кредит ва магнит карточкалари орқали амалга оширилади.

Нақд пул муомиласининг асоссиз кенгайиши мамлакат иқтисодиётида пулнинг тақчиллигини ва иқтисодиётнинг молиявий мувозанати бузилишини келтириб чиқариши мумкин.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласида – тегишли муносабатлар субъектлари ўртасида тўлов воситаси сифатида реал пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) иштирок этмайди. Бундай муносабатларда асосан ўзига хос символлар, яъни пул массаси муомиласи тўғрисидаги рақамли ёзувлар фойдаланилади.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг асосий уч тури мавжуд бўлиб, буларнинг биринчиси – бу юридик ёки жисмоний шахснинг банкдаги (бошқа кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамидан бошқа юридик ёки жисмоний шахснинг шу банкдаги ёки бошқа банкдаги (кредит муассасасидаги) ҳисоб рақамига маълум бир пул суммасини ўтказиш тўғрисидаги кўрсатмасидир.

Юридик ёки жисмоний шахслар ўз маблағларини банкларда ёки бошқа кредит муассасаларида очилган ҳисоб рақамларда (ҳисоб-китоб, жорий ва ҳисоб рақамларда) сақлайдилар.

Ҳозирги вақтда нақд пулсиз шаклдаги тўловларни амалга оширишда электрон қурилмалардан кенг фойдаланилмоқда. Бу электрон қурилмалари-нинг қулайлик томонлари шундаки, улар ёрдамида нафақат бир ҳудуд миқёсида, балки бутун мамлакат, ҳатто халқаро маконда ҳисоб-китоблар тўғрисидаги тегишли маълумотлар қисқа муддатларда берилади.

Бошқа давлатлар сингари Ўзбекистон Республикасида ҳам нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласидан фойдаланиш яхши йўлга қўйилиши лозим. Чунки, нақд пул муомиласида пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) яроқсиз ҳолга келиши (эскириши) мумкин ва уларни янгиси билан алмаштиришга тўғри келади. Бундан ташқари, нақд пул бирликларини (банкнотлар ва тангаларни) инкассация қилиш, сақлаш ва ташиш қўшимча харажатларни талаб этади. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китоблар эса, бундай

камчиликлардан ҳолидир. Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларнинг таннархи банкнотлар ва тангалар муомиласининг таннарихига қараганда катта эмас. Шу сабабли давлатлар – баъзи бир нақд пул иштирокидаги ҳаракатларни амалга оширишни тақиқлаб, нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларни йўлга қўядилар.

Нақд пулсиз шаклдаги тўловларни амалга ошириш бир қанча меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Асосий меъёрий ҳужжат – бу Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 20 апрелдаги 60-сонли қарори билан тасдиқланган «Нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низомдир. Бу низомда ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби, муддатлари ва бошқалар кўрсатиб ўтилган. Низомга кўра, нақд пулсиз шаклдаги ҳисоб-китобларнинг ташкилий-техник ва техник-ҳуқуқий кўринишлари Марказий банк томонидан ўрнатилади.

Бундан ташқари, нақд пулсиз шаклдаги тўловлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 11 июлдаги 356-сонли «Муомиладаги нақд пулларни камайтиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги ҳамда 1995 йил 26 январдаги 21-сонли «Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни нормаллаштириш, уларнинг ўз вақтида амалга оширилиши учун масъулиятни ошириш ва тўлов интизомини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари билан ҳам тартибга солинади.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг *иккинчи тури* – бу векселлар ва бошқа шунга ўхшаш пул мажбуриятлари ёрдамида ҳисоб-китоб қилишдир.

Векселлар уларда кўрсатилган муддат келганда вексел берувчи муайян пул суммасини вексел эгасига (вексел олувчига) сўзсиз тўлаши лозим бўлган мажбуриятдан гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

Векселлар хазина ва тижорат векселларига, оддий ва юбориладиган векселларга бўлинади.

Векселларни чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласида векселларнинг қўлланилиши вақтинча тўхтатиб қўйилган.

Нақд пулсиз шаклдаги пул муомиласининг *учинчи тури* – бу банкларнинг кредит карточкаларидир. Бу карточкалар ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1994 йил 21 январдаги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки зиммасига «VISA» дебет ва кредит карточкаларини муомилага чиқаришни жадаллаштириш вазифаси юклатилди.

Кредит карточкаларининг қулайлик томонлари шундаки, уни махсус ҳисоб-китоб қурилмасига қўйиб, карточка эгаси ҳисоб рақами жойлашган банк билан зудлик билан алоқа ўрнатади ҳамда карточка эгаси ҳисоб рақамидан товар сотган, хизмат кўрсатган шахснинг ҳисоб рақамига маълум бир пул суммаси ўтказилади. Бундай ҳисоб-китобларда нақд пул бирликлари (банкнотлар ва тангалар) иштирок этмайди.

Касса операциялари – бу нақд пулларни қабул қилиш, сақлаш ва бериш билан боғлиқ бўлган моддий-техник жараёнларнинг йиғиндисидир. Юқорида кўрсатиб ўтилган жараёнлар молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Касса операцияларининг давлат томонидан тартибга солиниши қайси субъектларга нисбатан амалга оширилишига қараб, уларни:

- а) банк ва бошқа кредит муассасалари;
- б) корхона, муассаса ва ташкилотлар;
- в) товарлар, хизматлар ва ишлар учун аҳолидан бевосита тўловларни қабул қилувчи корхоналар ва бошқа ташкилотларнинг операцияларини тартибга солишларга бўлиш мумкин.

Биринчи ва иккинчи гуруҳлардаги касса операцияларининг тартибга солиниши – муомилада бўлган нақд пулнинг массасини камайтиришга қаратилган. Бундан ташқари, касса операцияларини юритиш қоидаларига риоя этиш – банклар, корхоналар ва бошқа субъектларнинг шахсий манфаатини (нақд пулларни) ҳимоя қилишни таъминлайди.

Касса операцияларини тартибга солишнинг учинчи гуруҳи, биринчи навбатда, давлат манфаатларини, яъни солиққа тортилдиган суммаларнинг аниқ ҳисобга олинишини таъминлайди. Шу билан бирга, аҳолидан нақд пул келиб тушишини ҳисобга олиш тўғрисидаги маълумотлар бевосита корхона мулкдорига мазкур корхонадаги пул муомиласининг ҳолати устидан назорат олиб бориш имкониятини беради.

Юқорида санаб ўтилган касса операцияларини тартибга солишнинг барча турлари Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти органлари томонидан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасида касса операциялари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1996 йил 20 апрелдаги 5-сонли қарори билан тасдиқланган «Халқ хўжалигида касса операцияларини юритиш тартиби» асосида амалга оширилади.

Бу тартибга кўра, барча давлат, кооператив, акционер, ижара, деҳқон (фермер хўжаликлари), жамоа, хусусий, қўшма, жамоат ва бошқа корхона, бирлашма, ташкилот ва муассасалар (бундан кейин матнда корхоналар деб юритилади) мулк шаклидан қатъи назар ўз пул маблағларини банк муассасаларида сақлашлари лозим.

Корхоналарнинг ўз мажбуриятлари бўйича ҳисоб-китоблари банк муассасалари орқали фақат нақд пулсиз тартибда амалга оширилади.

Банк муассасаларидан олинган нақд пуллар корхоналар томонидан қайси мақсадлар учун олинган бўлса, шу мақсадда фойдаланилиши лозим.

Корхоналар ўз кассаларида белгиланган лимитлар доирасида нақд пулларга эга бўлишлари ва улардан белгиланган меъёрларда фойдаланишлари мумкин.

Кассалардаги нақд пул қолдиқлари лимити ва улардан фойдаланиш меъёрлари банк муассасалари томонидан мазкур корхона раҳбарлари билан келишган ҳолда белгиланади. Зарур ҳолларда юқорида кўрсатилган лимитлар қайта кўриб чиқилиши мумкин.

Корхоналар кассаларида белгиланган лимитлардан ортиқ миқдорда нақд пуллар мавжуд бўлса, улар тўлиқ банк муассасасига берилиши лозим. Корхоналар ўз кассаларида меҳнатга ҳақ тўлаш, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар, стипендиялар, пенсиялар бериш мақсадида фақатгина уч кунлик муддат ичида белгиланган лимитдан ортиқ бўлмаган нақд пулларни сақлаш ҳуқуқига эга.

Корхона, муассаса ва ташкилотларга келиб тушадиган ҳамда улар томонидан бериладиган нақд пуллар тегишли равишда расмийлаштирилиши лозим.

Асосий пул ҳужжатлари — қирим ва чиқим касса ордерлари бўлиб, улар бошланғич ҳужжатлар (шартномалар, аризалар ва бошқ) асосида расмийлаштирилади.

Корхона кассасидан бошқа корхона эҳтиёжлари учун нақд пулларни бериш тақиқланади. Корхонага келиб тушадиган ёки сарф қилинадиган барча нақд пуллар касса дафтарида қайд қилинади.

Корхона фақат битта касса дафтарини юритиши лозим. Касса дафтари номерланган ва печатланган бўлиши лозим.

Бюджет муассасаларига хизмат кўрсатувчи марказлашган бухгалтерияларда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган махсус касса дафтарларида касса операциялари қайд қилинади. Нақд пуллар берилганида ёки олинганида касса дафтарига тегишли маълумотлар дарҳол киритилиши лозим. Ҳар куни иш кунининг охирида кассир амалга оширилган барча касса операцияларини ҳисоблаб чиқади ва кейинги кунга қолган нақд пул қолдиқларини бухгалтерияга топширади.

Касса дафтарининг тўғри юритилиши устидан назоратни корхона бош ҳисобчиси амалга оширади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, кассаларда бошқа корхоналарга тегишли бўлган нақд пулларни ва бошқа қимматликларни сақлаш тақиқланади.

Корхона раҳбари томонидан белгиланган муддатларда, лекин 3 ойда камида бир маротаба, корхона кассаси тафтиш қилинади. Тафтиш олиб бориш учун корхона раҳбари томонидан комиссия тайинланади. Тафтиш жараёнида корхона кассасида нақд пулнинг ортиқчалиги ёки камомоди аниқланган ҳолларда уларнинг суммаси ва келиб чиқиш шароитлари тегишли ҳужжатларга киритилади.

Юқори турувчи ташкилотлар ўзига бўйсунувчи корхоналарда ҳужжатли тафтишлар олиб бориш жараёнида корхона кассасини тафтиш қилишлари ҳамда касса интизомига риоя этилишини текширишлари лозим.

Касса интизомининг бузилишида айбдор бўлган шахслар қонунчиликда белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Банк муассасалари корхоналарнинг «Касса операцияларини юритиш тартиби»га риоя этиши устидан текширишлар олиб борадилар. Бюджет муассасаларида эса, бундай текширувларни тегишли молия органлари амалга оширади.

Ички ишлар органлари ўз ваколатлари доирасида, кассалар ва касса пунктларининг техник мустаҳкамлигини, пулларни ва бошқа қимматликларни қандай сақланаётганлигини текширадилар.

2. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳуқуқий тартибга солиш

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тушунчаси ва уларни ташкил этиш асослари. *Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар* банк ҳисобварақларида тегишли суммаларни ёзиб бориш воситасида, яъни тўловчининг

ҳисобварағидан олувчининг ҳисобварағига маблағларни ўтказиш ёки ўзаро талабларни қарз суришиш йўли билан амалга ошириладиган тўловлар мажмуидир. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар корхоналар ва ташкилотлар ўртасида қуйидаги ўзаро муносабатларни юзага келтирувчи воситадир:

а) ўзаро муносабатлар (реализация қилинган товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўлаш);

б) молия тизими билан муносабатлар (солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш);

в) кредит тизими билан муносабатлар (банк кредитларини олиш ва қайтариш);

г) юқори бошқарув органлари билан муносабатлар (маблағларни идора ичида тақсимлаш ва қайта тақсимлаш).

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қисман аҳоли даромадларини ташкил этиш ва улардан фойдаланишга хизмат кўрсатади (даромадларнинг бир қисмини омонатларга ўтказиш, товарларга тўлов учун чеклардан фойдаланиш ва ҳ.к.).

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни кенг қўллаш мамлакат молия тизими асосий бўғинларининг нормал ишлаши учун катта аҳамиятга эга, чунки пул ҳисоб-китоблари орқали давлат пул маблағларининг турли жамғармаларини ташкил этиш, уларни тақсимлаш ва фойдаланиш ҳисобини юритади ва назорат қилади. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг тўғри ташкил этилиши корхона, ташкилот ва аҳоли пул даромадлари бир қисмининг бюджетга келиб тушиши ҳамда бюджет ҳисобидан узлуксиз молиялаштириш учун ёрдам беради. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг банклар орқали амалга оширилиши мажбурийлиги банкларда кредит ресурслари ҳосил бўлишини таъминлайди, пул муомаласини тезлаштиради, нақд пул муомаласига ижобий таъсир кўрсатади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими уларни ташкил этишнинг муайян тамойиллари, шакл ва усулларига асосланади. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг умумий тан олинган тамойиллари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, одатда, ҳисоб-китоблар маблағларни олувчилар томонидан товарлар юклаб берилган, иш бажарилган, хизмат кўрсатилганидан кейин, шунингдек, молиявий кредит ва бошқа пул мажбуриятларини тўлаш (масалан, солиқ тўловларини тўлаш, кредитларни қайтариш ва ҳоказолар бўйича мажбуриятларни бажариш) муддатлари етиб келганидан кейин амалга оширилади. Товарлар,

ишлар, хизматлар учун олдиндан ҳақ тўлаш муайян шарт-шароитларда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўлов интизоми ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида» 1996 йил 24 январдаги фармони билан, мулкчилик шаклларида қатъи назар, республика истеъмолчи корхоналари ва ташкилотларига маҳсулотларни юклаб жўнатиш фақат етказиб бериш ҳажмининг 15 фоизидан кам бўлмаган миқдорда олдиндан ҳақ тўланган тақдирдагина амалга оширилади. Ушбу чора ишлаб чиқарилаётган маҳсулот учун ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш, тижорат банклари, корхоналар ва ташкилотлар тўлов интизомига риоя этишлари учун уларнинг масъулиятини ошириш, ўзаро қарзларнинг қисқартирилишини таъминлаш учун қаратилган;

иккинчидан, ҳисоб-китоблар бўйича тўловлар, умумий қоидага кўра, тўловчининг розилиги билан амалга оширилади. Бундай розиликсиз маблағларнинг ҳисобдан чиқарилишига қонунчилик билан қатъий белгиланган ҳолларда (масалан, инкассо топшириқ-номалари бўйича) рухсат берилади, бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтилади;

учинчидан, тўловлар фақат тўловчининг ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлган ҳолларда ёки банк кредити ҳисобидан амалга оширилади. Маблағлар етишмаган ҳолда ҳисоб китоб ҳужжатлари тўловчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб-варақларидан амалдаги қонунчилик билан белгиланган тўловлар навбати тартибида тўланади. Масалан, ҳисобварақ эгасининг бевосита ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ кечиктириб бўлмайдиган эҳтиёжлари учун маблағларни ҳисобдан чиқариш навбатдан ташқари равишда амалга оширилади. Маблағлар қуйидаги тўловларни назарда тутувчи тўлов ҳужжатлари бўйича ҳисобдан чиқарилади:

а) бюджетга тўловлар (давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, жарима санкциялари ва давлат божидан тушган маблағлар, республика ва маҳаллий бюджетларда тўпланадиган маблағлар ҳам шунга киради);

б) бюджетдан ташқари жамғармаларга тўловлар;

в) меҳнат ҳуқуқий муносабатлари ва уларга тенглаштирилган тўловлардан келиб чиқадиган талабларни қондириш учун тўловлар. Бунда ушбу мажбуриятлар тенг даражада бажарилиши таъминланиши керак.

Юқорида кўрсатилган тамойилларга асосан нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ташкил этиш умумий қабул қилинган айрим талабларга жавоб бериши керак. Бу талаблар: барча тўловларнинг ўз вақтида **таъминланиши**; маблағларни олувчилар билан тўловчиларнинг шартнома ва ҳисоб-китоблар интизомига риоя этишларини ўзаро назорат қилишлари, шунингдек, ҳисоб-китоб муносабатлари устидан банк назорати учун зарур бўлган шарт-шароитларни **ташкил этиш**; ҳисоб-китоблардан ортиқча бўғинларни чиқариш, тўловларни амалга оширишнинг электрон усулларини жорий этиш йўли билан ҳисоб-китоб операцияларини **оптималлаштириш**; аҳоли нақд пулсиз ҳисоб-китобларини кенгайтириш ва ҳ.к.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар иқтисодий мазмунига кўра, **товар ва товарсиз** операциялар бўйича ҳисоб-китобларга бўлинади. **Товар** операцияларига реализация қилинган товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун корхоналар, ташкилотлар ўртасида амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар киради. **Товарсиз** операциялар молиявий мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китоблар (бюджетга тўловлар, банк ссудаларини тўлаш, суғурта тўловлари ва бошқ)дир.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар етказиб берувчи билан харидор, етказиб берувчи билан банк, харидор билан банк ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларни акс эттиради. Шу муносабат билан нақд пулсиз ҳисоб-китобларга муайян хусусиятлар хос бўлиб, улар икки омил билан боғлиқдир. *Биринчидан*, ҳар бир ҳисоб-китоб операцияси учун айтилган бир вақтда уч қатнашчи мавжуд бўлиши шарт: *банк, тўловчи ва олувчи*. Уларнинг ҳисоб-китоб муносабатлари соҳасидаги ўзаро алоқалари кўп ҳолларда фуқаролик-ҳуқуқий шартномалари билан тартибга солинади. *Иккинчидан*, ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш тартиби Марказий банк томонидан белгиланиб, ушбу муносабатларда у ўзига тегишли ҳокимият ваколатлари берилган давлат органи сифатида қатнашади. Шу сабабли ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш вақтида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи ва молия ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари турли субъектлар ўртасида шартнома мажбуриятларини бажариш вақтида юзага келадиган ҳисоб-китоб операцияларини тартибга солади. Фуқаролик ҳуқуқий шартномаларни тузиш вақтида ушбу шартномаларда томонлар

келишуви бўйича белгиланадиган ҳисоб-китоблар шартлари (шакли, муддатлари ва ҳ.к.) назарда тутилган бўлиши лозим.

Аммо барча ҳисоб-китоб муносабатлари учун молиявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг мавжуд бўлиши хосдир. Бу шу билан белгиланадики, нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг мажбурий субъектларидан бири сифатида банклар қатнашиб, улар ўз мижозлари (тўловчилар ва олувчилар – фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъектлари)нинг фармойишларини пассив бажарувчи ролида чиқиш билангина чекланиб қолмайди. Ҳисоб-китоб муносабатлари субъектларидан бири бўлиб, банклар ҳисоб-китобларни ташкил этади ва амалга оширади, ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш учун белгиланган қоидаларга риоя этилишини назорат қилади, зарур асослар мавжуд бўлган ҳолларда эса, давлат мажбурлов чораларини ҳам қўллайди. Табиийки, банклар билан уларнинг мижозлари ўртасидаги муносабатларнинг ушбу гуруҳи фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солиниши мумкин эмас. Мазкур ҳолда давлат-ҳокимият хусусиятидаги молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг барча белгилари яққол кўриниб турибди ва шу муносабат билан улар молия ҳуқуқи томонидан ўрганилмоқда.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни молиявий-ҳуқуқий тартибга солиш асослари «Марказий банк тўғрисида»ги қонун билан белгиланган. Мазкур қонуннинг 36-моддасига мувофиқ нақд пулсиз ҳисоб-китоблар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банклар орқали амалга оширилади. Марказий банк Ўзбекистон Республикасининг нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширувчи, қонунчиликда «мижозлар» деб аталадиган барча юридик ва жисмоний шахслари учун мажбурий бўлган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар шакллари ва қоидаларини белгилаш ҳуқуқига эга. Марказий банк норматив ҳужжатлари ҳисоб-китобларни ташкил этувчи ва амалга оширувчи кредит муассасалари учун ҳам мажбурий ҳисобланади. «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасига мувофиқ банклар зиммасига жисмоний ва юридик шахсларнинг, шу жумладан вакил банкларнинг ҳисобварақларини очиш ва юритиш, ҳисобварақлар бўйича ҳисоб-китоб қилиш вазифалари юклатилган.

Ҳисоб-китоблар тўғрисидаги амалдаги қонунчилик ҳисоб-китоблар тамойиллари ва тартибини белгиловчи молиявий-ҳуқуқий меъёрларни ўз ичига олган. Уларда, шунингдек, ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида банклар билан мижозлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг мазмун ва шакллари тартибга солинади.

Ҳисоб-китобларни амалга ошириш вақтида банклар барча мижозлар томонидан ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш қоидалари, шартнома интизомига риоя этилиши, ҳисоб-китоб ҳужжатларининг тегишли товар-моддий бойликлар билан таъминланишини назорат қилади.

Нақд пулсиз муомалани ташкил этишни тартибга солувчи асосий норматив ҳужжат – бу «Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низом (янги таҳрирда) ҳисобланади. Ушбу ҳужжат нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг барча шакллари бўйича пул-ҳисоб-китоб ҳужжатларини расмийлаштириш, ҳисоб-китоб интизомига риоя этилишини назорат қилиш ва у бузилган тақдирда таъсир чораларини қўллаш тартибини белгилайди.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ҳуқуқий шакллари. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар белгиланган шаклдаги ҳисоб-китоб ҳужжатларига асосан ва тегишли ҳужжат муомаласига риоя этилган ҳолда олиб борилади. Ўзбекистон Республикаси банклари нақд пулсиз ҳисоб-китобларни Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (791-моддаси)да назарда тутилган шаклларда ташкил этади ва амалга оширади. Банкларда ҳисоб-китоб ҳужжатларининг хусусияти ва ҳужжат айланишини ташкил этиш хусусиятига қараб нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги шаклларда олиб борилиши мумкин: *тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар; аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар; инкассо бўйича ҳисоб-китоблар; чеклар билан ҳисоб-китоблар.*

«Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низомга мувофиқ улар юқорида кўрсатилган шакллар бўйича амалга оширилган вақтда, қуйидаги пул-ҳисоб-китоб ҳужжатларидан фойдаланилади: мемориал ордер; тўлов топшириқномаси; тўлов талабномаси; инкассо топшириқномаси; аккредитив учун ариза; тижорат банки ҳисоб-китоб чеки.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг белгиланган шакллари билан пул-ҳисоб-китоб ҳужжатларини қиёслаб, бир қанча ҳолларда улар ўртасида тўғридан-тўғри ўхшашликлар борлигини пайқаш қийин эмас. Масалан, бу нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар; аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар; чеклар билан ҳисоб-китоблар каби шаклларига

тегишли бўлиб, ҳисоб-китоб ҳужжатларининг номлари ҳам уларга мувофиқ келади.

Айрим ҳолларда нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклининг номи пул-ҳисоб-китоб ҳужжатининг номи билан тўғри келмаслиги ҳам мумкин, чунки нақд пулсиз ҳисоб-китобнинг айнан бир шакли турли пул-ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланилишига йўл қўяди. Хусусан, бу инкассо бўйича ҳисоб-китобларга тегишли бўлиб, улар тўлов талабномаси ёки инкассо топшириқномаси ёрдамида тўловчининг ҳисобварағидан маблағларни сўзсиз ҳисобдан чиқариш учун расмийлаштирилиши мумкин. Шу сабабли нақд пулсиз ҳисоб-китоблар билан пул-ҳисоб-китоб ҳужжатлари номлари ўртасида аниқ чегара қўйиш ҳисоб-китоблар тўғрисида қонунчилик меъёрларини яхшироқ тушуниш ва бир хил қўллаш учун нафақат назарий, балки жуда катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Тўлов топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ушбу шаклининг асосий мазмуни шундан иборатки, тўловчи унга хизмат кўрсатувчи банк муассасасига ўз ҳисобварағидан олувчининг ҳисобварағига муайян суммани ўтказиш тўғрисида топшириқ берилган ҳисоб-китоб ҳужжатини тақдим этади.

Тўлов топшириқномалари билан товарлар, ишлар, хизматлар учун ва бошқа тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар амалга оширилиши мумкин. Тўлов топшириқномаси банк томонидан фақат мижознинг депозит ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлган вақтдагина қабул қилинади (агар банк ҳисобварағи шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса).

Тўлов топшириқномалари банкка улар ёзилган куннинг ўзида тақдим этилади, акс ҳолда банк уларни ижро учун қабул қилмайди. Бундай чеклаш тўловларни бюджетга ва бюджетдан ташқари жамғармаларга ўтказиш бўйича тўлов топшириқномаларига нисбатан амал қилмайди.

Юридик шахснинг талаб қилиб олингунча депозит (ҳисоб-китоб) ҳисобварағида етарлича пул маблағлари мавжуд бўлган ҳолда, маблағларни ҳисобдан чиқариш ҳисобварақ эгасининг фармойиши келиб тушиши тартибига мувофиқ унинг тўлов топшириқномаси бўйича амалга оширилади. Юридик шахснинг талаб қилиб Олингунча депозит (ҳисоб-китоб) ҳисобварағида етарлича пул маблағлари мавжуд бўлмаган ҳолда эса, ҳисобдан чиқариш тўловлар навбати тартибида амалга оширилади.

Тўлов топшириқномаси ўз мазмуни ва шакли бўйича «Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низом талабларига мувофиқ келиши шарт. Ушбу пул-ҳисоб-китоб ҳужжати муайян шаклдаги бланкларда тузилади ва унда мажбурий тартибда ҳужжат номери, тўловчи ва олувчи банки номи, солиқ тўловчининг идентификацион номери, олувчи номи ва унинг ҳисобварағи номери, тўлов суммаси рақамлар ва сўзлар билан ёзилган бўлиши ҳамда қонунчиликда назарда тутилган бошқа реквизитлар мавжуд бўлиши шарт («Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низом 11-банд).

Инкассо бўйича ҳисоб-китоблар – нақд пулсиз ҳисоб-китоблар шакли бўлиб, унга мувофиқ банк тўловни олувчининг инкассо топшириқномасига асосан унинг номидан ва унинг ҳисобидан тўловчидан тўлов ёки акцепт (тўловни амалга ошириш учун розиликнома) олиш бўйича ҳаракатларни амалга оширади. Мижоздан инкассо топшириқномасини олган банк *эмитент* деб аталади. Тўловчига тўловни амалга ошириш ёки акцепт тўғрисида бевосита талаб қўювчи банк *ижрочи банк* ҳисобланади.

Инкассо бўйича ҳисоб-китоблар, илгари қайд этилганидек, тўлов талабномаси, инкассо топшириқномаси ёрдамида маблағларни сўзсиз ҳисобдан чиқариш учун амалга оширилиши мумкин. Бошқа мамлакатлар ҳисоб-китоблар амалиётида пул-ҳисоб-китоб ҳужжатларининг векселлар ва чеклар каби турларидан ҳам фойдаланилади.

Тўлов талабномаси – маблағларни олувчи томонидан эмитент банкка жўнатиладиган ва тўловчига муайян суммани ижрочи банк орқали тўлаш тўғрисидаги талабни ўз ичига олган ҳисоб-китоб ҳужжатидир. Бундай талаб юклаб жўнатилган товарлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳамда томонлар шартномасида назарда тутилган бошқа тўловлар бўйича қўйилиши мумкин.

Тўлов талабномалари бўйича ҳисоб-китоблар тўловчининг акцепти билан ҳам, унинг акцептсиз ҳам амалга оширилиши мумкин. Акцепт билан тўланадиган талаблар тўлов суммаси тўловчиси томонидан акцепт (тан олиш) мавжуд бўлган ҳолда қондирилади.

Тўлов талабномаси акцепти муддати тўловчи банк томонидан белгиланади ва қонунчилик бўйича қуйидагича тузилади:

а) талаб келиб тушган кун ҳисобга олинмаган ҳолда уч иш куни – бир шаҳар ҳисоб-китобларида;

б) беш иш куни – бошқа шаҳарлар мижозлари учун;

в) ўн кунгача – тўловчининг асослаб берилган илтимосномаси бўйича.

Акцепт билан тўланадиган талабнома нусхаси банкка келиб тушган кундан кейинги кундан кечиктирилмаган ҳолда тўлов вакилига топширилиб, 1-картотека – «Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари»га жойлаштирилади.

Тўловчи белгиланган муддатда банкка акцепт тўғрисидаги белги билан талабномани қайтариши шарт. Агар тўловчи акцепт учун белгиланган муддатда ўзининг розилиги ёки тўловни тўлиқ ёхуд қисман рад этиши тўғрисида маълум қилмаган бўлса, талабнома банк томонидан умумий тартибда акцептланади ва маблағлар тўловчи ҳисобварағидан олувчининг ҳисобварағига ўтказилади.

Тўловчининг депозит ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлмаган тақдирда, тўлов талабномаси 2-картотека – «Муддатида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари»га жойлаштирилиб, 3 кун давомида олувчининг банкига мажбурий тартибда хабарнома жўнатилади. Тўлов талабномасини тўлаш ушбу ҳолда маблағларнинг келиб тушиш даражасига қараб қонунчиликда белгиланган тўловлар навбати ҳисобга олиниб, амалга оширилади. Тўловчининг депозит ҳисобварағида маблағлар етишмаган тақдирда, банк талабнома бўйича қисман ҳақ тўлаб, қолган сумма талабномаси қисман тўланган сумма кўрсатилиб, 2-картотекага жойлаштирилади.

Тўловчига акцептдан қисман ёки тўлиқ бош тортиш ҳуқуқи берилган бўлиб, бунда у рад этиш сабаби кўрсатилган ёзма хабарномани ўзига хизмат кўрсатувчи банкка албатта жўнатиши шарт. Бундай рад этиш тўловчи томонидан тўлов талабномаси акцепти учун қонунчиликда назарда тутилган муддатларда тақдим этилади. Тўлов талабномаси акцептини рад этиш бўйича белгиланган муддатларда рад жавоби олинмаган ҳолда, у акцептланган ҳисобланади ва тўланиши керак бўлади.

Айрим ҳолларда қонун банкларга акцептсиз тўловчилар ҳисобварақларидан маблағларни ҳисобдан чиқариш ҳуқуқини беради. Бу қоида, масалан, электр ва иссиқлик энергияси учун ҳисоб-китобларга амал қилади. Акцептсиз тўланиши керак бўлган ва тўловчи банкка операция куни давомида келиб тушган талабномалар шу куннинг ўзида тўланади, тўловчининг ҳисобварағида маблағлар мавжуд бўлмаган ёки етишмаган тақдирда эса, улар 2-картотекага жойлаштирилади.

Олинган (инкассо қилинган) суммалар ижрочи банк томонидан зудлик билан эмитент банка берилиши шарт, у эса, ушбу маблағларни мижоз ҳисобварағи ҳисобига ўтказиши керак.

Инкассо топшириқномалари билан ҳисоб-китоблар. Инкассо топшириқномаси маблағларни олувчининг банкка тўловчи ҳисобварағидан сўзсиз тартибда маблағларни ҳисобдан чиқариш тўғрисидаги топшириқномасидан иборат. Мажбурий хусусиятга эга бўлган тўловлар шундай тартибда ундириб олинади. Қонунчиликда тўловлар тури ва маблағларни сўзсиз тартибда ҳисобдан чиқариш ҳуқуқи берилган органлар белгилаб берилган. Масалан, инкассо топшириқномалари *солиқ органлари* томонидан солиқлар бўйича тўловлар ва боқимондалар ҳамда давлат бюджетига бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий тўловларни ундириб олиш тўғрисида берилиши мумкин. *Божхона органларига* – муддатида тўланмаган божхона тўловлари ва жарималарни ундириб олиш тўғрисида, *суд ижрочиларига* – ижро ҳужжатлари бўйича пул маблағларини унириб олиш тўғрисида ҳам шундай ҳуқуқлар берилган ва ҳ.к.

Инкассо топшириқномалари бўйича маблағларни сўзсиз ҳисобдан чиқариш ижро ҳужжатларига асосан амалга оширилиб, уларнинг рўйхати «Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низомнинг 42-бандида берилган. Уларга, хусусан, судлар томонидан берилган ижро варақалари, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш ваколати берилган органлар (мансабдор шахслар) томонидан чиқарилган қарорлар, суд буйруқлари, суд ижрочиларининг қарорлари ва бошқалар киради.

Ижро ҳужжатлари асосида ҳисобварақлардан пул маблағларини ундириб олиш учун инкассо топшириқномалари банк томонидан ижро ҳужжати асл нусхаси ёки унинг дубликати илова қилинган ҳолда банк томонидан қабул қилинади. Ушбу ҳужжатларнинг нусхалари бўйича ҳисобварақлардан маблағлар чиқарилишига рухсат берилмайди.

Инкассо топшириқномаси берилишининг тўғрилиги учун жавобгарлик банкка шундай ҳисоб-китоб ҳужжатини тақдим этган шахс зиммасига тушади. Банклар тўловчиларнинг ҳисобварақларидан пул маблағлари сўзсиз тартибда ҳисобдан чиқарилишига қарши эътирозларни кўриб чиқмайди.

Инкассо топшириқномалари ваколатли органлар ва шахслар томонидан: бир шаҳар ҳисоб-китобларида – тўловчининг ҳисобварағи юритилаётган бевосита хизмат кўрсатувчи банкка, бошқа шаҳар ҳисоб-китоблари бўйича эса, фақат хизмат кўрсатувчи банкка тақдим этилади.

Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ушбу шаклининг асосий мазмуни шундан иборатки, тўловчининг топшириқномаси ва унинг кўрсатмаларига мувофиқ равишда аккредитив очган банк (эмитент банк) у ҳужжатларни тақдим этган ва аккредитивда назарда тутилган бошқа шартларни бажарган тақдирда, маблағларни олувчига тўловларни амалга ошириш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Эмитент банк, агар бу банк маблағларни олувчиларга ҳам хизмат кўрсатаётган бўлса, тўловчининг аккредитив аризасини мустақил бажариши мумкин. Бордию, маблағларни олувчи бошқа банкда депозит (ҳисоб-китоб) ҳисобварағига эга бўлса, эмитент банк олувчининг пул маблағларига хизмат кўрсатувчи банкка аккредитив бериши керак, у аккредитивнинг тўланишини амалга оширади (ижрочи банк).

Ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли, агар у тўловчи билан маблағларни олувчи ўртасидаги шартномада назарда тутилган бўлса, қўлланилади. Бироқ айрим ҳолларда ҳисоб-китобларнинг бундай шакли тузатиб бўлмайдиган тўловчиларга нисбатан таъсир чораси сифатида белгиланиши ҳам мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «1997 йил IV чорагида дебиторлик ва кредиторлик қарзларини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1997 йил 29 октябрь 488-қарорида истеъмолчилар (товар олинганидан кейин 60 кун мобайнида) тўлов муддатларини бузган ҳолда етказиб берувчилар зиммасига ҳисоб-китобларнинг фақат аккредитив шакли бўйича маҳсулот бериш мажбурияти юкланиши назарда тутилган.

Аккредитив очиш учун сотиб олувчи эмитент банкка белгиланган шаклдаги аккредитив учун ариза бериб, унда амал қилиш муддати, тўловчининг номи ва ҳисобварағи, эмитент банк ва ижрочи банк номи, аккредитивнинг амал қилиш муддати, шартнома рақами, товар, ишлар ва хизматлар номи ҳамда «Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низомда назарда тутилган бошқа реквизитларни кўрсатади. Аккредитив аризага қўшимча шартлар ҳам киритилиши мумкин.

Ҳисоб-китоблар тўғрисидаги амалдаги қонунчиликда аккредитивларнинг бир қанча турлари назарда тутилган: *қопланган (депонентланган), қопланмаган (кафолатли), чақириб олинадиган ва чақириб олинмайдиган аккредитивлар.*

Қопланган (депонентланган) аккредитив очилаётганида эмитент банк уни очиш вақтида мижознинг ўз маблағларини ёки унга

берилган кредитни ижрочи банк ихтиёрига эмитент банк мажбурияти амал қилган барча муддатга ўтказиши шарт.

Қопланмаган аккредитив очилаётганида эмитент банк ижрочи банкка ижрочи банкда юритилаётган эмитент банк ҳисобварағидан аккредитив барча суммасини ҳисобдан чиқариш ҳуқуқини беради.

Қопланган ва қопланмаган аккредитивлар чақириб олиннадиган ва чақириб олинмайдиган бўлиши мумкин. Унинг матнида бундай кўрсатма йўқ бўлса, у чақириб олиннадиган аккредитив ҳисобланади.

Чақириб олиннадиган аккредитив эмитент банк томонидан маблағларни олувчини олдиндан хабардор қилмасдан туриб, ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Аккредитивни чақириб олиш маблағларни олувчи олдида эмитент банк зиммасига юкланиши мумкин бўлган ҳеч қандай мажбуриятларни юзага келтирмайди. Чақириб олиннадиган аккредитив шартларининг ўзгариши тўғрисидаги барча фармойишларни тўловчи маблағларни олувчига фақат эмитент банк орқали бериши мумкин, у маблағларни олувчи банкига (ижрочи банк), бу банк эса маблағларни олувчига хабар беради. Ижрочи банк (агар бу вақтда у аккредитив шартларини ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисида хабар олмаган бўлса) чақириб олиннадиган аккредитив бўйича тўловларни ва бошқа операцияларни амалга ошириши лозим.

Чақириб олиннадиган аккредитивдан фарқли равишда, *чақириб олинмайдиган аккредитив* унинг фойдасига очилган бўлиб, маблағларни олувчининг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас. Ижрочи банк эмитент банк билан шартнома асосида чақириб олинмайдиган аккредитивни тасдиқлаши мумкин.

Аккредитив бўйича ҳисоб-китобларнинг амал қилиш муддати ва таркиби пул маблағларини тўловчи ва олувчи ўртасидаги шартномада белгиланади, унда қуйидагилар мавжуд бўлиши шарт: эмитент банк номи, маблағларни олувчини аккредитив олиш тўғрисида хабардор қилиш усули, аккредитив бўйича маблағларни олиш учун олувчилар томонидан тақдим этиладиган ҳужжатларнинг тўлиқ рўйхати ва аниқ тавсифи, товарлар юклаб жўнатилган (хизматлар кўрсатилган, иш бажарилган)идан кейин ҳужжатларни тақдим этиш муддатлари, уларни расмийлаштиришга қўйилган талаблар.

Аккредитивни ижро этиш учун маблағларни олувчи аккредитив муддати тугагунига қадар аккредитив барча шартларининг бажарилишини тасдиқловчи ҳужжатларни ижрочи банкка тақдим этиши керак. Аккредитив шартларидан ҳеч бўлмаса, биттаси

бажарилмаган такдирда, у бўйича ҳисоб-китоблар амалга оширилмайди. Аккредитивнинг ёпилиши олувчи учун нохуш бўлган муайян оқибатларга олиб келиши (масалан, товарларни етказиб бергани учун маблағ олиш кафолатидан уни маҳрум этиши) мумкинлиги сабабли қонунчиликда аккредитивни ёпиш учун асослар рўйхати назарда тутилган.

Аккредитивни ёпиш тўғрисида ижрочи банк эмитент банкка хабар беради. Фойдаланилмаган сумма тўловчи банкининг маблағлар депонент-ланган ҳисобварағига ўтказилади. Аккредитив тўлиқ ишлатилмаган ва эмитент банкка қайтарилган ҳолда, маблағлар қолдиғи тўловчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига ўтказилади.

Тижорат банки ҳисоб-китоб чеклари билан ҳисоб-китоблар. Тижорат банки ҳисоб-китоб чеки мижознинг унга хизмат кўрсатувчи банкка чек берувчининг ҳисобварағидан чек эгаси ҳисобварағига маблағлар муайян суммасини тўлашни амалга ошириш тўғрисидаги топшириқномасидан иборат.

Амалдаги қонунчилик бўйича нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг бундай шакли жисмоний шахслар (якка тартибдаги тадбиркорлар) билан юридик шахслар ўртасида товарлар, ишлар ва хизматлар учун фақат ўзаро муносабатлардагина қўлланиши мумкин.

Чек берилаётганида банк жисмоний шахснинг аризасига мувофиқ баланс ҳисобварағи – «Жисмоний шахсларнинг талаб қилиб олингунча депозитлари»да чек суммасига алоҳида иккиламчи шахсий ҳисобварақ очади ва чекка фақат шу ҳисобварақдан ҳақ тўлайди. Чек жисмоний шахснинг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағида мавжуд бўлган маблағлар ёки у томонидан киритилган нақд пуллар ҳисобидан берилади.

Чек икки қисмдан иборат: чекнинг ўзи ва унинг корешоғи (милки). Корешокда чекда кўрсатилган суммани тасдиқлаш учун мўлжалланган назорат рақамлари бўлади.

Чекнинг амал қилиш муддати тижорат банклари томонидан мустақил белгиланади. Агар чекнинг амал қилиш муддати тугаши билан у банкка тақдим этилмаган бўлса, чек суммаси махсус баланс ҳисобварағида ҳисобга олинади. Чекнинг амал қилиш муддати тугаши билан унинг эгаси банкка мурожаат қилса, банк чек эгасининг паспорти (ёки унинг ўрнини босадиган бошқа ҳужжати) мавжуд бўлган ҳолда, тўсқинликсиз чекни қабул қилади ва сўндиради.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида низом чекларни тўлаш тартиби, ҳисоб-китоб чекларини қабул қилиш функциялари зиммасига юклатилган банк ходимларининг мажбуриятларини қатъий тартибга солади.

Амалдаги қонунчилик бўйича, агар сотилаётган товар, бажарилган иш, кўрсатилган хизмат қиймати чек суммасидан паст бўлса, чек эгаси бўлган ташкилот чек суммасидан 25 фоизгача бўлган миқдорда нақд пул билан қайтим беради.

Товарлар, ишлар ва хизматларга ҳақ тўлаш учун қабул қилинган чеклар чек эгаси бўлган ташкилотлар томонидан уларга хизмат кўрсатувчи банк муассасасига инкассаторлар орқали белгиланган тартибда пул тушуми билан бирга топширилади.

Чек муддатидан қатъи назар, нотариал тасдиқланган тегишли хужжатлар мавжуд бўлган ҳолда, меросхўрлар ёки ишончли шахслар томонидан тақдим этилиши мумкин. Чек текширилгач, банк бошқарувчиси ва бош бухгалтери уни сўндириш учун рухсат беради.

Фойдаланилмаган чек тақдим этилган вақтда, тақдим этилган чекнинг асл ёки асл эмаслиги текширилади, чек берилишига асос бўлиб хизмат қилган хужжат бўйича чек эгасининг шахси тасдиқланади, фойдаланилмаган чек суммаси эса, чек эгасининг депозит ҳисобварағига ўтказилади.

Қонунчилик бўйича чек йўқотилган бўлса, банк ушбу чек бўйича маблағларни ҳисобдан чиқариш учун жавобгар бўлмайди.

Пластик карточкалар билан ҳисоб-китоблар қонунчиликда назарда тутилган нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг нисбатан янги шакли бўлиб, жаҳон амалиётида кенг қўлланилади. Пластик карточка ҳисоб-китоб хужжати сифатида банк томонидан чиқарилган алоҳида тўлов воситаси бўлиб, тегишли банкда варақча эгасининг ҳисобварағи мавжудлигини тасдиқлайди ва унга товарлар, ишлар ёки хизматларни нақд пул тўламай туриб, олиш ҳуқуқини беради.

Пластик карточкалар бир томондан – жисмоний шахслар, юридик шахслар ёки яқка тартибдаги тадбиркорлар билан, иккинчи томондан – юридик шахслар ёки товарларни реализация қилувчи, иш бажаруви ёки хизмат кўрсатувчи юридик шахслар ўртасидаги нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширишда, шунингдек, нақд пулларни бериш пунктлари ва банкоматларда нақд пулларни олиш учун қўлланилади.

Ваколатли банклар халқаро пластик карточкаларни чиқариши ва хизмат кўрсатиши мумкин, бунда улар халқаро тўлов тизимлари

билан тузилган шартномалар ҳамда «Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида»ги низомга мувофиқ равишда операцияларни амалга ошириш қоидаларига риоя қилишлари шарт.

Пластик карточкалар бўйича ҳисоб-китоблар уларга хизмат кўрсатиш шартномасига асосан амалга оширилади. Қонунчиликда бундай шарнома мажбурий шартлари рўйхати белгилаб берилган. Уларга томонлар номи, шартнома предмети, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда жавобгарлиги, ҳисоб-китобларни амалга ошириш тартиби, шартнома амал қилиш муддати ва уни бузиш шартлари, низоларни ҳал этиш тартиби, томонларнинг юридик манзиллари киради.

Қонунчиликда пластик карточкани персонализациялашда риоя этилиши мажбурий бўлган қоидалар бор. Хусусан, бу реквизитларнинг аниқ тўпламига алоқадор бўлиб, улар пластик варақчада мажбурий равишда мавжуд бўлиши лозим. Қонунчиликда бундай реквизитларга қуйидагилар киритилган:

- а) идентификацияланган маълумотлар (карта номери серияси ва бошқ.);
- б) эмитент банк (пластик карточкалар чиқарган банк)нинг коди;
- в) карточка эгаси ҳисобварағи номери ва шахсий маълумотлари (ташкilot номи);
- г) карточканинг амал қилиш муддати.

Пластик карточкалардан фойдаланиб, операцияларни амалга ошириш вақтида тузилган ҳужжатлар реквизитларида томонлар билан келишиб олинган белгилар мавжуд бўлиб, улар пластик карточкалар ва банк ҳисобварақлари реквизитлари ўртасидаги, шунингдек, корхоналар идентификаторлари, нақд пулларни бериш пунктлари, банкоматлар ва корхоналарнинг банк ҳисобварақлари ўртасидаги мувофиқликни тўғри белгилаш учун имкон беради.

Ҳисоб-китоб интизомини бузганлик учун жавобгарлик. Барча қатнашчилар томонидан ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш қоидаларига қатъий риоя этиш шартнома ва тўлов интизомини мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси бўлиб, уларни бузганлик учун қонунчиликда пул жарималари шаклидаги махсус санкциялар қўлланиши назарда тутилган.

Ушбу санкцияларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар фақат банклар ва уларнинг мижозлари ўртасидаги ўзаро муносабатларда қўлланилади. Бу шу нарса билан боғлиқки, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, барча ҳисоб-китоб операциялари ва улар билан боғлиқ

хужжат айланиши банклар орқали ўтади. Шу сабабли ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш қоидалари бузилганлиги учун жарималарни мижоз корхона фақат хизмат кўрсатувчи банкдан (табiiйки, шартнома муносабатлари мавжуд бўлган тақдирда) ундириб олиши мумкин.

Тўлов интизомини бузганлиги учун тижорат банкларининг мулкiiй жавобгарлиги қонунчилик ҳужжатлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказiiй банки томонидан чиқариладиган қоидалар билан белгиланади. Буни ҳисобга олган ҳолда, ушбу ҳужжатлар меъёрлари ҳисоб-китоб муносабатлари томонлари келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас ва улар шартнома шартларига киритилган ёки унда йўқ бўлишидан қатъи назар, амал қилади. Зероки, қонунчиликда банк билан мижоз ўртасидаги шартнома матнига мажбурий тартибда тижорат банкларининг жарималар кўринишида назарда тутилган жавобгарлик чоралари киритилиши кераклиги тўғрисидаги талаб мавжуд.

Банкларнинг мулкiiй жавобгарлигини белгилайдиган норматив ҳужжатлар орасида ҳисобварақларни очиш, мижозларнинг ҳисобварақларига маблағларни киритиш ва ҳисобдан чиқариш, иш ҳақи ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа эҳтиёжлар учун нақд пулларни бериш бўйича белгиланган талабларни бузганликлари учун тижорат банкларига нисбатан жарима санкцияларини қўллаш тартиби тўғрисида низом алоҳида ўрин тутди (бундан кейинги ўринларда Жарималар тўғрисида низом деб юритилади).

Банк (агар банк ҳисобварағи шартномасида бошқача муддатлар назарда тутилган бўлмаса), мижоз ҳисобварағига келиб тушган пул маблағларини мижознинг фармойиши бўйича тегишли тўлов ҳужжати келиб тушган санадан кейинги кундан кечиктирилмаган ҳолда уларни бериши ёки ҳисобварақдан ўтказиши лозим. Ушбу мажбурият бажарилмагани учун банк Жарималар тўғрисида низом 6-бандига мувофиқ равишда банк устав капиталининг энг кам миқдоридан 0,1 фоиз миқдорида жарима тўлайди.

Қонунчиликда назарда тутилган барча зарурий ҳужжатлар топширилганидан кейин ҳисобварақлар очиш банклар томонидан асоссиз равишда кечиктирилгани ёки рад этилгани учун банк устав капиталининг белгиланган энг кам миқдоридан 0,05 фоиз миқдорида жарима тўлайди. Худди шундай жавобгарлик ушбу турдаги ҳисобварақ учун ортиқча ҳужжатлар сўралган вақтда ҳам назарда тутилган.

Мижозлар, шу жумладан тадбиркорлик субъектларига иш ҳақи ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа эҳтиёжлари учун, уларнинг ҳисобварақларида маблағлар мавжуд бўлиб, банк нақд пулларни ўз вақтида бермаган тақдирда, банк устав капиталининг белгиланган энг кам миқдоридан 0,005 фоиз миқдорида жарима тўлайди.

Ҳужжатлар келиб тушгунига қадар банкда банк операцияларини амалга ошириш бўйича мажбуриятлар бўлмайди ва шу сабабли у маблағлар бўла туриб, маблағларни киритиш ҳамда иш ҳақи ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа эҳтиёжлар учун миждозларга нақд пул бериш ҳисоб-китоб операциялари бошқа қатнашчиларининг ҳаракатлари натижасида кечиккани учун жавоб бера олмайди.

Жарималар тўғрисида низомда назарда тутилган жавобгарлик ушбу норматив ҳужжат 7-бандида кўрсатилган вазиятлар мавжуд бўлган ҳолда, хизмат кўрсатувчи банкка нисбатан қўлланиши мумкин. Форс-мажор вазиятлар юзага келган, банклараро электрон тўловлар тизимида узилиш содир бўлган, миждоз амалдаги қонунчиликда белгиланган талабларга мувофиқ келмайдиган тўлов ҳужжатларини банкка тақдим этган, банк ёки миждоз ҳисобварақлари бўйича операциялар қонунчиликда белгиланган тартибда (масалан: солиқ органлари томонидан) тўхтатиб қўйилган тақдирда, банклар жарима санкцияларидан озод этилади.

Шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилмаган ёки тегишли тарзда бажарилмаган ҳолда, қарздор кредиторга тўлаши шарт бўлган пеняни ҳисоблаш ва ундириб олиш учун банклар жавоб бермайди. Етказиб берилган маҳсулот учун тўлов ўз вақтида тўланмаган ҳолда, сотиб олувчи – тўловчи, етказиб берувчи – олувчи билан сотиб олувчи ўртасидаги шартномада назарда тутилган тартибда пеня тўлайди.

Жарималар тўғрисида низомга мувофиқ равишда банк томонидан тўланган жарима суммаси тартиббузарликка йўл қўйган банк ёки унинг филиали раҳбари ва бош бухгалтери томонидан қисман қопланиши керак.

Тижорат банклари томонидан ҳисоб-китоб интизомига риоя этилишини назорат қилиш мақсадида қонунчиликда уларнинг ҳар ойда Марказий банкка банклар томонидан йўл қўйилган тартиббузарликлар бўйича даъволар ҳамда чиқарилган суд қарорлари ва ҳулосалари тўғрисидаги маълумотларни тақдим этиш мажбурияти назарда тутилган.

Ҳисоб-китоб операцияларини амалга ошириш қоидаларини бузганлик учун жарималар ундириб олиш бўйича банклар билан уларнинг миждозлари ўртасида юзага келадиган низолар шартнома шартларига мувофиқ равишда ҳал қилинади. Юзага келган низоларни ўзаро келишув бўйича ҳал қилиш мумкин бўлмаган тақдирда, улар суд тартибида кўриб чиқилади. Маблағларни тўловчи билан олувчи ўртасида ҳисоб-китоблар бўйича юзага келган ўзаро эътирозларни томонлар фуқаролик қонунчилигида белгиланган меъёрлар тартибида кўриб чиқишади.

Ҳисоб-китоб интизомига риоя этилиши учун нафақат тижорат банклари, балки мулкчилик шаклларида қатъи назар, барча хўжалик юритувчи субъектлар ҳам жавобгар ҳисобланади. Агар хўжалик субъектлари ҳисоб-китоблар бўйича ўз мажбуриятларини мунтазам равишда бажармасалар, улар амалдаги қонунчиликда белгиланган тартибда тўловга ноқобил деб эълон қилиниши мумкин, бу ҳақда товар-моддий қимматликларни етказиб берувчилар ва юқори органга маълум қилинади.

3. Валютани тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўзининг миллий валютасини «СЎМ»ни жорий этди ва хориж валютаси иштирокида операцияларни мустақил равишда амалга ошира бошлади. Шу ўринда валютанинг ўзи нима деган савол туғилиши табиийки;

Валюта тушунчаси икки маънода ишлатилади, яъни: *биринчидан*, валюта давлатнинг пул бирлиги ҳисобланади; *иккинчидан*, валюта хориж давлатларининг пул бирлиги, шунингдек халқаро ҳисоб-китобларда қўлланиладиган ва хориж пул бирлигида ифодаланган кредит ва тўлов ҳужжатлари ҳисобланади.

Молияда, шунингдек молия ҳуқуқида «валюта» тушунчаси кўпинча иккинчи (хориж давлатларининг пул бирлиги) маъносида ишлатилади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда валютани *ички ва ташқи валютага* бўлишимиз мумкин. Ички ва ташқи валюта ўртасидаги фарқни очиқ бериш учун:

а) битта давлат ҳудудида фойдаланиладиган ва конвертация қилинмайдиган валюта;

б) хориж валютасига алмаштириладиган ва халқаро бозорда тўлов воситаси ҳисобланадиган конвертация қилинадиган валюта;

в) ташқи валюта операцияларида ва баъзи бир субъектлар ўртасида қисман фойдаланиладиган валюта қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонунда илк бор «валюта» ҳақида тушунча берилди.

Мазкур қонуннинг 1-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги «СЎМ» ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ягона қонуний тўлов воситаси бўлган Ўзбекистон Республикаси пул бирлигининг харид қобилятини мустаҳкамлашга қаратилган ягона пул-кредит сиёсати ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг валютаси – бу:

– муомилада бўлган, шунингдек муомиладан чиқарилган ёки чиқариладиган, лекин тегишли банкнотлар ва тангалар билан алмаштириладиган сўм ҳисобланади;

– Ўзбекистон Республикаси банкларидаги ҳисоб рақамларда сақланадиган пул маблағлари ҳисобланади;

– Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида банк ва кредит муассасаларидаги ҳисоб рақамларда сақланадиган пул маблағлари. Бу Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг хориж давлатлари тегишли органи билан, мазкур хориж давлатида Ўзбекистон Республикаси валютасининг қонуний пул воситаси сифатида фойдаланиш тўғрисидаги шартномаси асосида амалга оширилади.

Бундан ташқари, мазкур қонуннинг 3-моддасида **валюта бойликларига** таъриф берилган бўлиб, улар жумласига қуйидагилар киради:

а) *хориж валютаси* – бу тегишли ажнабий давлатда муомилада бўлган ва қонуний тўлов воситаси ҳисобланган банкнот кўринишидаги хориж пул белгилари, шунингдек муомиладан чиқарилган ёки чиқарилаётган, аммо Ўзбекистон Республикаси пул белгиларига алмаштирилиши лозим бўлган хориж пул белгилари; счётларда ва омонатларда бўлган хорижий давлатларнинг пул бирликларидаги маблағлардир;

б) *хориж валютасидаги қимматли қозғозлар* – жамғарма бойликлари (акциялар, облигациялар ва бошқ.);

в) *хориж валютасидаги тўлов ҳужжатлари* (чеклар, векселлар, аккредитивлар ва бошқ.);

г) *соф қўйма олтин валюта бойликлари ҳисобланади.*

Валюта курси деганда, икки ёки ундан ортиқ давлатлар валюта-сининг ўзаро нисбати тушунилади. Валюта курси одатда валюта бозоридаги валютага бўлган талаб ва таклиф асосида жорий этилади. Лекин валюта курси давлат томонидан бир томонлама тартибда жорий этилиши ҳам мумкин. «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасига биноан хориж валютасининг Ўзбекистон Республикаси пул бирлигига нисбатан курсини аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

Валютани тартибга солиш – бу валюта операцияларини амалга ошириш тартибини белгилаб беришга қаратилган давлат органларининг фаолиятidir.

Ўзбекистон Республикаси давлатнинг иқтисодиёт соҳасидаги вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, валюта муносабатларини тартибга солади.

Валютани тартибга солиш жараёнида ушбу фаолиятни олиб боровчи органларнинг тизими ҳам ўзгарди.

Ўзбекистон Республикаси маълум бир доирада валюта ва валюта бойликларининг муомиласига йўл қўйиб, у ўзининг миллий валютаси устунлигини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида валютани тартибга солиш икки босқичда амалга оширилади:

– *валютани меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш*, яъни валюта билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

– *валютани индивидуал (якка)-ҳуқуқий тартибга солиш*, яъни аниқ бир валюта муносабатларини юзага келтирувчи, ўзгартирувчи ва бекор қилувчи ҳуқуқий меъёрларни қўллаш.

Ўзбекистон Республикасида валютани тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларини: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республиканинг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги, «Марказий банк тўғрисида»ги, «Банк ва банк фаолияти тўғрисида»ги ва бошқа қонунлари, валютани тартибга солишга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Вазирлар Маҳкамасининг ва махсус ваколатли органларнинг меъёрий ҳужжатлари ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-модда 6-бандига биноан Ўзбекистон Республиканинг Олий Мажлиси валюта ишларини қонун йўли билан тартибга солади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси валюта соҳасидаги қонун ҳужжатларини қабул

қилади ва ушбу қонунларнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги валюта-молия сиёсатининг асосий тамойилларини шакллантиришда иштирок этади, республика тўлов балансини, республика валюта жамғармаси валюта маблағлари кирими ва чиқимининг истиқболга оид тахминларини ишлаб чиқади, валюта бойликларининг оқилона тақсимланишини таъминлайди, ҳамда улардан самарали ва мақсадга мувофиқ фойдаланилиши устидан назорат қилади, шунингдек ҳукумат топшириғига биноан Ўзбекистон Республикасининг олтин-валюта заҳираларини бошқаради.

Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги қонуннинг 40-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валютани тартибга солиш ва валютани назорат қилиш давлат органидир. Марказий банк:

- ижро этиш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида барча шахслар учун мажбурий бўлган валютани назорат қилишга доир норматив ҳужжатлар чиқаради;

- банклар, бошқа юридик ва жисмоний шахсларга чет эл валютасида операциялар ўтказиш учун лицензиялар беради ва лицензияларни қайтариб олади, уларнинг фаолиятини назорат қилади ва тартибга солиб боради;

- банклар учун очик валюта мавқеи лимитларини ва бошқа иқтисодий нормативларни белгилайди;

- миллий валютанинг чет эл валютасига нисбатан курсини аниқлаш тартибини белгилайди;

- Ўзбекистон Республикасининг халқаро заҳираларини тасарруф этади ва бошқ.

Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонуннинг 8-моддасига биноан валюта операцияларини амалга оширишда ваколат берилган банклар (масалан, Ўзбекистон Республикасининг Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки) мижозларнинг валюта тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этишлари устидан ва ўтказган операциялари тўғрисида ҳисоботлар тақдим этишлари устидан назорат қилиб боради.

Валюта операциялари бу давлатнинг пул бирлиги ёки хориж давлатининг пул бирлиги ёки қимматли қоғозлар иштирокидаги тегишли органларнинг фаолияти тушунилади. Валюта операциялари

банклар томонидан ҳам, банк муассасаси ҳисобланмаган ташкилотлар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Лекин амалиётда валюта операцияларининг аксарияти, банк муассасалари томонидан амалга оширилади.

«Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги қонунга биноан Марказий банк Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва унинг ташқарисида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига ҳамда халқаро амалиётга мувофиқ хориж валютасидаги операцияларни амалга оширишга ҳақли.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга биноан эса, банклар хориж валютасини нақд пул ва нақд бўлмаган пул шаклларида юридик ҳамда жисмоний шахслардан сотиб олиш ва уларга сотишга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикасида хориж валютасидаги операцияларни амалга ошириш, шунингдек валюта операцияларини амалга оширишда хориж валютасидаги тўлов ҳужжатларидан фойдаланиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишиб олган ҳолда белгилайди.

Валюта операцияларининг ҳар хил кўриниш ва турлари мавжуддир. «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунида *валюта операциялари жумласига қуйидагилар киритилган:*

– валюта бойликларига нисбатан бўлган эгалик ҳуқуқининг ўтиши билан боғлиқ операциялар, шу жумладан ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда хориж валютасидан, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг пул бирлигидан тўлов воситаси сифатида фойдаланиш билан боғлиқ операциялар;

– валюта бойликларини хориждан Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ва жўнатиш ҳамда Ўзбекистон Республикасидан хорижга олиб чиқиш ва жўнатиш;

– халқаро кўламда пул ўтказиш ишларини амалга ошириш кабилар.

Валюта операциялари *жорий операцияларга* ва *капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган операцияларга* бўлинади.

Жорий валюта операциялари:

а) молларни экспорт ва импорт қилиш, валюта бойликларини олди-сотдиси бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш, интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқни рўёбга чиқариш билан боғлиқ, ҳисоб-

китоблари тўлов муддатини кечиктирмаслик шарти билан амалга ошириладиган, заём маблағлари берилиши ёки жалб этилишини назарда тутмайдиган операциялар;

б) банк омонатлари, кредитлари, инвестициялар ва бошқа молия операцияларидан фойзалар, дивидендлар ҳамда ўзга даромадларни хорижга ва хориждан ўтказиш;

в) савдо билан боғлиқ бўлмаган маблағларни, шу жумладан иш ҳақи, пенсия, алимент, мерос пулларни ўтказиш, шунингдек шунга ўхшаш бошқа операциялар киради.

Капитал ҳаракати билан боғлиқ валюта операцияларига:

а) инвестициялар, шу жумладан қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш;

б) кредитлар бериш ва олиш;

в) маблағларни жалб этиш ҳамда уларни ҳисоб рақамларга ва омонатларга қўйиш;

г) тўловлар амалга ошириладиган ёки эгалик ҳуқуқи муайян муддатдан кейин валюта бойликларига ўтадиган молиявий операциялар киради.

Валюта операциялари уларни амалга оширувчи субъектларга қараб:

а) банклар томонидан амалга ошириладиган операцияларга;

б) банк муассасаси ҳисобланмаган ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган операцияларга бўлинади.

Ўз навбатида банклар томонидан амалга ошириладиган валюта операциялари: барча банк операцияларига хос бўлган – *умумий операцияларга* (масалан, пассив ва актив операциялар) ҳамда фақат валюта операцияларига хос бўлган – *махсус операцияларга* бўлинади.

Валюта операциялари банклар томонидан миждозларга кўрсатиладиган хизматга қараб: *резидентларга* ва *норезидентларга* кўрсатиладиган операцияларга бўлинади.

Валюта операцияларининг резидентларига қуйидагилар киради:

– Ўзбекистон Республикасида муқим яшаш жойи бўлган, шу жумладан вақтинча Ўзбекистон Республикасидан ташқарида турган жисмоний шахслар;

– Ўзбекистон ҳудудида жойлашган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ тузилган ва рўйхатдан ўтган юридик шахслар, шу жумладан хориж инвестицияси иштирокидаги корхоналар;

– Ўзбекистон Республикасининг иммунитетга ва дипломатия имтиёзларига эга бўлган хориждаги дипломатия, савдо ва бошқа расмий ваколатхоналари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси корхона ва ташкилотларнинг хориждаги хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ўзга ваколатхоналари кабилар.

Норезидентларга қуйидагилар киради:

– хорижда муқим яшаш жойи бўлган, шу жумладан вақтинча Ўзбекистон Республикасида турган жисмоний шахслар;

– Ўзбекистон Республикасининг ташқарисида жойлашган бўлиб, ажнабий давлатларнинг қонунларига мувофиқ ташкил этилган ва шу қонунлар асосида фаолият кўрсатувчи юридик шахслар, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг корхона ва ташкилотлари иштирокидаги юридик шахслар;

– Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлиб, иммунитетга ва дипломатия имтиёзларига эга бўлган хориж дипломатия, савдо ва бошқа расмий ваколатхоналари, халқаро ташкилотлар ва уларнинг филиаллари, шунингдек хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ташкилот ва фирмаларнинг ваколатхоналари кабилар.

Валюта операцияларини амалга ошириш катта аҳамиятга эгадир. Валюта операциялари Ўзбекистон Республикасининг халқаро иқтисодий муносабатларида интеграциялашишида (бирлашишида), хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда, мамлакат иқтисодига хориж инвестициясини жалб этишда, мамлакат аҳолисининг валютага бўлган эҳтиёжини қондиришда катта аҳамиятга эга.

Валюта назорати молиявий контролнинг бир қисми бўлиб, молиявий контролнинг барча хусусиятлари валюта назоратига ҳам хосдир. Лекин, шу билан бирга, валюта назоратининг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд.

Валюта назорати деганда, валюта операцияларини амалга ошириш жараёнида валюта қонунчилигини таъминлашга қаратилган давлатнинг фаолияти тушунилади.

«Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 16-моддасига биноан **валюта назоратининг мақсади** валюта операцияларини амалга ошириш вақтида валюта қонунларига риоя этилишини таъминлашдан иборат.

Валюта назоратининг асосий йўналишлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

– амалга оширилаётган валюта операцияларининг амалдаги қонунларга мос бўлишини ва шу иш учун керакли рухсатномалар ҳамда ижозатномалар бор-йўқлигини;

– резидентлар республика валюта фондига чет эл валютасида солиқ ва бошқа тўловлар тўлаш бўйича мажбуриятларини, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига чет эл валютасини сотиш бўйича мажбуриятларини қандай бажараётганини;

– Республика валюта фондидан ажратилган валюта маблағларидан мўлжалланган аниқ мақсадга мувофиқ ва қанчалик самарали фойдаланилаётганлигини;

– чет эл валютасидаги тўловларнинг асослилигини;

– валюта операциялари бўйича ҳисобга олиш ва ҳисобот мукамал ҳамда холис бўлишини текширишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасида валютани назорат қилиш валюта назорати идоралари ҳамда уларнинг вакиллари томонидан амалга оширилади.

Амалдаги қонунчиликка биноан Ўзбекистон Республикасида валюта назоратини амалга оширувчи органларга қуйидагилар киради: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки; Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги; Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси; Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси.

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ валютани назорат қилиш вазифасини амалга ошириши мумкин бўлган ташкилотлар *валюта назорати вакиллари* ҳисобланади.

Ваколат берилган банклар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига ҳисобдор бўлган валюта назорати вакиллари ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозорини ҳуқуқий тартибга солиш. **Қимматли қоғозлар** – бу уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки заём муносабатларини тасдиқловчи, дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имкониятини назарда тутувчи пул ҳужжатларидир.

Қимматли қоғозлар: *бланкалар шаклида; сертификатлар шаклида; счётлардаги ёзув шаклида* бўлиши мумкин. Қимматли қоғозлар ҳисоб-китоб қилишда, шунингдек кредитлар бўйича гаров сифатида фойдаланилиши мумкин.

Қимматли қоғозлар юридик ва жисмоний шахслар ўртасида ихтиёрийлик асосида тарқатилади.

Қимматли қоғозларнинг қиммати миллий пул бирлигида, уларни чиқариш шартларида назарда тутилган ҳолларда эса чет эл валютасида (акциялар бўйича – мулкни ўтказиб бериш йўли билан ҳам) ифодаланади ва тўланади.

Қимматли қоғозларнинг қуйидаги турлари мавжуд: *акциялар; облигациялар; хазина мажбуриятлари; депозит сертификатлари; векселлар.*

Акциялар, облигациялар ва хазина мажбуриятларида акс эттириладиган реквизитларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, депозит сертификатлари ва векселларда акс эттириладиган реквизитларни эса Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилайди.

Қимматли қоғозлар:

эгаси ёзилган қимматли қоғозлар, яъни қимматли қоғозлар, башарти мулкрий ҳуқуқларни уларга эгалик қилиш билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқариш учун эмитент томонидан ёки унинг топшириғига биноан қимматли қоғозлар борасида касб фаолиятини амалга ошираётган ташкилот томонидан эгасининг номини қайд этиш зарур бўлсагина, эгаси ёзилган бўлади. Эгаси ёзилган қимматли қоғозни бир миқдордан иккинчисига бериш ҳисобкитобдаги тегишли ёзувларни ўзгартиришда акс этади;

тақдим этувчига тегишли бўлган қимматли қоғозлар, яъни қимматли қоғозлар, башарти мулкрий ҳуқуқларни уларга эгалик қилиш билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқариш учун қимматли қоғозни тақдим этишнинг ўзи етарли бўлса, тақдим этувчига тегишли ҳужжатлар деб ҳисобланади. Тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозлар эркин муомилада бўлади.

Акциялар. *Акциялар* – акционерлик жамиятининг устав фондига юридик ва жисмоний шахс муайян ҳисса қўшганидан гувоҳлик берувчи, акция эгасининг мазкур жамият мулкидаги иштирокини тасдиқловчи ҳамда унга дивиденд олиш ва қоида тариқасида, ушбу жамиятни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини берувчи, амал қилиш муддати белгиланмаган қимматли қоғоздир.

Акциялар чиқариш тўғрисидаги қарор акциядорлик жамияти муассислари томонидан ёки акциядорларнинг умумий йиғилиши томонидан қабул қилинади. Сотиб олинган акция уни чиқарган акциядорлик жамиятига, башарти бу нарса жамият уставида назарда тутилмаган бўлса, сотилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига биноан **акциялар қуйидаги турларга бўлинади:**

– *эгаси ёзилган акция.* Акцияда кўрсатилган ва жамият акциядорларини рўйхатига олиш дафтарига киритилган жисмоний ёки юридик шахсгана эгаси ёзилган акциянинг соҳиби бўлмиш акциядор деб эътироф этилади;

– *эгаси ёзилмаган акция.* Эгаси ёзилмаган акцияни сақловчи шу акциянинг эгасидир. Эгаси ёзилмаган акциялар жамият акцияларини рўйхатга олиш дафтарига киритилмаган ҳолда бошқа шахсларга мулк қилиб берилади;

– *имтиёзли акция.* Акция эгаларига дивидендларни, шунингдек акциядорлик жамияти тугатилганда акцияларга қўйилган маблағларни биринчи навбатда олиш ҳуқуқини берадиган акциялар имтиёзли акциялар ҳисобланади. Имтиёзли акциялар уларнинг эгаларига, корхона фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради;

– *оддий акция.* Оддий (одатдаги) акциялар овоз берувчи бўлиб, уларнинг эгаларига дивидендлар олиш, жамиятнинг умумий йиғилишларида ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини беради.

Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятининг акциялари фақат эгаси ёзиладиган акциялар бўлиши мумкин, уларни бошқа шахсга ўтказиш тартиби уставда белгилаб қўйилади.

Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари акциядорларга акциялар ўрнига уларнинг номинал қийматига тенг суммада сертификатлар бериши мумкин.

Чиқариладиган акцияларнинг хиллари, уларни тарқатиш ва жойлаштириш, улар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби акциядорлик жамиятининг уставида қонун ҳужжатларига мувофиқ белгилаб қўйилади.

Мазкур қонуннинг 35-моддасига биноан жамият ўз акцияларини қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тарқатади (сотади).

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилганда давлатга қарашли акцияларни дастлабки ва кейинчалик тарқатиш давлат мулкни тасарруф этиш ваколатига эга бўлган орган томонидан амалга оширилади.

Давлат мол-мулкни тасарруф этиш ваколатига эга бўлган орган давлатга қарашли акцияларни сотиш тўғрисидаги маълумотларни оммавий ахборот воситаларида эълон қилади.

Жамиятнинг акцияларига ҳақ тўлаш бозор қийматида амалга оширилади.

Облигациялар. «Облигация» сўзи лотинча «obligatio» сўзидан олинган бўлиб, «мажбурият» маъносини англатади. *Облигациялар* – уларнинг эгаси пул маблағлари берганлигини тасдиқ этувчи ва қимматли қоғозларнинг белгиланган қийматини уларда кўрсатилган муддатда, қайд этилган фоиз тўланган ҳолда, башарти облигацияларни чиқариш шартларида ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, қоплаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғоздир.

Облигацияларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

– *республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари.* Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари тақдим этувчига тегишли қилиб чиқарилади. Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан қабул қилинади. Қарорда эмитент, облигацияларни чиқариш шартлари ва уларни тарқатиш тартиби белгилаб қўйилиши лозим;

– *корхоналарнинг облигациялари;* Корхоналарнинг облигациялари мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналар томонидан чиқарилиши мумкин. Облигациялар ўз эгаларига корхона бошқарувида қатнашиш ҳуқуқини бермайди.

Корхоналар ва акциядорлик жамиятларининг акцияларини чиқариш тўғрисидаги қарор маъмурият ва ижроия органи (бошқаруви) томонидан қабул қилинади ҳамда баённома билан расмийлаштирилади.

Корхоналарнинг облигацияларини эмитентларнинг устав фондини шакллантириш ва тўлдириш учун, шунингдек уларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ зарарларни қоплаш учун чиқаришга йўл қўйилмайди.

Акциядорлик жамиятлари чиқарилган барча акциялар ҳақи тўлиқ тўланганидан кейингина устав фонди миқдорининг қонун ҳужжатларида белгиланган фоизидан кўп бўлмаган суммада облигациялар чиқариши мумкин.

Мулкчиликнинг бошқа шаклларига мансуб корхоналарда облигациялар чиқариш суммасининг миқдорларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгилаб беради.

Облигацияларнинг шакллари: оддий облигациялар; ютуқли облигациялар; фоизли облигациялар; фоизсиз (мақсадли) облигациялар. Мақсадли облигацияларнинг реквизити облигациялар қайси моллар (хизматлар) учун чиқарилган бўлса, шу молларни (хизматлар) акс эттириши шарт; эркин муомилада юритиладиган облигациялар; муомила доираси чекланган облигациялар.

Облигациялар юридик ва жисмоний шахслар ўртасида ихтиёрийлик асосида таркатилади.

Хазина мажбуриятлари. Давлат ички заёмлари давлат хазина мажбуриятларини чиқариш орқали ҳам расмийлаштирилиши мумкин. Хазина мажбуриятлари бюджетни ижро этиш ва пул қадрсизланишини камайтириш мақсадларида чиқарилади. *Ўзбекистон Республикасининг хазина мажбуриятлари* – уларнинг эгалари бюджетга пул маблағлари берганлик-ларини тасдиқловчи ҳамда бу қимматли қоғозларга эгалик қилишнинг бутун муддати давомида қайд этилган даромадни олиш ҳуқуқини берувчи, тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозлар туридир.

Хазина мажбуриятларининг қуйидаги турлари мавжуд:

– *узоқ муддатли* – беш йил ва ундан кўпроқ муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;

– *ўртача муддатли* – бир йилдан беш йилгача муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятлари;

– *қисқа муддатли* – бир йилгача бўлган муддатга мўлжалланган хазина мажбуриятларидир.

Узоқ, ўртача муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинади.

Қисқа муддатли хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарор Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан қабул қилинади.

Хазина мажбуриятларини чиқариш тўғрисидаги қарорларда даромадларни ҳамда мажбурият қарзларини тўлаш шартлари белгилаб қўйилади. Юридик ва жисмоний шахслар хазина мажбуриятларининг эгалари бўлиши мумкин.

Депозит сертификатлари. *Депозит сертификатлари* – бу пул маблағлари омонат қўйилгани тўғрисидаги, омонатчи ёки унинг ҳуқуқий ворисининг белгиланган муддат тугаганидан кейин омонат суммасини ва унга тегишли фоизларни олишга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи банк-эмитент гувоҳномасидир.

Депозит сертификатларини чиқариш ва рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилайди.

Векселлар. *Векселлар* – уларда кўрсатилган муддат келганда вексель берувчи муайян пул суммасини вексель эгасига (вексель олувчига) сўзсиз тўлаши лозим бўлган мажбуриятдан гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

Векселлар қуйидаги турларга бўлинади:

–*хазина векселлари.* Бу қимматли қоғозларнинг турлари давлат томонидан бюджет харажатларини қоплаш мақсадида чиқарилади. Хазина векселлари давлатнинг қисқа муддатли мажбуриятлари ҳисобланади;

–*тижорат векселлари;*

–*оддий векселлар;*

–*юбориладиган векселлар.*

Векселларни чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди.

Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги, «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги, «Қимматли қоғозлар бозорида депозитарийлар фаолияти тўғрисида»ги ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасига биноан **қимматли қоғозлар муомиласи** деганда – уларни сотиб олиш ва сотиш, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган, қимматли қоғозлар эгаси алмашинувига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қимматли қоғозларни (депозит сертификатлари ва векселлардан ташқари) муомилага чиқариш ҳамда уларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасдиқлайди.

Давлат рўйхатидан ўтказилган ҳамда белгиланган тартибда рўйхат рақамини олган қимматли қоғозларнигина Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқарилишига ва муомилада бўлишига йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги республикада рўйхатга олинган қимматли қоғозлар ягона давлат реестрини юритади ҳамда уларнинг рўйхатини мунтазам эълон қилиб боради.

Қимматли қоғозлар эмиссияси уларни дастлабки эгалар (инвесторлар) – юридик ва жисмоний шахсларга сотиш йўли билан қимматли қоғозларни муомалага чиқаришдир.

Эмиссия:

– акциядорлик жамияти таъсис этилиб, акциялар унинг муассислари ўртасида тарқатилган тақдирда;

– акциядорлик жамиятининг дастлабки устав сармояси (фонди) миқдори акциялар чиқариш йўли билан кўпайтирилган тақдирда;

– юридик шахслар, давлат томонидан, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан заём сармояси облигациялар ва бошқа қарз мажбуриятлари чиқариш йўли билан жалб этилган тақдирда амалга оширилади.

Қимматли қоғозларни муомалага чиқариш (эмиссия) қуйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин:

– оммавий эълон бермай, реклама компанияси ўтказмай, эмиссия рисоласини эълон қилмай ва рўйхатдан ўтказмай олдиндан маълум чекланган миқдордаги инвесторлар орасида хусусий йусинда тарқатиш;

– эмиссия рисоласини эълон қилиб ва рўйхатдан ўтказиб, чекланмаган миқдордаги инвесторлар орасида очик савдо ўтказиш.

Юқорида айтиб ўтилган ҳолларнинг ҳар бирида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги эмиссияларнинг энг кам ва энг кўп миқдорларини белгилаб беради.

Эмитентлар ўзи чиқарган қимматли қоғозларни мустақил равишда, комисион ҳақ эвазига банклар, инвестиция компаниялари, молия брокерлари орқали сотиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар бозори Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида»ги қонунига асосан тартибга солинади. Қонуннинг 2-моддасига биноан **қимматли қоғозлар бозори** – бу жисмоний ва юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар чиқариш, уларнинг муомалада бўлиши ва ҳақини тўлаш билан боғлиқ муносабатлари тизимидир.

Қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари – қимматли қоғозларнинг эмитентлари, инвесторлар, инвестиция институтлари, шунингдек уларнинг бирлашмалари (уюшмалари), фонд биржалари (биржаларнинг фонд бўлимлари), давлат томонидан қимматли қоғозлар бозорини бошқариш ва мувофиқлаштириш ваколати берилган органлар ва бошқалардан иборатдир.

Қимматли қоғозлар бозорида савдони лицензия асосида иш олиб борадиган фонд биржалари (биржаларнинг фонд бўлимлари) ва инвестиция институтлари қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил этадилар.

Қимматли қоғозлар бозорида савдо қилишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

– барча потенциал инвесторлар ўз маблағларини фойдали тарзда жойлаштиришлари учун уларга шарт-шароитлар яратиб бериш;

– қимматли қоғозлар бозорида тузиладиган битимларнинг ихтиёрийлиги;

– эркин рақобат йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш;

– нархларни реал таркиб топадиган талаб ва таклиф асосида белгилаш;

– қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги қонун ҳужжатларига унинг барча қатнашчиларининг қатъий риоя этиши;

– биржа ва биржадан ташқари операциялар, котировкалар, эмитентларнинг молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборот ошкор этилишининг шартлиги;

– ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошираётган барча инвесторлар ва эмитентлар учун бозордан фойдаланиш мумкинлиги;

– қимматли қоғозлар ва уларнинг эмитентларга доир ахборотнинг тўла ошкор этилишини, ошкораликни ва бу ахборотдан барча қатнашчилар фойдалана олишини таъминлаш;

– инвесторлар ва эмитентларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

– қимматли қоғозлар бозорида товламачилик ва бошқа ноқонуний фаолиятни тақиқлаш ва таъқиб қилиш.

Қимматли қоғозлар бозорида воситачиликни инвестиция воситачилари амалга оширадилар. Инвестиция воситачиси – бу қимматли қоғозлар бозорида брокерлик ва (ёки) дилерлик фаолиятини амалга ошираётган инвестиция институтидир.

Қимматли қоғозлар бозорининг давлат бошқаруви ваколатли органлар томонидан:

– қимматли қоғозлар ва эмиссия проспектларини чиқаришни рўйхатга олиш, эмитентларнинг уларда назарда тутилган шартлар ва мажбуриятларга риоя қилишлари устидан назоратни амалга ошириш;

– мутахассисларни аттестациялаш, инвестиция институтлари фаолиятини лицензиялаш ва назорат қилиш;

– инвесторлар ҳамда қимматли қоғозлар бозорининг бошқа иштирокчилари берган шикоятларни кўриб чиқиш ва қимматли қоғозлар бозори иштирокчилари бажариши мажбурий бўлган хулосалар чиқариш, кўрсатмалар бериш ва бошқа йўллар билан амалга оширилади.

Қимматли қоғозларни сақлаш ва қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқни ҳисобга олиш бўйича фаолият юритувчи қимматли қоғозлар бозори институтлари – **қимматли қоғозлар депозитарийлари** деб аталади.

Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозлар бозори депозитарийлари – Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 августда қабул қилинган «Қимматли қоғозлар бозорида депозитарийлар фаолияти тўғрисида»ги қонунига асосан ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Мазкур қонунга биноан депозитарийлар жисмоний ва юридик шахслар, шу жумладан чет эл жисмоний ва юридик шахслари томонидан, юридик шахснинг исталган ташкилий-ҳуқуқий шаклида тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида рўйхатдан ўтган банклар, реестр эгалари тегишли лицензия асосида қимматли қоғозлар бозорида депозитарий сифатида фаолият кўрсатишлари мумкин.

Депозитарий устав фондининг энг кам миқдори қонун ҳужжатларида тегишли юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига нисбатан белгиланган миқдордан кам бўлмаслиги керак.

Депозитарий филиаллар очиш ҳуқуқига эга бўлиб, улар депозитарийнинг алоҳида бўлинмалари деб ҳисобланади. Депозитарий филиали ўз фаолиятини уни тузган депозитарий тасдиқлаган низом асосида, унинг раҳбари эса – тегишли ишончнома асосида амалга оширилади. Депозитарий филиали уни тузган депозитарийга берилган лицензияда назарда тутилмаган депозитар хизматлар кўрсатиши мумкин эмас.

Депозитарийлар Ўзбекистон Республикасида ўз фаолиятини махсус рухсатнома (лицензия) асосида амалга оширадilar. Лицензияда рухсат берилган депозитар хизматлар рўйхати кўрсатилади. Лицензия бериш, уни қайтариб олиш ёхуд унинг амал қилишини тўхтатиб қуйиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

томонидан белгиланадиган тартибда амалга оширилади ҳамда оммавий ахборот воситаларида эълон қилиниши шарт.

Депозитарийлар ўз фаолиятларини амалга ошириш чоғида депозитар операциялар стандартларига мувофиқ қўйидаги хизмат турларини кўрсатадилар:

- қимматли қоғозларни сақлаш;
- нақд ва нақд бўлмаган қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқни ҳисобга олиш ва тегишли гувоҳнома бериш йўли билан бунни тасдиқлаш;

- қимматли қоғозлар зиммасига мажбуриятлар юкланган ҳолатларни, шунингдек улар тугатилган ҳолатларни ҳисобга олиш.

Ўзбекистон Республикасида *депозитарийлар тизими икки босқичли бўлиб*, улар: депозитарийлар; марказий депозитарий ҳисобланади.

Ҳар бир депозитарий давлат рўйхатидан ўтиб, лицензия олгандан сўнг ваколатли давлат органи тасдиқлаган тартибда марказий депозитарийда вакиллик ҳисобварағини очиши керак.

Депозитарийлар ўз депонентларининг марказий депозитарий вакиллик ҳисобварақларида жамлаб ҳисобга олиб бориладиган нақд бўлмаган қимматли қоғозларига бўлган ҳуқуқлар ҳисобини юритадилар, шунингдек нақд қимматли қоғозларни сақлашни амалга оширадилар ва улар бўйича ҳуқуқлар ҳисобини юритадилар.

Қимматли қоғозларнинг **марказий депозитарийси** – Ўзбекистон Республикаси депозитарийларида қимматли қоғозларни сақлаш, қимматли қоғозларга бўлган ҳуқуқни ҳисобга олиш ва *қимматли қоғозлар ҳаракатининг* ягона тизимини таъминловчи депозитарийдир. Марказий депозитарий қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат унитар корхонаси сифатида тузилади. Марказий депозитарий ўз фаолиятини хизмат кўрсатишдан олинган даромадлар ва бошқа тушумлар ҳисобига амалга оширади. Марказий депозитарий хизматлари учун олинадиган тарифлар миқдори Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда *ваколатли давлат органи* томонидан тасдиқланади.

Марказий депозитарийнинг қўйидаги кўринишлари мавжуд:

- чиқарилган нақд бўлмаган қимматли қоғозларни сақлаш;
- давлат тасарруфидан чиқарилган ва хусусийлаштирилган объектларнинг нақд қимматли қоғозларини улар сотиб олингунга қадар бўлган даврда сақлаш;

- нақд қимматли қоғозларга нисбатан давлат ҳуқуқларини ҳисобга олиш;

- нақд бўлмаган қимматли қоғозларга нисбатан давлат ҳуқуқларини ҳисобга олиш;
- депозитарийларнинг вакиллик ҳисобварақларини юритиш;
- биржа ва биржадан ташқари савдолар қатнашчиларининг қимматли қоғозлари савдоларга қўйилишидан олдин улар борлигини ва ҳақиқий эканлигини тасдиқлаш;
- савдоларда тузилган битимларга мувофиқ биржа ва биржадан ташқари савдолар қатнашчиларига қимматли қоғозлар етказиб берилишини таъминлаш;
- нақд ва нақд бўлмаган қимматли қоғозлар муомалага чиқарилганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни сақлаш;
- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида норезидентлар томонидан, шунингдек қимматли қоғозларнинг хорижий фонд бозорларида Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан чиқарилган қимматли қоғозларни ҳисобга олиш;
- депозитарийлар тизимида қимматли қоғозлар ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни жамлаш ва тартибга солиб туриш.

4. Инвестиция фаолиятини ҳуқуқий бошқариш

Инвестициялар – сармояни бирон-бир мустақил юридик корхоналарга узоқ муддат (энг камида бир йил)га жойлаштириш (қўшиш). Инвестицияларнинг асосий мақсади қўшимча фойда олиш, таъсир ўтказиш, маблағ сарфлаш ёхуд бу соҳада ўз ишини ташкил этишга нисбатан фойдалироқ бўлганда қўлланилади.

Инвестициялар, асосан, инвесторлар томонидан акциядор компанияларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш шаклида ўтказилади. Бевосита, молия ва интеллектуал инвестициялар бири-биридан фарқланади. Шунингдек, амортизация ажратмалари асосий фондларни янгилаш (реновация)га йўналтирилган инвестиция манбаларига киради.

«Муқобил инвестициялар» тушунчаси мавжуд-сармояни, одатдагидан фарқли равишда, кўчмас мулк-санъат асарлари, маркалар, қадимий тангаларга жойлашни (сарфлашни) англатади.

Ўзбекистонда чет эл инвестицияларини жалб этиш йўли билан бозор иқтисодиётига ўтишининг қонуний-ҳуқуқий асослари яратилган. Улар Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларнинг ҳуқуқлари ва фаолияти имкониятлари тартибини белгилаб берадиган

Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги қонунда ва Ўзбекистон Республикасининг «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги қонунда, Президентнинг «Хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш тўғрисида»ги фармонида, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 мартдаги 55-сонли «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокида корхоналар ташкил этиш ва уларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорида акс этган.

Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги қонунининг **3-моддасида** чет эл инвестициялари берилган бўлиб, бу моддага асосан, чет эллик инвесторлар асосан даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан интеллектуал мулкка доир ҳуқуқлар, шунингдек чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад Ўзбекистон Республикаси ҳудудида **чет эл инвестициялари** деб эътироф этилади.

Ушбу қонуннинг 4-моддасига биноан қуйидагилар чет эллик инвесторлар бўлиши мумкин:

– Ўзбекистон Республикаси чет эл давлатлари, чет эл давлатларининг маъмурий ёки ҳудудий органлари;

– давлатлараро битимлар ёки бошқа шартномаларга мувофиқ ташкил топган ёки халқаро оммавий ҳуқуқ субъектлари бўлган халқаро ташкилотлар;

– чет эл давлатларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ташкил топган ва фаолият кўрсатиб келаётган юридик шахслар, бошқа ҳар қандай ширкатлар, ташкилотлар ёки уюшмалар;

– чет эл давлати фуқаролари бўлмиш жисмоний шахслар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет элларда доимий яшайдиган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари.

Шу қонунинг **5-моддасида** чет эл инвестицияларини амалга ошириш шакллари берилган бўлиб, бу моддага асосан, чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестицияларни қуйидаги йўллар билан амалга оширишлари мумкин:

– Ўзбекистон Республикасининг юридик ва (ёки) жисмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва

ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкида улуш қўшиб қатнашиш;

– чет эллик инвесторларга тўлиқ қарашли бўлган хўжалик жамиятлари ва ширкатларини, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарни барпо этиш ва ривожлантириш;

– мол-мулк, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини сотиб олиш;

– интеллектуал мулкка, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқлари, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, санъат намуналари, фирма номлари ва ишчанлик нуфузига (гудвиллга) ҳуқуқлар киритиш ва бошқ.

Ушбу қонуннинг **9-моддасида** Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари учун ҳуқуқий режим белгиланган бўлиб, у қуйидагичадир:

Давлат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эллик инвесторлар инвестиция фаолиятини амалга оширишлари чоғида уларнинг барча ҳуқуқларини кафолатлайди ва ҳимоя қилади.

Чет эллик инвесторлар ва чет эл инвестициялари учун адолати ва тенг ҳуқуқли режим, уларнинг тўлиқ ва доимий ҳимояси ҳамда хавфсизлиги таъминланади. Бундай режим Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгилаб қўйилган режимга қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Чет эл инвестицияларининг ҳуқуқий режими Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари томонидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг тегишли режимига қараганда ноқулайроқ бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлиги манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иқтисодиёт ва фаолиятнинг муайян соҳаларида чет эл инвестициялари учун чеклашлар ёки тақиқ назарда тутилган бўлиши мумкин.

Чет эллик инвесторларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан кафолатланган ҳуқуқлари ва манфаатлари бузилганда уларни тиклаш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари, шу жумладан халқаро шартномалари билан тартибга солинади.

Ушбу қонунинг 21- моддасига биноан чет эллик инвесторлар ва чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этиши устидан назорати солиқ органлари ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ваколат берган бошқа давлат органлари Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Назорат қилувчи орган назорат вазифаларини амалга оширишда тижорат сири сақланишини таъминлаши шарт. Тижорат сирини ошкор қилиш Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига биноан таъқиб қилинади.

Чет эл инвестицияларини ҳимоялаш. Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияларини ҳимоялаш мақсадида 1998 йил 30 апрелда Ўзбекистон Республикасининг «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги қонун қабул қилинди.

Ушбу қонун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестиция фаолиятини амалга ошираётган чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чораларини белгилайди.

Мазкур қонуннинг 2-моддасида чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисидаги қонун ҳужжатлари кўрсатилган бўлиб, бу моддага асосан, чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатларини бериш ва уларни ҳимоя қилиш чораларини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлар ушбу қонун, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Ушбу қонунинг 3-моддасида эса, чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари келтирилган бўлиб, бу моддага асосан, Давлат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инвестиция фаолиятини амалга оширувчи чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини кафолатлайди ва ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг амалга оширилиши таъминланишини ҳисобга олган ҳолда фуқаролиги, яшаш жойи, диний эътиқоди, иқтисодий фаолияти қаерда амалга оширилаётганлигига, шунингдек инвесторлар ёки инвестицияларнинг қайси мамлакатга мансублигига қараб чет эллик инвесторларнинг камситилишига йўл қўйилмайди.

Қонун ҳужжатлари, шу жумладан идоравий норматив ҳужжатлар, агар уларнинг ижроси чет эллик инвесторларга ёки чет эл инвестицияларига зарар етказса, улар орқага қайтиш кучига эга эмас.

Агар Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштира, унда чет эл инвестицияларига нисбатан инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатлари инвестициялаш пайтидан бошлаб ўн йил мобайнида қўлланилади. Чет эллик инвестор ўз хоҳишига кўра, янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларни қўллаш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Республикасида чет эллик инвесторларга кенг кафолатлар яратилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- сиёсий таваккалчиликдан суғурталаш таъминланган (бу мақсадлар учун республикада «Ўзбекинвест» миллий суғурта компанияси фаолият кўрсатади);

- иқтисодий фаолият натижасида олинган фойда ва бошқа маблағларни чет эл валютасида чет элга ўтказиш;

- фойдани республика ҳудудида қайта инвестиция қилиш ёки ўз ихтиёрига кўра бошқа мақсадларда фойдаланиш;

- давлат идоралари томонидан чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини камситувчи меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган тақдирда уларга етказилган зарарни суд йўли билан тўлаш (қоплаш);

Бундан ташқари, чет эллик инвесторларга бир қатор ҳуқуқий ва иқтисодий имтиёзлар белгиланган. Жумладан:

- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳеч қандай лицензиясиз ва тўсиқсиз олиб чиқиш кетиш;

- чет эл инвестициялари иштирокида фаолият кўрсатаётган корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни ва технологияни янгилаш учун қайта инвестицияланадиган қисмини солиқ тўлашдан озод қилиш;

- ажнабий юридик ва жисмоний шахсларнинг давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнига, шу жумладан уларга кенг доирадаги

кўчмас мулкни сотиш ва хусусийлаштириладиган корхоналар акцияларининг 100% га қадар миқдорини сотиб олишларига эркин киришини таъминлаш.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

- 1. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳуқуқий тартибга солиш деганда нимани тушунаси?*
- 2. Инвестицияни ҳуқуқий бошқаришнинг аҳамияти нимада?*
- 3. Инфляция ва унинг ҳуқуқий-иқтисодий моҳиятини тушунтиринг.*
- 4. Валютани тартибга солишнинг асосларини нима ташиқил қилади?*

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР

Раҳбарий адабиётлар:

Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 78 б.

Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз зарур // Халқ сўзи. – 2006. – 11 февр.

Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-мизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.

Каримов И.А. Ватанамизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.

Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанамиз тараққиёти ва ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир: 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 26 янв.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 28 янв.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир // Куч адолатда. – 2010. – 8 дек.

Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 56 б.

Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 6дек.

Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш тараққиётимизнинг муҳим омилидир: Ўзбекистон Респуб-

ликаси Конституциясининг қабул қилинганлигининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 8 дек.

Каримов И.А. Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (ОДКВ): Коллектив хавфсизлик кенгашидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 12 дек.

Каримов И.А. 2010 йил 17 декабрь куни Халқ депутатлари Самарқанд вилояти Кенгашининг навбатдан ташқаридаги сессиясидаги сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. – 2010. – 18 дек.

Махсус адабиётлар:

Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳукуқи: Дарслик. – Т.: «Asia offset print» МЧЖ, 2004. – 240 б.

Карасева М.В. Финансовое право: Учебник. – М.: Юристъ, 2004. – 576 с.

Крохина Ю.А. Финансовое право: – М.: Норма, 2004. – 704 с.

Ли А. Ўзбекистон Республикасининг молия ҳукуқи: Дарслик / Масъул муҳаррир: М.Ҳ.Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 398 б.

Рахимова А., Хожиев Э. Молия ҳукуқи: Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2002. – 406 б.

Тедеев А.А., Парыгина В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: ЭКСМО, 2004. – 480 с.

Билолхўжаева Ш. Финансовое право: Учебно-методическое пособие. – Т.: ТГЮИ, 2008.

Хожиев Э. Ўзбекистон Республикаси банк ҳукуқи: Дарслик. – Т., 2007. – 320 б.

Хожиев Э. Солиқ ҳукуқи фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2008. – 58 б.

Хожиев Э. Молия ҳукуқи фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2008. – 146 б.

Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув қўлланма. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009. – 556 б.

Билолхўжаев Ш.Б., Хакимов F.T. Ўзбекистон Республикаси Молия ҳукуқи: Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2011. – 504 б.

Хамидов А. Давлатнинг молиявий фаолиятини ҳукукий тартибга солиш: Монография. – Т., 2011. – 125 б.

Норматив-ҳукукий ҳужжатлар:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2007. – №52.

«Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларнинг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида»ги 1993 йил 7 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1993. – №6. – 250-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги 1995 йил 21 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1995. – №12. – 247-м.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1996. – №5 – 6. – 54-м.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1996. – №9. – 142-м.

«Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – №9. – 230-м.

«Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – №9. – 232-м.

«Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1999. – №1. – 8-м.

«Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2000. – №5 – 6. – 149-м.

«Бюджет тизими тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2001. – №1 – 2. – 6-м.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 5 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2002. – №4 – 5. – 68-м.

«Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – №1 – 2. – 6-м.

«Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – №9. – 164-м.

«Истеъмол кредити тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2006. – №19. – 160-м.

«Ипотека тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 4 октябрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2006. – №40. – 393-м.

«Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 21 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2008. – №17. – 128-м.

«Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 22 июль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2008. – №7. – 354-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш масъулиятини ошириш чоратадбирлари тўғрисида»ги 2002 йил 30 март фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2002. – № 5 – 6. – 38-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасини ташкил этиш тўғрисида»ги 2002 йил 21 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2002. – №11 – 12. – 88-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 14 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 166-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 14 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 167-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги 2005 йил 15 июнь қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 168-м.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятни такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларнинг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги 2000 йил 22 сентябрь қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2000. – № 6. – 102-м.

«Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-

тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 19 апрель қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2010. – №16. – 124-м.

«Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси тўғрисида»ги низом // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2010. – №8. – 62-м.

«Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4354-сонли 2011 йил 24 август фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2011. – № 34 – 35. – 344-м.

М У Н Д А Р И Ж А

УМУМИЙ ҚИСМ

1- МАВЗУ. МОЛИЯ ҲУҚУҚИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МЕТОДЛАРИ, ТИЗИМИ ВА МАНБАЛАРИ

1. «Молия ҳуқуқи» тушунчаси ва предмети.....5
2. Молия ҳуқуқининг услублари ва манбалари.....8
3. Молия ҳуқуқининг тизими ва унинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари учун аҳамияти.....13
4. Давлат молиявий фаолияти ва унинг принциплари.....16

2- МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ НОРМАЛАР ВА МУНОСАБАТЛАР

1. «Молиявий-ҳуқуқий нормалар» тушунчаси ва турлари.....22
2. «Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар» тушунчаси, уларнинг хусусиятлари ва турлари.....29
3. Молиявий-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари ва субъектлари.....40
4. Молиявий-ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқини ҳимоя этиш.....48

3-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТ

1. «Молиявий назорат» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий аҳамияти.....51
2. Молиявий назорат турлари ва услублари.....74
3. Молиявий назоратни амалга оширувчи идоралар.....86

МАХСУС ҚИСМ

4-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ БЮДЖЕТ ТУЗИЛИШИ. БЮДЖЕТНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА БЮДЖЕТ ЖАРАЁНИ

1. «Давлат бюджети» тушунчаси ва тизими.....91
2. Ўзбекистон Республикаси бюджетини шакллантириш тартиби.....124
3. «Бюджетдан ташқари жамғармалар» тушунчаси ва унинг ҳуқуқий моҳияти.....149

**5-МАВЗУ. ДАВЛАТ ДАРОМАДЛАРИ ВА ХАРАЖАТЛАРИНИ ХУҚУҚИЙ
ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ**

1. «Давлат даромадлари» тушунчаси ва турлари.....164
2. Давлат кредити (давлат ички қарзи)ни ҳуқуқий бошқариш.....173
3. Давлат харажатлари принциплари ва ўзига хос хусусиятлари.....182

**6-МАВЗУ. СОЛИҚ ТИЗИМИ. СОЛИҚ ВА СОЛИҚДАН ТАШҚАРИ
ТЎЛОВЛАРНИ ЙИҒИШ ТАРТИБИ**

1. «Солиқ ва солиқ сиёсати» тушунчаси.....198
2. Солиқ тизими ва унинг турлари.....209
3. Солиққа тортиш тамойиллари ва солиқларнинг функциялари.....212
4. Солиқ ишини юритиш ва унинг ҳуқуқий аҳамияти.214

**7-МАВЗУ. СУҒУРТА. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАНК
МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ХУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ**

1. «Суғурта» тушунчаси ва унинг функциялари.....220
2. Суғуртани ҳуқуқий бошқариш.....233
3. «Банк» тушунчаси ва банк операциялари.....242
4. Банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари.....256

**8-МАВЗУ. ПУЛ МУОМАЛАСИНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.
ВАЛЮТА ВА ИНВЕСТИЦИЯ ҚОНУНЧИЛИГИ АСОСЛАРИ**

1. «Пул» тушунчаси, тизими ва турлари.....260
2. Накд пулсиз ҳисоб-китобларни ҳуқуқий тартибга солиш.....273
3. Валютани тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари290
4. Инвестиция фаолиятини ҳуқуқий бошқариш.....307

- ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР.....313**

ҲОЖИЕВ Эркин,
юримдик фанлар номзоди, доцент;

КАМАЛОВ Ойбек Ахматович
юримдик фанлар номзоди, доцент;

АРТИКОВ Бахадир Адилевич

МОЛИЯ ҲУҚУҚИ

Маърузалар курси

Муҳаррир **Б. Қ. Эргашев**
Техник муҳаррир **Д. Х. Ҳамидуллаев**

Босишга 10.04.2012 й. рухсат этилди. Нашриёт ҳисоб табоғи 21,5.
Адади 50 нусха. Буюртма . Баҳоси шартнома асосида

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент ш., Интизор кўчаси, 68.